

การศึกษาแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพัฒนาประเทศ
จากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง (พ.ศ. 2415 – 2452)

ปริญญานิพนธ์
ของ
ณัฐวรรณ พุ่มดียิ่ง

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2550

การศึกษาแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพัฒนาประเทศ
จากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง (พ.ศ. 2415 – 2452)

ปริญญานิพนธ์
ของ
ณัฐวรรณ พุ่มดียิ่ง

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2550
ลิขสิทธิ์เป็นของมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

การศึกษาแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพัฒนาประเทศ
จากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง (พ.ศ. 2415 – 2452)

บทคัดย่อ
ของ
ณัฐวรรณ พุ่มดีying

เสนอต่อบัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ เพื่อเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษา
ตามหลักสูตรปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์
พฤษภาคม 2550

A STUDY OF KING RAMA V'S IDEA ON COUNTRY DEVELOPMENT FROM THE ROYAL
LETTERS RELATED TO HIS JOURNEYS TO COUNTRYSIDES, 1872 - 1909

AN ABSTRACT
BY
NUTTAWAN PUMDEEYING

Presented in Partial Fulfillment of the Requirements for the
Master of Arts Degree in History
at Srinakharinwirot University
May 2007

ประกาศคุณูปการ

ปริญญานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จเรียบร้อยด้วยความกรุณาจากบุคคลหลายฝ่าย ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วงเดือน นาราวัจจ์ ประธาน ผู้เปรียบเสมือนแสงเทียนที่จุดประกายและชี้นำทางผู้วิจัยให้ถึงเป้าหมาย ผู้ช่วยศาสตราจารย์มาลินี ประเสริฐธรรม กรรมการ ผู้เป็นดั่งแสงไฟที่อบอุ่น ให้กำลังใจในการทำวิจัย ทั้งสองท่านกรุณาตรวจแก้เนื้อหาสำนวนและเพิ่มเติมข้อมูลต่างๆ จนกระทั่งปริญญานิพนธ์ที่ผู้วิจัยตั้งความหวังให้เป็นผลงานที่มีประโยชน์และมีคุณค่านี้ประสบความสำเร็จในที่สุด

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ สาวิตรี พิสนุพงศ์ และรองศาสตราจารย์ณรงค์ พ่วงพิศ ที่ให้ความกรุณาสละเวลารับเป็นกรรมการสอบเพิ่มเติมและให้คำแนะนำที่มีประโยชน์อย่างยิ่ง รวมทั้งยินดีตรวจแก้ไขรายละเอียดเพิ่มเติมจนปริญญานิพนธ์สำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

ผู้วิจัยขอกราบขอบพระคุณอาจารย์ผู้สอนในรายวิชาต่างๆ ตามหลักสูตร ได้แก่ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.วงเดือน นาราวัจจ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ มาลินี ประเสริฐธรรม ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ยุวดี วงศ์สว่าง ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ชมพูนุท นาศิริรักษ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ พลัฒ์พลึง คงชนะ และคณาจารย์ทุกท่านของภาควิชาประวัติศาสตร์ ที่ให้ความรู้ทางด้านประวัติศาสตร์และประสบการณ์ตรงจากการท่องเที่ยวเชิงประวัติศาสตร์ ซึ่งทำให้ผู้วิจัยมีความรู้และความเข้าใจวิชาประวัติศาสตร์อย่างลึกซึ้งมากยิ่งขึ้น

ขอบคุณคณะเจ้าหน้าที่และบุคลากรสำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติและเจ้าหน้าที่หอสมุดแห่งชาติ ที่ได้ให้ความอนุเคราะห์และให้ความสะดวกในการสืบค้นข้อมูลทั้งเอกสารชั้นต้นและเอกสารชั้นรอง ที่นำมาใช้ในการประกอบข้อมูลการทำวิทยานิพนธ์เล่มนี้

ขอบคุณคณาจารย์และเจ้าหน้าที่หอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ พร้อมทั้งแหล่งศึกษาค้นคว้าห้องสมุดต่างๆ ที่ได้ให้ความอนุเคราะห์ในการศึกษาค้นคว้าข้อมูลต่างๆ

ขอกราบขอบพระคุณ คุณพ่อ คุณแม่ พี่ และน้องทุกคน ซึ่งผู้วิจัยยึดถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเป็นแรงบันดาลใจในการฝ่าฟันอุปสรรคทั้งปวง กราบขอบพระคุณ คุณสุธาริณี วาคาบายาชิ พี่ใหญ่ในรุ่นประวัติศาสตร์ไทย ปี 45 ที่ให้ความช่วยเหลือและเป็นเพื่อนร่วมทุกข์ร่วมสุขของผู้วิจัยตลอดมา

ขอขอบพระคุณอาจารย์มิตรชัย กุลแสงเจริญ รุ่นพี่ของภาควิชาประวัติศาสตร์ที่ให้คำแนะนำและช่วยเหลือในการทำวิจัย ขอขอบคุณโมตรีจิตจากเพื่อนพ้องน้องพี่ในภาค

วิชาประวัติศาสตร์ มศว. ได้แก่ คุณชัยรัฐ เกาะไพศาลสมบัติ คุณกรกช เอี่ยมรัตน์
คุณนันทาวดี ไทรแก้ว คุณองค์ บรรจุน คุณปิยชาติ สิงห์ คุณกรรณิกา ต้นสกุล และเพื่อนสนิท
ที่เป็นกำลังใจอย่างมาก คือ คุณกิตติพนธ์ สิรินทรมณี ขอขอบคุณเพื่อนพ้องน้องพี่ในโรงเรียนสาธิต
มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม ขอขอบคุณเพื่อนสนิทได้แก่ คุณเอกณรงค์ นพวงษ์ศิริ
คุณนิรมล วีระอมรกุล ครูประจำศูนย์การศึกษานอกโรงเรียนอำเภอเมืองนครปฐม ที่ได้ช่วยเหลือ
ในการทำงานวิจัย และโดยเฉพาะอย่างยิ่งขอขอบคุณ คุณสุกิจ นิยมทรัพย์ที่เป็นกำลังใจและ
ให้ความช่วยเหลือกับผู้วิจัยตลอดมาจนกระทั่งสำเร็จการศึกษา

ขอขอบพระคุณบัณฑิตวิทยาลัยที่ให้ทุนในการทำวิทยานิพนธ์มา ณ โอกาสนี้

ณัฐวรรณ พุ่มดียิ่ง

สารบัญ

บทที่

หน้า

บทนำ.....	ก
เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	ฉ
จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า.....	ช
ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า.....	ซ
ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า.....	ฌ
วิธีการศึกษาค้นคว้า.....	ฎ
แหล่งศึกษาค้นคว้า.....	ฏ
1 พระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระ	
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2415 - 2452).....	1
ประเพณีการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระมหากษัตริย์ไทยในอดีต.....	2
การเสด็จไปทำศึกสงครามเพื่อขยายอำนาจหรือเพื่อป้องกันการรุกราน.....	2
การเสด็จประพาสเพื่อประกอบพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนา.....	3
การเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ.....	4
เส้นทางการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	5
สาเหตุของการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	6
การคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสในต้นรัชกาล.....	6
การตรวจราชการเพื่อทรงนำมาประกอบพระราชดำริในการปกครองประเทศ... ..	7
การประชวรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	10
เพื่อรักษาเสถียรภาพของฐานะพระมหากษัตริย์.....	11
รูปแบบการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์.....	12
การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการ.....	12

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
1 (ต่อ)	
การเสด็จประพาสต้น.....	13
พระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว.....	14
ลักษณะของพระราชหัตถเลขาที่มีถึงบุคคลต่างๆ.....	14
เรื่องที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา.....	15
หัวเมืองต่างๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส.....	17
หัวเมืองภาคกลาง.....	17
หัวเมืองภาคเหนือ.....	18
หัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก.....	21
หัวเมืองภาคใต้.....	21
หัวเมืองประเทศราช.....	23
2 แนวพระราชดำริในการพัฒนาด้านการปกครองจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จ ประพาสหัวเมือง.....	25
การปกครองในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	27
การปกครองบริหารราชการส่วนกลาง.....	27
การตั้งสภาการแผ่นดิน.....	27
การปฏิรูปองค์การบริหารโดยการจัดตั้งกระทรวงและเสนาบดี.....	28
การปกครองบริหารราชการส่วนภูมิภาค.....	31
การจัดตั้งเทศาภิบาล.....	31
การยกเลิกระบบการปกครองแบบเก่า.....	33
การปรับปรุงการปกครองส่วนท้องถิ่น.....	34
การปกครองบริหารราชการส่วนท้องถิ่น.....	35
แนวพระราชดำริจากพระราชหัตถเลขาในด้านการปกครองจากการเสด็จ ประพาสหัวเมือง.....	35

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
2 (ต่อ)	
การปกครองส่วนภูมิภาค	35
การจัดตั้งรูปแบบการปกครองแบบเทศบาล.....	36
การสร้างสถานที่ราชการ.....	38
การสร้างความจงรักภักดีของข้าราชการและประชาชนส่วนภูมิภาค.....	39
การตรวจราชการ.....	40
ปัญหาเรื่องโจรสลัด.....	44
ปัญหาเรื่องอาชญากรรม.....	46
ปัญหาเรื่องเขตแดน.....	48
แก้ปัญหาการทะเลาะวิวาทของข้าราชการการเมืองท้องถิ่น.....	50
การปกครองส่วนท้องถิ่น.....	52
การเกิดสุขาภิบาล.....	53
การวางผังเมือง.....	56
3 แนวพระราชดำริในการพัฒนาเศรษฐกิจจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จ	
ประพาสหัวเมือง.....	58
ลักษณะเศรษฐกิจของไทยก่อนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า	
เจ้าอยู่หัว.....	58
เศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	61
การปฏิรูประบบเศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว...	61
การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์.....	61
การตราพระราชบัญญัติสำหรับพระคลังมหาสมบัติ.....	61
การประกาศใช้พระราชบัญญัติงบประมาณประจำปี.....	62
การปฏิรูประบบเงินตรา.....	62
การส่งเสริมการขายภายในประเทศและต่างประเทศ.....	62
แนวพระราชดำริการพัฒนาด้านเศรษฐกิจจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จ	
ประพาสหัวเมือง.....	63
ด้านเกษตรกรรม.....	63

สารบัญ (ต่อ)

บทที่	หน้า
3 (ต่อ)	
การเพาะปลูก.....	64
การประกอบอาชีพตัดไม้.....	67
ด้านอุตสาหกรรม.....	78
อุตสาหกรรมในครัวเรือน.....	78
อุตสาหกรรมเหมืองแร่.....	80
ด้านการประมงและการเลี้ยงสัตว์.....	81
ด้านพาณิชยกรรม.....	82
ด้านการค้าขาย.....	82
ด้านสถานที่ค้าขาย.....	86
ด้านการพัฒนาเศรษฐกิจ.....	88
การสร้างถนน.....	88
การสร้างทางรถไฟ.....	91
การตั้งเสาโทรเลข.....	93
4 แนวพระราชดำริการพัฒนาสังคมไทยจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง.....	96
ลักษณะสังคมก่อนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	96
ลักษณะสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว.....	98
แนวพระราชดำริการพัฒนาสังคมไทยจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง.....	99
ด้านคมนาคมขนส่ง.....	99
ด้านศาสนา.....	100
ด้านสาธารณสุข.....	105
ด้านการศึกษา.....	106
ด้านความเป็นอยู่ของราษฎร.....	107
ด้านการติดต่อสื่อสาร.....	108

5 บทสรุป	111
บรรณานุกรม	114
ภาคผนวก	127
ภาคผนวก ก. ลำดับเหตุการณ์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2415 - 2452.....	128
ภาคผนวก ข. รายการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว	133
ภาคผนวก ค. กิจจานุเบกษา เล่ม 18 หน้า 414 วันที่ 29 กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 120 ประกาศว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ.....	142
ประวัติย่อผู้วิจัย.....	147

บัญชีภาพประกอบ

ภาพประกอบ

หน้า

แสดงคลองต่างๆ ในภาคกลางของประเทศไทย.....71

บัญชีตาราง

ตาราง	หน้า
จำนวนพื้นที่นาในมณฑลต่างๆ พ.ศ. 2449.....	76
แสดงเรื่องที่ทำนาโดยเฉลี่ยของแต่ละครอบครัวในมณฑลต่างๆ.....	77

บทนำ

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สถานการณ์ทั้งภายในและภายนอกประเทศอยู่ในสภาวะคับขันเกือบตลอดรัชสมัย พระองค์จึงทรงดำเนินนโยบายเพื่อสร้างความเป็นปึกแผ่น ให้ปลอดภัยจากการคุกคามของประเทศมหาอำนาจตะวันตกซึ่งได้แก่ อังกฤษและฝรั่งเศส รวมทั้งจัดให้มีการปรับปรุงและพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้า ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า “...ถึงเวลาแล้วที่เมืองไทยจำต้องเร่งรัดจัดการปกครองให้เรียบร้อยทั่วราชอาณาจักร ในการพัฒนาประเทศจะรุ่งเรืองต่อไปไม่ได้แล้ว...”¹

โดยทั่วไปคนส่วนใหญ่มักเข้าใจว่าแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดจากการที่พระองค์เสด็จประพาสต่างประเทศ ซึ่งได้แก่ ประเทศในแถบเอเชียและยุโรป² จนมีผลให้เกิดการพัฒนาปรับปรุงประเทศหลายด้าน แต่การเสด็จประพาสภายในประเทศก็มีผลสำคัญต่อการพัฒนาประเทศด้วย โดยเฉพาะการเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่างๆ ทั้งภาคกลาง ภาคเหนือ ชายทะเลตะวันออก และภาคใต้* เพราะทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรปัญหาต่างๆ ด้วยพระองค์เองซึ่งเป็นประโยชน์โดยตรงต่อการแก้ไขปัญหาและพัฒนาประเทศ

การเสด็จประพาสหัวเมืองเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2415 ถึง พ.ศ. 2452 รวมทั้งหมด 19 ครั้ง³ ทุกครั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่างๆ ทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่รวมทั้งสิ้น 42 ฉบับ พระราชหัตถเลขาดังกล่าวเป็นเอกสารชั้นต้นที่มีความสำคัญยิ่ง เพราะสะท้อนถึงแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศทั้งด้านการปกครอง

¹ ลำนันทกทอดหมายเหตุ. (2521). *พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 3 กรณีชายแดนมณฑลต่างๆ*. (ฉบับสำเนา).

² ประไพ รักษา. (2522). ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 – พ.ศ. 2453). หน้า 214 – 216.

* ภาคกลางได้แก่ เมืองราชบุรี เพชรบุรี สมุทรสาคร สมุทรสงคราม และนครปฐม ภาคเหนือได้แก่ เมืองอ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท อุทัยธานี นครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก พิจัย และอุตรดิตถ์ ชายทะเลตะวันออก ได้แก่ เมืองชลบุรี ตราด จันทบุรี และปราจีนบุรี และภาคใต้ได้แก่ เมืองประจวบคีรีขันธ์ ชุมพร สงขลา ตาปี (ปัตตานี) และนครศรีธรรมราช

³ พลาคิตย สิทธิธัญกิจ. (2547). *ตามรอยพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสต้น*. หน้า 301 – 304.

เศรษฐกิจ และสังคม ที่สำคัญพระราชหัตถเลขาเหล่านี้ชี้ให้เห็นสภาพปัญหาของบ้านเมืองในด้านต่างๆ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรด้วยพระองค์เองจนนำไปสู่การแก้ปัญหาและพัฒนาในเวลาต่อมา

ด้านการปกครอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปฏิรูปการปกครองที่เน้นการตั้งอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลางตั้งแต่ พ.ศ. 2436 ทรงดำเนินนโยบายปฏิรูปการปกครองทั้งส่วนกลางและส่วนภูมิภาค¹ แต่การเสด็จประพาสหัวเมืองทำให้ทรงพบปัญหาด้านการปกครองอีกหลายด้าน เช่น ปัญหาการปกครองหัวเมืองภาคเหนือ ปัญหาข้าราชการด้อยประสิทธิภาพ และปัญหาความปลอดภัยของประชาชน

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือเมื่อ พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบว่าประชาชนยังไม่ได้รับความเป็นธรรมจากเจ้าเมือง เช่นการเก็บภาษีที่ไม่เป็นธรรมหรือการเกณฑ์แรงงานราษฎรไปใช้สอยงานส่วนตัว² จึงมีพระราชดำริให้เจ้าเมืองต่างๆ จัดการปกครองให้เรียบร้อย และทรงแต่งตั้งข้าหลวงประจำเมืองพิษณุโลกใหม่ ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือเพื่อตรวจราชการครั้งที่ 2 พ.ศ. 2449 ปรากฏว่าสภาพการเมืองการปกครองมีความเป็นระเบียบเรียบร้อยขึ้น ดังพระหัตถเลขาที่ว่า “...ราษฎรมีความสุขสบายดีขึ้นมาก”³

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังทรงแก้ไขปัญหาเกี่ยวกับข้าราชการด้อยประสิทธิภาพ ดังเช่นเมื่อครั้งเสด็จประพาสเมืองตรัง พ.ศ. 2433 พระองค์ทรงพบว่าบ้านเมืองเสื่อมโทรม ประชาชนได้รับความเดือดร้อน เนื่องจากเจ้าเมืองตรังไม่สามารถแก้ปัญหาเรื่องการจัดการปกครอง ปัญหาโจรผู้ร้ายและการทุจริตการเก็บภาษีของเจ้าพนักงานเก็บภาษีได้ จึงโปรดให้แต่งตั้งพระยารัษฎานุประดิษฐ์ซึ่งตำแหน่งเดิมเป็นผู้ว่าราชการเมืองกระบี่ และมีความสามารถในการจัดการปกครองเมืองกระบี่ได้เป็นอย่างดี ให้ไปดำรงตำแหน่งเป็นผู้ว่าราชการเมืองตรังเพื่อแก้ไขปัญหาคือผู้ว่าราชการเมืองตรังเพื่อแก้ไขปัญหาดังกล่าว

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. หน้า 1 – 65.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 (2396 - 2453). หน้า 29.

³ แหล่งเดิม. หน้า 32 – 52.

⁴ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1. หน้า 146.

นอกจากนี้เมื่อครั้งเสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออกและเมืองจันทบุรี ใน พ.ศ. 2421 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบว่า ประชาชนประสบปัญหาโจรสลัดชุกชุมซึ่ง ดักปล้นชิงทรัพย์สินทางราชการและของประชาชน จึงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรม มหาศรีสุริยวงศ์ให้แก้ไขเหตุการณ์ดังกล่าวว่า “...ควรจัดให้มีเรือลาดตระเวนอยู่เสมอ...”¹

ด้านเศรษฐกิจ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรปัญหาด้าน เศรษฐกิจของประชาชนหลายด้าน เช่น ปัญหาการจัดเก็บภาษี ปัญหาการขยายตัวของเมืองและ ปัญหาการคมนาคม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบว่าปัญหาการจัดเก็บภาษีตามหัวเมืองเป็น ปัญหาสำคัญเพราะภาษีอากรเป็นรายได้ที่นำมาปรับปรุงพัฒนาประเทศให้ดียิ่งขึ้น แต่การจัดเก็บภาษี นั้นกระจัดกระจายไปยังหน่วยงานต่างๆ ทำให้ไม่สามารถจัดเก็บภาษีได้เต็มเม็ดเต็มหน่วย นอกจากนี้ บางครั้งเจ้าเมืองยังเรียกเก็บภาษีตามใจชอบ ในการเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี พ.ศ.2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบปัญหาเกี่ยวกับการจัดเก็บภาษีที่นา ทั้งนี้รัฐบาลแบ่ง ที่นาออกเป็น ชั้นเอก โท ตริ จัตวา และเบญจะ โดยนาซึ่งกำหนดเป็นชั้นเอกและชั้นโทถูกเก็บภาษี เท่ากัน ทั้งๆ ที่ได้รับผลประโยชน์จากการทำนาต่างกัน ทำให้ราษฎรไม่พอใจและอพยพออกจาก คลองรังสิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีถึงพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรม ไอรสาริราชในเรื่องนี้และให้ส่งเรื่องไปยังเจ้าพระยามรราชเพื่อแก้ไขต่อไป²

นอกจากนี้ในการเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. 2442 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงพบปัญหาการขยายตัวของเมืองราชบุรีที่ความเจริญกระจุกอยู่เพียงแค่อำเภอพระคลัง ข้างที่ทำให้ขยายเมืองออกไปไม่ได้ จึงมีพระราชดำริให้จัดระเบียบการก่อสร้างเพื่อประโยชน์ต่อการ พัฒนาเศรษฐกิจของเมือง³

¹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.12.3 / 2 สมเด็จพระเจ้าพระยาปวริศาธิราช บดินทรเดชา จุลศักราช 1238 (ร.ศ.95). สำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระ บรมมหาราชสุริยวงศ์ ลงวันที่ 5 ๔ 2 ค่ำ ปีมะเส็ง อัฐศก 1238.

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/21 ร่างพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรม ไอรสาริราชว่าด้วยระยะทางเสด็จประพาสมณฑลปราจีนในเดือนธันวาคม 127. ลงวันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 127.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2452). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. 128. หน้า 12.

อนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังมีพระราชดำริให้จัดการด้านคมนาคมในหัวเมืองต่างๆ เพื่อส่งเสริมด้านการค้า ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า “...ด้วยการที่จะให้หัวเมืองในพระราชอาณาเขตของเรามีความเจริญมั่งคั่งสมบูรณ์ด้วยความป้องกันรักษา และเกิดสินค้ามาขายไปมาถึงกันได้โดยเร็ว ทางหัวเมืองเหนือเราก็ได้เริ่มลงมือทำนุบำรุงอยู่แล้ว...แต่หัวเมืองปักษ์ใต้...ยังบกพร่องอยู่ จึงมาเห็นว่าเวลานี้เป็นการสมควรที่จะทำนุบำรุงหัวเมืองเหล่านั้น...”¹

ด้านสังคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบปัญหาต่างๆ เช่น ปัญหาพุทธศาสนาและโบราณสถานเสื่อมโทรม ปัญหาสาธารณสุข รวมทั้งปัญหาการขาดแคลนสถานศึกษา

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแก้ไขปัญหาเรื่องความเสื่อมโทรมของพุทธศาสนาโดยเฉพาะปัญหาพระสงฆ์หย่อนพระธรรมวินัย² และให้มีการปฏิสังขรณ์แหล่งโบราณสถานทั่วทุกไตรมาส ดังเช่นที่ทรงพบเมื่อครั้งเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา พ.ศ. 2421³ ต่อมาในการเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี พ.ศ. 2427 พระองค์ยังทรงพบปัญหาประชาชนไม่มีโบสถ์สำหรับประกอบพิธีกรรมทางศาสนา ดังนั้นจึง “...ได้รับจะสร้างพระอุโบสถให้ ตั้งชื่อว่า วัดวชิรคามคชทวีป”⁴

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ พ.ศ. 2432. ทางเมืองพัทลุงเกิดโรคระบาด เป็นเหตุให้ประชาชนเสียชีวิตจำนวนมากและได้รับความเดือดร้อนอย่างยิ่ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีรับสั่งให้แก้ปัญหาในทันที ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า “...ในเดือนห้าปีนี้มิใช่ทรพิษมากคนตายประมาณสักสามร้อยคน ฉันจึงสั่งพระยาพัทลุงให้ส่งคนเข้าไปฝึกหัดที่โรงพยาบาล แล้วให้รับหนองโคออกมาปลูกฝีทุกปี...”⁵ อนึ่งในการเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี พ.ศ. 2452 พระองค์ทรงมี

¹ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 ยธ. 5.5/24 “ร่างประกาศถึงกรรมการทำนุบำรุงมณฑลภูเก็ติดกับทางรถไฟสายมลายู” ลำเนาที่ 11/1400, 1 ม.ค. ร.ศ. 125.

² ราชกิจจานุเบกษา. ข่าวพระสงฆ์ไปตรวจการพระพุทธศาสนา เล่มที่ 5 แผ่นที่ 49 วันเสาร์เดือนสี่ ขึ้นแปดค่ำ ปีมะเส็ง สัมพุทธศก 1250. หน้า 335.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2514). ระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลอยุธยาจดหมายเหตุเสด็จประพาสแหลมมลายู และเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5. หน้า 3.

⁴ สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5 บ1.1/21 ร่างพระราชหัตถ์ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชว่าด้วยระยะเวลาเสด็จประพาสมณฑลปราจีนในเดือนธันวาคม 127. ลงวันที่ 24 ธันวาคม ร.ศ. 127.

⁵ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายูเมื่อ 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก

พระราชดำริกับเจ้าเมืองนครปฐมว่า ตลาดเมืองนครปฐมเป็นที่ลุ่มๆ ดอนๆ มีโคลนสกปรกมากต้องใช้
แกลบโรย¹

อนึ่งเมื่อครั้งเสด็จประพาสมณฑลปราจีน พ.ศ. 2451 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวยังทรงให้ตั้งโรงเรียนขึ้นที่เกาะสีชัง² ทำให้ประชาชนมีโอกาสศึกษาเล่าเรียน

จะเห็นได้ว่าพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง พ.ศ. 2415 – 2452 ของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะท้อนถึงปัญหาด้านต่างๆ ของประเทศตลอดจนแนว
พระราชดำริในการพัฒนาประเทศ ส่งผลให้เกิดการพัฒนาประเทศในด้านการเมืองการปกครอง
เศรษฐกิจและสังคมอย่างเป็นรูปธรรม ดังนั้นการศึกษาพระราชหัตถเลขาจึงทำให้ทราบที่มาและผล
ของการพัฒนาประเทศในรัชสมัยนี้ ทั้งนี้ การศึกษาแนวพระราชดำริจากเอกสารดังกล่าว ยังไม่มีผู้ใด
ทำการศึกษาวิเคราะห์โดยตรง ผู้วิจัยจึงเห็นว่าการศึกษาเรื่องแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการพัฒนาประเทศจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง
(พ.ศ. 2415 – 2452) จะเป็นประโยชน์อย่างมากในทางประวัติศาสตร์ เกี่ยวกับการพัฒนาประเทศใน
รัชสมัยนี้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2452). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. 128. หน้า 12.

²สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.1/21. ร่างพระราชหัตถ์ถึงสมเด็จพระ
บรมโอรสาธิราชว่าด้วยระยะทางเสด็จประพาสมณฑลปราจีนในเดือนธันวาคม 127. ลงวันที่ 24 ธันวาคม
ร.ศ. 127.

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

ปัจจุบันยังไม่ปรากฏว่ามีผู้ศึกษาค้นคว้าวิจัยแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศของ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง ระหว่าง พ.ศ. 2415 – 2452 โดยตรง แต่มีงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งผู้วิจัยสามารถนำมาเป็นส่วนประกอบในการศึกษาค้นคว้าวิจัยในครั้งนี้ ได้แก่

ดวงดาว ยังสามารถ. (2534). *พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องบทบาทพระมหากษัตริย์ในสังคมไทย : ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์*. วิทยานิพนธ์ ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.

การศึกษาเรื่องนี้เน้นถึงบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมไทยที่เป็นศูนย์รวมแห่งความ เป็นชาติ เป็นสัญลักษณ์ของประเทศและเป็นผู้นำผู้ปกครองประเทศ การวิเคราะห์พระราชหัตถเลขา ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นการแยกแยะระหว่างภาพลักษณ์และสมรรถภาพ ที่ดีของนักปกครองประเทศ

ประไพ รักษา. (2522). *ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวที่มีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ.2411-พ.ศ.2453)*. วิทยานิพนธ์การศึกษา มหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร์). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่าย เอกสาร.

จากการศึกษานี้พบว่า การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมี ผลต่อการปรับปรุงประเทศให้มีความทันสมัยและมีความมั่นคงเป็นอย่างมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งการ เสด็จประพาสต่างประเทศทั้งแถบเอเชียและยุโรป ส่วนที่เกี่ยวกับการเสด็จประพาสภายในประเทศ เป็นการกล่าวโดยรวมไม่ได้มุ่งเน้นการวิเคราะห์แนวพระราชดำริจากพระราชหัตถเลขาโดยตรง

ผู้วิจัยสามารถนำเนื้อหาบางส่วนของวิทยานิพนธ์ในเล่มนี้ มาเป็นส่วนประกอบการวิจัย โดยเฉพาะส่วนที่กล่าวถึงการเสด็จประพาสภายในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

จุดมุ่งหมายของการศึกษาค้นคว้า

1. เพื่อศึกษาเกี่ยวกับการเสด็จประพาสหัวเมืองจากพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2415 - 2452
2. เพื่อศึกษาแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศในด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม จากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2415 - 2452
3. เพื่อศึกษาผลที่เกิดจากแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศ จากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง พ.ศ. 2415 - 2452

ความสำคัญของการศึกษาค้นคว้า

1. ทำให้ทราบที่มาของแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศ จากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2415 - 2452
2. ทำให้องค์ความรู้เกี่ยวกับการพัฒนาประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความสมบูรณ์มากขึ้น
3. ผลของการวิจัยจะเป็นประโยชน์ต่อผู้ที่ต้องการศึกษาวิจัยเรื่องราวเกี่ยวกับรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เป็นอย่างดี

ขอบเขตของการศึกษาค้นคว้า

ศึกษาค้นคว้าแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง ในภาคเหนือ ภาคกลาง ภาคใต้ และชายทะเลตะวันออก จำนวน 42 ฉบับ ซึ่งเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2415 และสิ้นสุดลงใน พ.ศ. 2452

วิธีการศึกษาค้นคว้า

การศึกษาค้นคว้าในครั้งนี้เป็นการศึกษาพระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในการเสด็จประพาสหัวเมือง ซึ่งมีทั้งเอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์และเอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว นอกจากนี้ยังศึกษาเอกสารชั้นรองอื่นๆ ประกอบ ได้แก่ หนังสือ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ และวารสาร โดยเน้นวิธีการวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารดังกล่าวด้วยวิธีการทางประวัติศาสตร์แล้วนำเสนอข้อมูลแบบพรรณนาวิเคราะห์

แหล่งศึกษาค้นคว้า

1. สำนักหอสมุดแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
1. สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ ท่าวาสุกรี
2. สำนักหอสมุดกลางมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
3. หอสมุดปรีดี พนมยงค์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
4. หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร วังท่าพระ
5. หอสมุดมหาวิทยาลัยศิลปากร พระราชวังสนามจันทร์
6. สถาบันวิทยบริการ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
7. สำนักหอสมุด มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทที่ 1

พระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2415 – 2452)

การพัฒนาประเทศในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดจากพระอัจฉริยภาพของพระองค์เกี่ยวกับแนวพระราชดำริในด้านต่างๆ ที่ทำให้ประเทศชาติมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงให้ทัดเทียมกับอารยประเทศ โดยทั่วไปคนส่วนใหญ่มักจะเข้าใจว่าแนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศที่สำคัญของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกิดจากการเสด็จประพาสต่างประเทศ ซึ่งได้แก่ประเทศในแถบเอเชียและยุโรป¹ แต่เมื่อได้ศึกษาพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองในประเทศแล้วทำให้ทราบถึงแนวพระราชดำริ ที่มีผลต่อการพัฒนาปรับปรุงประเทศทั้งในด้านการเมือง การปกครอง เศรษฐกิจและสังคม ทั้งหมดล้วนมีผลมาจากการเสด็จประพาสหัวเมืองภายในประเทศด้วยเหมือนกัน

คำว่า “การเสด็จประพาส” เป็นคำราชาศัพท์ที่มีปรากฏขึ้นในสมัยอยุธยา² หมายถึงการเดินทางของพระเจ้าแผ่นดินทั้งในระยะใกล้และระยะไกลที่ต้องทรงประทับแรม หรือหมายถึงการเสด็จเที่ยวเล่นเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ³ ประเพณีการเสด็จประพาสหัวเมืองนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นผู้ริเริ่มขึ้นเป็นพระองค์แรก⁴ เพื่อทรงเยี่ยมเยียนและตรวจราชการตามหัวเมืองไกลๆ ในพระราชอาณาเขต ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินพระบรมพระราโชบายในการเสด็จประพาสหัวเมืองตามแบบอย่างของพระราชบิดา ทำให้เกิดการปรับปรุงภายในประเทศที่เป็นประโยชน์ต่อประชาชนเป็นอย่างยิ่ง

¹ ประไพ รัชชา. (2522). ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ.2411 – พ.ศ. 2453). หน้า 214 – 216.

² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1. (2504). หน้า 29.

³ สำนักนายกรัฐมนตรี. ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1. หน้า 87.

⁴ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.11.2/2 รัชกาลที่ 5. เสด็จประพาสชวา.

1. ประเพณีการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระมหากษัตริย์ในอดีต

ประเพณีการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระมหากษัตริย์ในอดีตมีดังนี้

1.1 การเสด็จประพาสไปทำศึกสงครามเพื่อขยายอำนาจหรือเพื่อป้องกันการรุกราน

การปกครองของประเทศไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน พระมหากษัตริย์ทรงรับผิดชอบความเป็นอยู่ของราษฎรในประเทศ ทรงทำหน้าที่เป็นผู้นำกองทัพในยามเกิดศึกสงคราม ส่วนในยามสงบก็ทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองในด้านต่างๆ เพื่อให้บ้านเมืองรุ่งเรือง ใน พ.ศ. 2475 แม้จะมีการเปลี่ยนแปลงฐานะของพระมหากษัตริย์จากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้อยู่ภายใต้รัฐธรรมนูญ แต่สถาบันพระมหากษัตริย์ก็ยังคงมีความสำคัญต่อสังคมไทยมาจนถึงปัจจุบันเพราะเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนทั้งชาติ

ในอดีตเมื่อเกิดศึกสงครามขึ้น พระมหากษัตริย์ เสนาบดี ขุนนาง และแม่ทัพนายกองทั้งหลายต้องเดินทางไปทำศึก การที่พระมหากษัตริย์ทรงเสด็จไปด้วยพระองค์เองนั้นนอกจากจะทรงบัญชาการรบด้วยพระองค์เองแล้วยังเป็นการสร้างขวัญกำลังใจให้กับเหล่าทหารต่างๆ ทำให้ประสพชัยชนะ โดยเฉพาะการทำสงครามกับพม่า การเสด็จพระราชดำเนินในการทำศึกสงครามแต่ละครั้งนั้นใช้เวลานาน ทำให้พระมหากษัตริย์ไม่ทรงมีโอกาสใกล้ชิดกับราษฎรมากนัก นอกจากนี้การที่ราษฎรจะเข้าเฝ้าพระมหากษัตริย์จะต้องทำตามประเพณีต่างๆ อย่างเข้มงวด และการจะกราบพูลเรื่องใดจะต้องหมอบกราบ จึงทำให้ความใกล้ชิดระหว่างพระมหากษัตริย์กับราษฎรมีน้อย ในสมัยรัตนโกสินทร์ไทยได้ทำสงครามกับพม่าอีก เช่นในสมัยรัชกาลที่ 1 มีสงครามเก้าทัพ และลดน้อยลงในสมัยรัชกาลที่ 2 และในสมัยรัชกาลที่ 3 จนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทำศึกสงครามกับพม่าอีก 1 ครั้ง คือ ไทยยกทัพไปตีเมืองเชียงตุงซึ่งเป็นเมืองขึ้นของพม่าแต่ไม่สำเร็จ¹

การทำสงครามในสมัยรัชกาลที่ 2 และรัชกาลที่ 3 พระมหากษัตริย์เสด็จไปทำศึกสงครามไม่กี่ครั้งเนื่องจากส่วนใหญ่จะโปรดเกล้าฯ ให้แม่ทัพนายกองที่มีความรู้ความสามารถควบคุมกองทัพไปรบ จนกระทั่งถึงสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เนื่องจากไม่มีการทำสงครามกับประเทศเพื่อนบ้าน ดังนั้นพระองค์ทรงมีเวลาว่างที่จะเสด็จประพาสหัวเมืองเพื่อเป็นการเยี่ยมเยียนราษฎรพักผ่อนเปลี่ยนพระอิริยาบถ และตรวจราชการไปพร้อมกัน

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงริเริ่มการเสด็จประพาสเป็นพระองค์แรกในสมัยรัตนโกสินทร์ ได้แก่ การเสด็จประพาสหัวเมืองเมื่อ พ.ศ. 2376 ซึ่งเป็นเวลาก่อนเสด็จขึ้นครองราชย์

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2517). *ความทรงจำ*. หน้า 156.

ในขณะที่พระองค์ทรงผนวชเป็นพระภิกษุได้เสด็จจุดธูปไปเมืองเหนือ¹ ต่อมาเมื่อเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วจึงได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนืออีกครั้งใน พ.ศ. 2409 โดยเรือพระที่นั่งอรรคราชวรเดช ซึ่งเป็นเรือกลไฟจักร 2 ข้าง ทำให้ทราบความเป็นอยู่ทุกข์สุขของราษฎร ซึ่งในขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จไปด้วยขณะพระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณร ครั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์แล้วพระองค์ทรงเล็งเห็นถึงประโยชน์ของการเสด็จประพาสหัวเมืองจึงเสด็จพระราชดำเนินเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ตลอดรัชกาลของพระองค์เช่นเดียวกับพระบรมราชชนก

1.2 การเสด็จประพาสเพื่อประกอบพระราชกรณียกิจทางพระพุทธศาสนา

ศาสนาพุทธเป็นศาสนาประจำชาติ พระมหากษัตริย์ของไทยเกือบทุกพระองค์มักจะทรงผนวชในพระพุทธศาสนาาก่อนขึ้นครองราชย์ เพื่อทรงนำหลักธรรมต่างๆ มาใช้ในการปกครองประเทศ โดยเฉพาะหลักทศพิธราชธรรม หมายถึงธรรมะ 10 ประการ สำหรับพระมหากษัตริย์ของไทยตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันได้ทรงปฏิบัติตนเป็นพุทธมามกะ และทรงอุปถัมภ์ภพพระพุทธศาสนาโดยตลอด เช่น การบำเพ็ญพระราชกุศลในวันวิสาขบูชา วันมาฆบูชา วันเข้าพรรษา วันออกพรรษา รวมทั้งเสด็จไปพระราชทานผ้าพระกฐินตามพระอารามหลวงต่างๆ เป็นต้น ซึ่งส่วนมากมักจะอยู่ในเขตเมืองหลวง มีเพียงบางครั้งเท่านั้นที่เสด็จไปตามหัวเมืองต่างๆ แต่ไม่ปรากฏในทุกรัชกาล จะมีเพียงนานๆ ครั้งเท่านั้น เพราะการเดินทางในอดีตมีความลำบากต้องเดินทางด้วยเท้า หรือใช้ช้าง ม้า วัว เรือเป็นพาหนะ ตามแต่สภาพท้องที่ที่เสด็จประพาสไป

ในสมัยอยุธยา สมเด็จพระนเรศวรมหาราชและสมเด็จพระเอกาทศรถเสด็จไปนมัสการพระพุทธชินราชที่เมืองพิษณุโลก (คราวเสด็จไปทำศึกสงครามกับพม่า)² ในสมัยพระเจ้าทรงธรรมได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทที่เมืองสระบุรี หลังจากพรวนบุญไปพบรอยพระพุทธบาท³ และในสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราชได้เสด็จพระราชดำเนินไปนมัสการพระพุทธบาทหลาย

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2520). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิรเทศวิบูล เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520. หน้า 1-2.

²พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1. (2504). หน้า 318.

³สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1. หน้า 3.

ครั้งหรือแทบทุกปี¹ เกิดประเพณีการเสด็จไปนมัสการพระพุทธบาทถือนมาจนกระทั่งสิ้นสมัยกรุงศรีอยุธยา ต่อมาในสมัยรัตนโกสินทร์ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราชได้โปรดเกล้าให้สมเด็จพระอนุชา กรมพระราชวังบวรมหาสุรสิงหนาทเสด็จไปเป็นแม่กองในการยกพระมณฑปพระพุทธบาทเสียใหม่ แทนของเก่าที่พวกจีนคลองสวนพลูเผา² หลังจากนั้นไม่ปรากฏว่ามีพระมหากษัตริย์ได้เสด็จพระราชดำเนินไปกราบนมัสการพระพุทธบาทที่สระบุรีอีกจนกระทั่งถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้มีการเสด็จไปนมัสการรอยพระพุทธบาทที่สระบุรีอีกครั้งหนึ่ง

1.3 การเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ

ในการเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถนั้นน่าจะเป็นที่โปรดปรานของพระมหากษัตริย์เช่นเดียวกัน แต่การพักผ่อนพระอิริยาบถของพระมหากษัตริย์แต่ละพระองค์อาจแตกต่างกันไป ดังเช่นการเสด็จประพาสเพื่อทรงพักผ่อนพระอิริยาบถ³ ในสมัยสมเด็จพระนเรศวรมหาราชเมื่อครั้งทรงยกทัพไปทำศึกสงครามกับพม่าทางเมืองเหนือ เมื่อผ่านเมืองพิษณุโลกพระองค์ได้เสด็จนมัสการพระพุทธชินราช และในการเสด็จไปทำศึกสงครามกับพม่าทางชายแดนตะวันตกพระองค์กับพระเอกาทศรถได้เสด็จประพาสทะเล ณ เมืองเพชรบุรี⁴ จึงมีการสร้างพระตำหนักขึ้นที่ตำบลโตนดหลวง ซึ่งเป็นสถานที่ที่พระมหากษัตริย์อีกหลายพระองค์ได้เสด็จประพาสในเวลาต่อมา

ในสมัยพระเจ้าปราสาททอง บ้านเมืองอยู่ในสภาพสงบไม่มีศึกสงครามใดๆ พระองค์ทรงโปรดการเสด็จประพาสมาก ได้สร้างพระที่นั่งขึ้นที่เกาะบางปะอินเพื่อทรงประทับพักผ่อนหรือแปรพระราชฐานในฤดูร้อน⁵ ต่อมาพระที่นั่งที่บางปะอินก็ใช้เป็นที่แปรพระราชฐานของพระมหากษัตริย์อีกหลายพระองค์ ต่อมาในสมัยของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์ได้สร้างเมืองลพบุรีเป็นราชธานีสำรองและทรงโปรดเมืองลพบุรีมาก ในแต่ละปีจะเสด็จประทับ 8 เดือน ส่วนอีก 4 เดือน

¹ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1. (2504). หน้า 361.

² พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1 ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์. หน้า 157.

³ สำนักนายกรัฐมนตรี. ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1. หน้า 87.

⁴ พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1. (2504). หน้า 320.

⁵ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2516). พระราชพงศาวดาร ฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1.

จะประทับที่กรุงศรีอยุธยา¹ การเสด็จประพาสไปยังที่ต่างๆ ของพระองค์นั้นจะเสด็จโดยการประทับบนหลังช้างพระที่นั่ง และในระหว่างการเสด็จประพาสพระองค์ก็ร่วมเสวยกับเหล่าเสนาบดี ขุนนางผู้ใหญ่ด้วย

ในสมัยสมเด็จพระสรรเพชญ์ที่ 8 (พระพุทธเจ้าเสือ) พระองค์โปรดเสด็จประพาสมากจนกลายเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้ชื่อว่าเสด็จประพาสออกนอกพระนครมากที่สุดในสมัยอยุธยา เนื่องจากพระองค์จะเสด็จประทับอยู่ในพระบรมมหาราชวังที่กรุงศรีอยุธยาเพียง 15 วัน หรือ 1 เดือนเท่านั้นในแต่ละปี ที่เหลือพระองค์จะเสด็จประพาสท้องที่ต่างๆ บางคราวเสด็จไปไกลถึงเมืองสมุทรปราการ และเมืองเพชรบุรี² ส่วนมากจะเสด็จโดยทางชลมารค ในสมัยของพระเจ้าอยู่หัวท้ายสระและพระเจ้าอยู่หัวบรมโกศยังคงมีหลักฐานกล่าวถึงการเสด็จประพาสนอกพระนคร แต่หลังจากนั้นไม่ปรากฏว่ามีพระมหากษัตริย์องค์ใดเสด็จประพาสเมืองต่างๆ เพื่อพักผ่อนพระราชอิริยาบถอีก ต่อมาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ หลายครั้งกระทั่งสิ้นรัชกาล ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของการเสด็จประพาสหัวเมือง ซึ่งจะเป็นประโยชน์อย่างมากต่อการปกครองบ้านเมืองของพระองค์ จึงเสด็จประพาสไปยังหัวเมืองต่างๆ ในประเทศเป็นประจำ และทุกครั้งที่เสด็จประพาส พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลใกล้ชิดทุกครั้ง ดังเช่น พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูเรศธำรงศักดิ์ เจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าจุฑามณี กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ฯลฯ เป็นต้น

2. เส้นทางเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

เส้นทางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสนั้น เมื่อศึกษาดูจะพบว่าทรงเสด็จซ้ำๆ ในเส้นทางนั้นเสมอ เป็นที่น่าสังเกตว่าเป็นเส้นทางเดียวกับที่สมเด็จพระยาบรมราชานุภาพทรงอธิบายไว้ในหนังสือเรื่อง “เที่ยวเมืองไทย” เนื่องจากขณะนั้นพระองค์ทรงดำรงตำแหน่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ได้เสด็จออกตรวจราชการตามหัวเมืองต่างๆ จนทรงทราบหนทางไปมาเป็นอย่างดีและเป็นที่ยอมรับของพระราชหฤทัย เส้นทางเสด็จประพาสหัวเมืองของ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาธำรงราชานุภาพ. (2510, 20 มีนาคม). ระยะเวลาเสด็จประพาสสมณชลอยุธยา เมื่อปี พ.ศ. 2421 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ศิลปากร 6 :

² พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระปรมานุชิตชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1. (2504). หน้า 187.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จที่กรมพระยาดำรงราชานุภาพทรงนิพนธ์ไว้มีอยู่ 8 เส้นทาง¹ ดังนี้

1. การเสด็จประพาสในเขตกรุงเทพมหานคร ได้แก่ การเสด็จไปพระราชทานผ้าพระกฐินตามพระอารามหลวง เสด็จไปทอดพระเนตรการก่อสร้างถนนต่างๆ การเสด็จไปงานพระราชพิธีต่างๆ เป็นต้น ทำให้ราษฎรในกรุงเทพฯ ได้มีโอกาสเฝ้าชมพระบารมีได้บ่อยครั้งที่สุด
2. เสด็จประพาสตามลำแม่น้ำเจ้าพระยาตั้งแต่กรุงเทพฯ ขึ้นไปถึงเมืองฝางเหนือเมืองอุดรดิษฐ์ (อุดรดิตถ์) ผ่านหัวเมืองต่างๆ ที่ตั้งอยู่ริมแม่น้ำเจ้าพระยา
3. เสด็จประพาสตามลำน้ำแม่กลอง ตั้งแต่กรุงเทพฯ ไปเมืองสมุทรสงคราม จนถึงเมืองไทรโยคและศรีสวัสดิ์
4. เสด็จประพาสตามลำน้ำท่าจีน ลำน้ำมะขามเฒ่า ตั้งแต่เมืองสมุทรสาครไปถึงพระปฐมเจดีย์ และสุพรรณบุรี
5. เสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก ตั้งแต่ปากน้ำไปจนถึงเมืองประจันตคีรีเขตร (จันทบุรี)
6. เสด็จประพาสหัวเมืองทางภาคตะวันออก โดยไปตามคลองแสนแสบจนถึงแม่น้ำบางนา ผ่านเมืองฉะเชิงเทรา นครนายก และปราจีนบุรี
7. เสด็จประพาสหัวเมืองในแหลมมลายู ทางชายฝั่งมลายูด้านตะวันออกตั้งแต่เมืองเพชรบุรี เลียบชายฝั่งทะเล จนถึงเมืองตรังกานู
8. เสด็จประพาสหัวเมืองมลายูทางชายฝั่งทะเลด้านตะวันตก ตั้งแต่เมืองกระบี่จนถึงเมืองไทรบุรี

3. สาเหตุของการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีสาเหตุดังนี้

3.1 การคุกคามของจักรวรรดินิยมอังกฤษและฝรั่งเศสในตอนต้นรัชกาล

สมัยต้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้นเป็นช่วงที่ลัทธิจักรวรรดินิยมกำลังแผ่ขยายอำนาจมาสู่เอเชีย โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศสซึ่งได้ดินแดนรอบข้างของ

¹ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2504). *อธิบายเรื่องเที่ยว เทียวทะเลตะวันออก เทียวมณฑลเพชรบูรณ์ เทียน้ำตกเจ้าอนันท์กัที่เกาะกูด เทียวไทรโยค*. หน้า 12 – 13.

ประเทศไทยเป็นอาณานิคม ประเทศไทยจึงเป็นดินแดนที่อยู่ระหว่างกลางซึ่งภายหลังอังกฤษและฝรั่งเศสตกลงกันให้ประเทศไทยเป็นรัฐกันชน (Buffer State)¹ แต่อังกฤษและฝรั่งเศสก็ยังไม่ไว้ใจกัน และกัน พยายามที่จะขยายอิทธิพลเข้ามาตามชายแดนไทย อังกฤษได้พยายามแผ่อิทธิพลเข้ามาทั้งในเขตล้านนาและเขตรัฐมลายูของไทยที่อยู่ติดกับอาณานิคมของอังกฤษอยู่เสมอ ฝรั่งเศสก็ขยายอิทธิพลและคุกคามทางด้านแม่น้ำโขงและหัวเมืองชายทะเลตะวันออกซึ่งติดกับเขมร ด้วยเหตุนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องพยายามดำเนินนโยบายต่างๆ เพื่อป้องกันการคุกคามของชาติมหาอำนาจทั้งสองโดยการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ เป็นประจำโดยเฉพาะหัวเมืองภาคใต้และหัวเมืองประเทศราชทางใต้ เพื่อตรวจราชการ สร้างความสัมพันธ์กับข้าราชการท้องถิ่น และสร้างความจงรักภักดีให้เกิดขึ้นกับพระองค์

3.2 การตรวจราชการเพื่อทรงนำมาประกอบพระราชดำริในการปกครองประเทศ

สมัยต้นรัชกาลของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยยังมีความล้าหลังในเรื่องต่างๆ ทั้งด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม ดังนี้

ความล้าหลังทางการเมืองการปกครอง เนื่องจากปัญหาทางการเมืองการปกครองภายนอกประเทศซึ่งเกิดจากการคุกคามของจักรวรรดินิยมตะวันตกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ เห็นได้ชัดในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โดยอังกฤษเริ่มทำสงครามกับพม่าและยุติลง พ.ศ. 2368 เป็นเหตุให้พม่าต้องเสียดินแดนยะไข่ อัสสัม ตะนาวศรี มณีปุระ พร้อมกับค่าปฏิกรรมสงครามเป็นเงินรูปีมูลค่าเท่ากับ 1,000,000 ปอนด์สเตอร์ลิง² ให้กับอังกฤษ หลังจากนั้นอังกฤษก็รบชนะจีนในสงครามฝิ่น พ.ศ. 2385 ต่อมาใน พ.ศ. 2428 พม่าถูกรวมเข้าเป็นส่วนหนึ่งในการปกครองของอังกฤษ³ ซึ่งประเทศไทยก็ถูกรุกรานจากอังกฤษด้วยเช่นกันเกี่ยวกับรัฐชายแดนภาคใต้ จนในที่สุดไทยต้องยอมรับฐานะของอังกฤษในเกาะปีนังทางอ้อม ใน พ.ศ. 2369⁴ และยอม

¹จิราภรณ์ สถาปนาวรรณะ. (2516). *วิกฤตการณ์สยาม ร.ศ. 112*. หน้า 42.

²D.G.E. Hall. (1968). *A History of South East Asia*. p. 599.

³*Ibid.* pp. 540 – 577.

⁴เฟรด ดับบลิว. ริกส์. (2519). *การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า* แปลโดย อมร ไสภณวิเชษฐ์วงศ์และเอกวิทย์ ณ ถลาง. หน้า 12.

ทำสนธิสัญญาเบาว์ริง พ.ศ. 2398¹ ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว นอกจากนี้ใน พ.ศ. 2404 ฝรั่งเศสยังยึดอินโดจีนเป็นอาณานิคมถาวร และมีสาส์นมากราบทูลพระเจ้าแผ่นดินสยามว่าฝรั่งเศสยินดีช่วยเหลือสยามให้เป็นอิสระจากไทยและในที่สุดพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหมื่นสวัสดิวัดนวิศิษฎ์ยอมรับความคุ้มครองจากทางฝรั่งเศส เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2406² ส่วนไทยก็ต้องยอมรับว่าสยามเป็นรัฐในอารักขาของฝรั่งเศสใน พ.ศ. 2408 อย่างไรก็ตามรัฐบาลฝรั่งเศสยังไม่พอใจและต้องการขจัดอิทธิพลของไทยออกจากสยาม จึงไม่ยอมให้สัตยาบันในสนธิสัญญาไทย – ฝรั่งเศส ว่าด้วยเรื่องสยาม พ.ศ. 2408 และขอแก้สัญญาใหม่ เมื่อรัฐบาลไทยไม่ยอมรับข้อเสนอใหม่ทำให้โสมมาเรต์ กงสุลฝรั่งเศสประจำกรุงเทพฯ เริ่มหมิ่นพระบรมเดชานุภาพ โดยการแสดงอาการหยาบคายต่อหน้าพระพักตร์พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจนเกิดข้อพิพาทกันอย่างรุนแรง พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงตัดสินพระทัยส่งคณะทูตไปปารีสเพื่อเจรจาในปัญหาดังกล่าว ในกรณีนี้อังกฤษแนะนำให้ไทยหลีกเลี่ยงการกระทำใดใดที่จะยั่วแหย่ให้ฝรั่งเศสใช้วิธีทำสงคราม แต่คำแนะนำนั้นยากที่จะปฏิบัติได้เพราะฝรั่งเศสคอยฉวยโอกาสที่มีการปะทะกันทางชายแดนและเป็นข้ออ้างส่งเรือรบให้มากรุงเทพฯ ในเดือนกรกฎาคม พ.ศ. 2436³ จนในที่สุดไทยต้องยอมเสียดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้กับฝรั่งเศส

วิกฤตการณ์ ร.ศ. 112 ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำเนินนโยบายปฏิรูปการเมืองการปกครองของประเทศที่มีความล้าหลังอยู่ โดยยกเลิกการปกครองแบบเก่าเนื่องจากเป็นระบบการปกครองที่แบ่งหน่วยงานออกเป็นสัดส่วน หน้าที่ของอัครมหาเสนาบดีทั้ง 2 ตำแหน่งคือ สมุหนายกและสมุหกลาโหมทำหน้าที่อย่างเดียวกัน จตุสดมภ์ทั้ง 4 มีอิสระในการทำหน้าที่ไม่ขึ้นอยู่กับสมุหนายกและสมุหกลาโหม นอกจากนี้ยังมีกรมอื่นๆ ที่แยกออกไปทำงานอย่างอิสระกระทรวงบางกระทรวงทำหน้าที่ซ้ำซ้อนกัน จึงมีการปฏิรูปการเมืองการปกครองเสียใหม่และตั้งอำนาจเข้าสู่ส่วนกลางเพื่อสะดวกในการบริหารบ้านเมืองและให้ทันสมัยมากยิ่งขึ้น เพื่อให้ทัดเทียมกับอารยประเทศและจะไม่ให้เป็นข้ออ้างของชาติตะวันตกที่จะทำการยึดเมืองไทยเป็นเมืองขึ้น⁴ ซึ่ง

¹เฟรด ดับบลิว. ริกส์. (2519). *การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า* แปลโดย อมร โสภณวิเศษ วังศ์และเอกวิทย์ ณ ถลาง. หน้า 16 - 17.

²D.G.E. Hall. (1968). *A History of South East Asia*. p. 599.

³จิราภรณ์ สถาปนาวรรณนะ. (2516). *เล่มเดิม*. หน้า 72 – 74.

⁴สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/2 ตั้งผู้รักษาพระนครในการเสด็จประพาสที่ต่าง ๆ “ประกาศว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. 120”.

อาจจะขยายตัวเป็นสาเหตุถึงการเสียบ้านเสียเมืองได้¹ วิธีการหนึ่งในการปฏิรูปบ้านเมืองคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศเพื่อทอดพระเนตรปัญหาที่เกิดขึ้นและนำมาปรับปรุงแก้ไขให้ดีขึ้น พร้อมทั้งเป็นประโยชน์อย่างมากในการนำปัญหาต่างๆ มาประกอบการปฏิรูปการเมืองการปกครองในรัชสมัยของพระองค์ได้เป็นอย่างดี

ความล้มเหลวทางด้านเศรษฐกิจ ลักษณะทางเศรษฐกิจก่อนหน้าสนธิสัญญาเบาว์ริงใน พ.ศ. 2308 เป็นเศรษฐกิจแบบพอเพียงที่ราษฎรประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ แต่ละครอบครัวจะผลิตของจำเป็นในการดำรงชีวิตทุกอย่างเอง การแบ่งงานกันทำและการผลิตเฉพาะอย่าง ยังไม่มีการพัฒนา การค้าภายในประเทศอยู่ในขอบเขตจำกัดและเป็นไปในลักษณะการแลกเปลี่ยนสิ่งของกับสิ่งของการใช้เงินยังไม่แพร่หลาย จนกระทั่งประเทศไทยได้เข้าร่วมในการค้าระหว่างประเทศ ตั้งแต่ พ.ศ. 2398 เป็นต้นไป จึงเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ เริ่มมีการผลิตสินค้าเฉพาะอย่างและทำการผลิตเพื่อการค้าพร้อมทั้งเริ่มมีการใช้เงินตราในการแลกเปลี่ยนมากขึ้น

ปัจจัยที่มีอิทธิพลต่อการปฏิรูปทางเศรษฐกิจมีทั้งปัจจัยภายนอกและปัจจัยภายในประเทศซึ่งปัจจัยภายนอกประเทศได้แก่ การรักษาเอกราชของชาติให้พ้นจากการคุกคามของมหาอำนาจตะวันตก โดยไทยยอมทำสนธิสัญญาเบาว์ริงในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งมีผลกระทบต่อโครงสร้างทางเศรษฐกิจ สังคม และการเมืองการปกครองอันนำไปสู่ความจำเป็นที่จะต้องปฏิรูปประเทศในด้านต่างๆ ให้สอดคล้องกับการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้น การคุกคามของมหาอำนาจตะวันตกได้ทวีความรุนแรงขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จนไทยไม่สามารถรักษาดินแดนแม่น้ำโขงฝั่งซ้าย อธิปไตยทางด้านการศาลและการภาษีอากรไว้ได้ จึงทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินการปฏิรูปประเทศเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการปกครอง การป้องกันรักษาประเทศ ฯลฯ แต่การปฏิรูปในด้านต่างๆ จะไม่ประสบความสำเร็จถ้าไม่ได้จัดการปฏิรูปทางด้านเศรษฐกิจให้มีประสิทธิภาพ เพราะเศรษฐกิจเป็นพื้นฐานของการพัฒนาประเทศ

ด้านปัจจัยภายในประเทศ เนื่องจากเศรษฐกิจของไทยยังมีความล้มเหลวยู่มากและยังขาดประสิทธิภาพของระบบการคลัง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นครองราชย์ทรงดำเนินการปฏิรูปทางด้านเศรษฐกิจโดยปฏิรูปทางด้านการคลัง โดยยกเลิกระบบพระคลังสินค้า² ปรับปรุงระบบภาษีอากรให้มีประสิทธิภาพมากขึ้น เพื่อให้รัฐมีรายได้มากพอที่จะนำไปใช้จ่ายในการ

¹ เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103. พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายชำนาญ ปิ่นทอง ณ วัดธาตุทอง 21 พฤษภาคม 2515. หน้า 3.

² สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (2504). พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 5.

ปรับปรุงประเทศในด้านอื่นๆ มีการกำหนดนโยบายงบประมาณเพื่อให้การใช้จ่ายของรัฐเป็นไปอย่างรัดกุม พร้อมทั้งมีการปฏิรูประบบเงินตรา เพื่อรักษาเสถียรภาพทางการเงินและเพิ่มความสะดวกในการค้า มีการส่งเสริมการค้ากับต่างประเทศ ส่งเสริมการผลิตเพื่อการส่งออก ขยายพื้นที่ทางการเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการปลูกข้าวเพื่อส่งออก อีกทั้งยังมีการอำนวยความสะดวกในด้านการคมนาคมขนส่ง ปรับปรุงการคมนาคมทั้งทางบกและทางน้ำ เพื่อสะดวกในการติดต่อค้าขายและง่ายต่อการคมนาคมขนส่ง และทำให้ชาวต่างชาติได้เข้ามาค้าขายกับไทยมากขึ้น พระองค์ทรงเห็นว่าการพาณิชย์เป็นบ่อเกิดความร่ำรวยและเป็นเหตุให้เกิดความขยันหมั่นเพียรจนทำให้ประชาชนมีความกินดีอยู่ดี มีชีวิตที่ดีขึ้น และถ้าการค้าเจริญขึ้น ประชาชนก็มีรายได้มากขึ้นเป็นผลดีต่อประเทศในด้านการเก็บภาษีเพื่อพัฒนาประเทศชาติ ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงเสด็จทอดพระเนตรตามหัวเมืองต่าง ๆ และได้สนับสนุนราษฎรทำเกษตรกรรม การทำเหมืองแร่ ป่าไม้ รวมทั้งสร้างระบบชลประทาน การรถไฟ และการสร้างถนน เป็นต้น

ความล้าหลังทางด้านสังคม ปัญหาของสังคมไทยในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนใหญ่จะเป็นปัญหาเกี่ยวกับความปลอดภัยในการดำรงชีวิตและยกระดับการดำเนินชีวิตของราษฎรมากกว่าเรื่องของประเพณีและวัฒนธรรม จากสภาพทั่วไปของประเทศไทยในเวลานั้น ราษฎรประกอบอาชีพทำนาเป็นส่วนใหญ่ ชีวิตจึงผูกพันอยู่กับท้องถื่น และมีรายได้ไม่แน่นอนเนื่องจากต้องรอสภาวะตามธรรมชาติ การแพทย์สมัยใหม่ยังไม่แพร่หลายออกไปสู่เมืองต่างๆ และยังไม่มียุคขึ้นป้องกันโรคระบาด การคมนาคมสื่อสารยังไม่ทันสมัย การเดินทางยังต้องอาศัยทางน้ำเป็นส่วนใหญ่ ราษฎรส่วนมากมีรายได้น้อย ยังไม่มีโรงเรียนเพื่อพัฒนาเยาวชนให้เป็นผู้มีความรู้ ราษฎรยังไม่มีอิสระแก่ตนเองอย่างเต็มที่ ดังนั้นเพื่ออำนวยความสะดวกให้เกิดความเจริญแก่ราษฎร และทำให้การดำรงชีวิตของราษฎรมีความสะดวกสบายขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงปรับปรุงสภาพความเป็นอยู่ของราษฎร โดยให้ทางราชการเข้าไปดูแลช่วยเหลือการประกอบอาชีพของราษฎรให้มีมากขึ้นกว่าแต่ก่อน¹ สร้างสาธารณูปโภค เช่น รถไฟและถนน เป็นต้น

3.3 การประจักษ์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว บ้านเมืองมีความเจริญขึ้นมากในหลายๆ ด้าน ทำให้มีปัญหามานานเรื่องของการขาดบุคลากรผู้มีความรู้ความสามารถในสาขาต่างๆ เพื่อ

¹กระทรวงมหาดไทย. *ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับภารกิจของกระทรวงมหาดไทย*. เล่ม 1 ภาคที่ 1 และ 2 หน้า คำนำ.

บริหารบ้านเมืองที่กำลังเปลี่ยนแปลงไป พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงงานหนักเพื่อทรงวินิจฉัยควบคุมงานต่างๆ ด้วยพระองค์เองเป็นจำนวนมาก และทำให้พระองค์มีพระอาการประชวรอยู่บ่อยครั้ง โดยเฉพาะทรงมีโรคประจำพระองค์คือโรคหืด เมื่อประทับอยู่กรุงเทพฯ โดยเฉพาะช่วงฤดูฝนจะทำให้พระองค์ทรงประชวร จึงต้องทรงแปรพระราชฐานเสด็จประพาสตามหัวเมืองและต่างประเทศเพื่อรักษาพระวรกายให้แข็งแรง จะเห็นได้จากเมื่อครั้งเสด็จประพาสประเทศชวาทรงมีรับสั่งถึงเรื่องนี้ว่า

...แล้วรู้สึกไม่ใคร่สบาย มีเดี๋ยวนี้เป็นหืดเกิดขึ้น กลัวว่าอยู่ในบางกอกเวลาต้นฤดูฝนจะเป็นหืดมากขึ้นอีกอย่างหนึ่งกลัวลงราก มันจะฉวยโอกาสไปเสียเช่นท่านกลาง จึงได้คิดออกเป็นอุทธรณ์ให้หาอยู่สักหน่อย¹

3.4 เพื่อการรักษาเสถียรภาพของฐานะพระมหากษัตริย์

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวขึ้นเสวยราชย์ พระองค์ทรงมีพระชนมายุเพียง 15 พรรษา และแทบไม่มีพระราชอำนาจเลย เนื่องจากอำนาจส่วนใหญ่ตกอยู่กับผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและเสนาบดีแทบทั้งหมด ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาทรงประทานแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ว่า

เมื่อพ่อได้ราชสมบัติในเวลาเพียง 15 ปีเท่านั้น เหมือนตะเกียงริบหรือจวนจะดับ...มีมารดา มีญาติฝ่ายมารดาก็ล้วนแต่โลเลเหลวไหล หรือไม่โลเลเหลวไหลก็ได้ตั้งอยู่ในตำแหน่งราชการอันใดเป็นหลักเป็นฐานญาติฝ่าย ฝ่ายข้างพ่อคือเจ้านายทั้งปวงก็ตกอยู่ในอำนาจสมเด็จพระเจ้าพระยา และต้องรักษาชีวิตอยู่ด้วยกันทุกพระองค์ที่ไม่เอื้อต่อการอันใดเสียก็มีโดยมาก ฝ่ายข้าราชการถึงว่ามีผู้รักใคร่สนิทสนมอยู่บ้าง ก็เปนแต่ผู้น้อยโดยมาก ที่เปนผู้ใหญ่ก็ไม่มีกำลังสามารถอุดหนุนอันใด ฝ่ายพี่น้องซึ่งร่วมบิดาหรือพี่ร่วมทั้งมารดาก็เปนเด็กมีแต่อายุต่ำกว่าพ่อลงไป ไม่สามารถจะทำอะไรได้ทั้งสิ้น ส่วนตัวพ่อเองก็ยังเปนเด็กอายุเพียงเท่านั้น ไม่มีความสามารถรอบรู้ในราชการอันใดที่จะทำการตามหน้าที่ แม้แต่เพียงเสมอเท่าที่ทูลกระหม่อมทรงประพุดติมาแล้วได้....²

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2491). พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์ สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี. พิมพ์ในงานพระเมรุจอมพลสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ ท้องสนามหลวง 10 เมษายน 2493. หน้า 202.

² จดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสาร ร. 5 รล .3/9 สำเนาพระราชหัตถเลขาที่ 2/6197 ถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ลงวันที่ 8 กรกฎาคม รศ 112.

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวแสดงให้เห็นสถานภาพของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวในช่วงเวลานั้นยังไม่มั่นคง เพราะพระองค์ยังทรงพระเยาว์ พระบรมวงศานุวงศ์ที่มีอำนาจทางการเมืองก็มีน้อย เนื่องจากอำนาจส่วนใหญ่จะอยู่ที่ผู้สำเร็จราชการแผ่นดินและขุนนางในตระกูลขุนนางซึ่งเป็นตระกูลที่มีอำนาจมาก เพราะสามารถควบคุมตำแหน่งสมุหกลาโหมมาตั้งแต่ พ.ศ. 2325 ถึง พ.ศ. 2429¹ และเป็นตระกูลที่รับราชการมาตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย ดังนั้นเพื่อรักษาพระราชอำนาจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ยังไม่สู้จะมั่นคงเท่าใดนัก ในช่วงต้นรัชกาลพระองค์จึงทรงเสด็จประพาสไปยังหัวเมืองต่างๆ เพื่อแสดงถึงพระราชอำนาจของพระองค์ ต่อข้าราชการท้องถิ่นให้มากขึ้น

4. รูปแบบการเสด็จประพาสของพระมหากษัตริย์ไทย

การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีทั้งการเสด็จประพาสที่เป็นทางการและการเสด็จประพาสที่ไม่เป็นทางการหรือเรียกว่าการเสด็จประพาสต้น

4.1 การเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการ

ได้แก่การเสด็จประพาสตรวจราชการและทอดพระเนตรภูมิลำเนาการทำมาหาเลี้ยงชีพของราษฎรตามหัวเมืองต่าง ๆ ลักษณะภูมิศาสตร์ของเมืองต่างๆ ความเป็นอยู่ของราษฎรที่พระองค์ทรงเสด็จประพาสผ่าน พร้อมทั้งทรงอนุญาตให้หัวเมืองเหล่านั้นจัดพิธีรับเสด็จได้ ทรงพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้ราษฎรมาคอยรับเสด็จและให้เข้าเฝ้าริมทางเสด็จได้ด้วย² ในการเสด็จประพาสลักษณะนี้พระองค์จะเสด็จพระราชดำเนินไปตามถนนในตลาดซึ่งราษฎรเข้าเฝ้าเต็มไปหมด ทรงตรวจตราดูการค้าขายของราษฎรและทรงซื้อสินค้าด้วยพระองค์เอง³ ทำให้ทรงมีโอกาสใกล้ชิดกับราษฎรและข้าราชการมากกว่าในอดีต และทำให้ทรงเข้าพระทัยในลักษณะของบ้านเมืองตามสภาพที่เป็นจริง เป็นการกระชับความสัมพันธ์ระหว่างเมืองหลวงกับหัวเมือง และระหว่างพระมหากษัตริย์กับบรรดาเจ้าเมืองทั้งหลายรวมทั้งกับอาณาประชาราษฎร์ทั้งปวงอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า

¹ เดวิด เค. วัยฮัต. (2516). การเมืองระบบครอบครัวในประเทศไทยในคริสต์วรรษที่ 19. *จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์*. 3: 23 – 27.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2518). *จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ. 107 และ 108* พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนิท สุมาวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 7 เมษายน 2519 หน้า 17.

³ แหล่งเดิม. หน้า 28 – 29.

เจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการมากกว่าการเสด็จประพาสต้น ดังนั้นการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการจึงมีความสำคัญต่อการปกครองมาก เพราะการเสด็จประพาสอย่างเป็นทางการได้เกิดขึ้นตลอดรัชกาลและเสด็จไปทั่วประเทศ ดังเช่นการเสด็จประพาสหัวเมืองอ่างทอง เมืองสิงห์บุรี เมืองไทรนาทน (เมืองชัยนาท) เมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองอุดรดิตถ์ นครเขื่อนขันธ์ เมืองกาญจนบุรี เมืองเพชรบุรี เมืองจันทบุรี เมืองชุมพร เมืองพัทลุง สงขลา ไทรบุรี กลันตัน ปะลิส และตรังกานู เป็นต้น

4.2 การเสด็จประพาสต้น

เดิมเรียกว่าเที่ยวเรือปิกนิก (picnic) เป็นการเสด็จเที่ยวแบบสามัญชน พร้อมด้วยพระราชวงศ์ที่ทรงสนทนสนมด้วยประมาณ 6 – 7 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จประพาสไปโดยมิให้เจ้าเมืองหรือกรรมการเมืองหรือราษฎรรู้ว่าพระองค์คือใคร และไม่ให้มีท้องตราสั่งหัวเมืองให้จัดที่ประทับแรมหรือเตรียมการรับเสด็จแต่อย่างใด

การเสด็จประพาสในลักษณะนี้ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงใกล้ชิดกับราษฎรยิ่งกว่าการเสด็จประพาสแบบเป็นทางการ เนื่องจากทรงสนทนมาถึงชาวทุกข์สุขและเล่นหัวกับราษฎรอย่างจริงใจโดยมิได้ถือพระองค์¹ จึงทำให้ทรงทราบถึงอภัยภัยใจและความทุกข์สุขในชีวิตประจำวันของราษฎร พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดการเสด็จประพาสในลักษณะนี้มาก เป็นเพราะทรงได้รับความเกษมสำราญจนสามารถทำให้พระอาการประชวรที่ทรงเสวยไม่ได้ บรรทมไม่หลับนั้นหายได้อย่างรวดเร็ว ขบวนเสด็จประกอบด้วยด้วยเรือมาดเก๋ง 4 แจว และเรือประทุน 4 แจว ล่องไปตามแม่น้ำลำคลองต่างๆ ตามหัวเมืองแถบภาคกลาง คำที่ไหนก็จอดนอนตามศาลาวัดอาศัยศาลาวัดหรือบ้านราษฎรที่เสด็จผ่านไปหุงหาอาหารเสวยรับประทานกัน อาหารก็หาซื้อจากท้องที่ที่ผ่านไป ประเพณีการเสด็จประพาสต้นจึงได้เกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระองค์ทรงโปรดมาก แต่การเสด็จประพาสต้นในสมัยของพระองค์ มีเพียง 2 ครั้งเท่านั้น คือในพ.ศ.2440 และ พ.ศ.2450 ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชประสงค์ในการเสด็จประพาสต้นอีก แต่เนื่องจากราษฎรรู้จักพระองค์มากขึ้น ทำให้การเสด็จประพาสไม่สะดวกเหมือนดังครั้งก่อน³ ดังเช่นการเสด็จประพาสเมือง

¹ สมเด็จพระบรมราชินีนาถราชานุภาพ. (2519). *เสด็จประพาสต้น*. หน้า 45.

² แหล่งเดิม. หน้า 4.

³ แหล่งเดิม. หน้า 47 - 48.

ราชบุรี เมืองสมุทรสงคราม เมืองเพชรบุรี เมืองกำแพงเพชร เมืองพิษณุโลก เมืองสุพรรณ
เมืองอยุธยา อ่างทอง นนทบุรี สระบุรีและอุทัยธานี เป็นต้น¹

5. พระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

การเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาไปตลอดเส้นทางที่เสด็จประพาส พระราชหัตถเลขาส่วนใหญ่ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีไปยังบุคคลต่าง ๆ และจดหมายที่ทรงพระราชนิพนธ์เป็นลักษณะบันทึกที่มีได้พระราชทานต่อผู้หนึ่งผู้ใดโดยเฉพาะ รวมไปถึงพระบรมราชโองการ พระราชปรารภ หรือพระราชพินัยกรรม ซึ่งมีลักษณะใกล้เคียงกับพระราชหัตถเลขา คือเป็นการเขียนเพื่อระบายความในพระทัยหรือแสดงความคิดเห็นอันมีต่อค่านึงถึงภาพลักษณ์ที่จะต้องปรากฏต่อสาธารณชน เพราะพระราชหัตถเลขาเหล่านี้พระราชทานเป็นการเฉพาะบุคคล² ซึ่งมักจะมีลักษณะแตกต่างกันดังนี้คือ

5.1 ลักษณะของพระราชหัตถเลขาที่มีถึงบุคคลต่าง ๆ

การเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่าง ๆ มี 3 ลักษณะดังนี้

1. ลายพระหัตถ์ถวายพระบรมวงศานุวงศ์ที่เจริญพระชนมายุกว่าพระองค์ เช่น สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ จะมีคำขึ้นต้นและลงท้าย เช่น “กราบทูล กรมพระยาปวเรศฯ ทรงทราบ” และลงท้ายว่า “ควรมิควรแล้วแต่จะโปรด” สำหรับพระราชหัตถเลขาประเภทนี้ จะทรงใช้สรรพนามแทนพระองค์ว่า “หม่อมฉัน” และแทนผู้รับว่า “ท่าน”
2. ลายพระหัตถ์ถึงพระบรมวงศานุวงศ์ที่พระชนมยุ้น้อยกว่าพระองค์ เช่น กรมหลวงดำรงฯ (สมเด็จเจ้าพระยาบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ) จะมีคำขึ้นต้น แต่มักจะไม่มีคำลงท้าย แสดงถึงความใกล้ชิดสนิทสนม และไว้วางพระราชหฤทัยมาก ซึ่งในลักษณะนี้มักจะเป็นพระราชหัตถเลขาเกี่ยวข้องกับเรื่องส่วนพระองค์มากกว่าราชการแผ่นดิน
3. ลายพระหัตถ์ถึงเสนาบดีและข้าราชการบริพาร จะทรงใช้คำขึ้นต้นสั้นๆ และไม่มีคำลงท้าย เช่น ถึง เจ้าคุณกรมท่า (เจ้าพระยาภาณุวงศ์ มหาโกษาธิบดี) ถึงพระยาสุโขม (พระยาสุโขมนัยวินิต)

¹พลาคัย สิริธัญญิก . (2547). ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง. หน้า 53 – 325.

²สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ, มร.5 บ./1 เอกสารกรมราชเลขาธิการ รัชกาลที่ 5 เรื่องพระราชหัตถเลขา.

สำหรับเสนาบดีและข้าราชการนี้จะทรงใช้สรรพนามแทนพระองค์และแทนผู้รับแตกต่างกันออกไป อันแสดงถึงความใกล้ชิดและห่างเหินระหว่างพระองค์และผู้รับ

พระราชหัตถเลขาที่ทรงเขียนถึงบุคคลต่างๆ เพื่อเล่าเหตุการณ์ที่พบเห็นจากการเสด็จประพาสมี 2 ลักษณะ คือ

1. พระราชหัตถเลขาที่ทรงพระราชนิพนธ์ในเรื่องเกี่ยวกับข้อราชการและกิจราชการ พระราชหัตถเลขาประเภทนี้ส่วนใหญ่พิมพ์เผยแพร่ และบางส่วนเป็นเอกสารลับของทางราชการที่สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติยังไม่อนุญาตให้จัดพิมพ์

2. พระราชหัตถเลขาเล่าเรื่องส่วนพระองค์ เช่น การเสด็จประพาสยังหัวเมืองต่างๆ พระราชหัตถเลขาพระราชทานคำแนะนำหรือขอความคิดเห็นในเรื่องส่วนพระองค์ เช่น พระราชหัตถเลขาที่ทรงวิจารณ์ความประพฤติของบุคคลใดบุคคลหนึ่งเป็นต้น

5.2 เรื่องที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขา

พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ตั้งแต่ พ.ศ. 2417 -2452 นั้น สามารถจะแยกแยะถึงแนวพระราชดำริในแต่ละช่วงได้จากถ้อยความที่ปรากฏในเนื้อหาของพระราชหัตถเลขา ดังนี้

1. ช่วง พ.ศ.2417 – 2425 เรื่องที่ทรงเอยถึงมากที่สุดคือเรื่องเกี่ยวกับพระราชอำนาจ ทั้งการพยายามสร้างพระราชอำนาจจากการที่ทรงรู้สึกว่าจะไม่ทรงมีพระราชอำนาจและความรู้สึกกังวลไม่มั่นคง พระราชหัตถเลขาที่ทรงพระราชดำริว่า จะทรงสามารถรักษา หรือดำรงฐานะเป็นพระมหากษัตริย์ไปได้นานเพียงไร ความหวั่นวิตกนี้ทรงพระราชนิพนธ์ไว้มากมาย ในลายพระหัตถ์ถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร อย่างไรก็ตาม ในพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) พระองค์ไม่ทรงกล่าวถึงเรื่องดังกล่าวนี้ หากแต่มีพระราชนิพนธ์ถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ (ช่วง บุนนาค) ในเรื่องเกี่ยวกับราชการหรือปรึกษาหารือในข้อราชการเท่านั้น นอกจากนี้การกล่าวถึงการปราศจากพระราชอำนาจหรือความรู้สึกหวั่นไหวในฐานะของพระองค์เองยังปรากฏอีกครั้งในลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ สยามมกุฎราชกุมาร แต่เป็นการกล่าวในเชิงหวนคิดถึงความหลังครั้งอดีต และเป็นบทเรียนเชิงสอนสั่งแก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช อย่างไรก็ดีเมื่อทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช นั้นเป็นช่วงเวลาที่ย้ายกำลังประสบปัญหาวิกฤตการณ์เรื่องการแทรกแซงจากอังกฤษและฝรั่งเศส โดยเฉพาะอย่างยิ่งจากประเทศฝรั่งเศส

2. ช่วง พ.ศ. 2425 – 2440 ในพระราชหัตถเลขาส่วนใหญ่ที่ทรงมีไปถึงพระบรมวงศานุวงศ์ เสนาบดีและข้าราชการจะทรงกล่าวถึงเรื่องของการสร้างชาติอันได้แก่ความเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน ทางดินแดนและภาษาพูด ทรงเริ่มกล่าวถึงประชาชน และความจงรักภักดีของประชาชนที่มีต่อพระองค์ นอกจากนี้ในช่วงกลางรัชสมัยยังทรงเริ่มมีพระราชดำริถึงเรื่องการสืบทอดพระราชอำนาจ และความไม่มั่นคงพระราชหฤทัยในอนาคตของสยามและพระองค์เอง พระราชหัตถเลขาส่วนที่ตรัสถึงเรื่องเหล่านี้ ส่วนใหญ่จะปรากฏในลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ (พระยศขณะนั้น) สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เจ้าพระยาयมราช (ปั้น สุขุม) เจ้าพระยาพระเสด็จสุเรนทราธิบดี (มร. เปีย มาลากุล) และพระยาสุรียานุวัตร (เกิด บุญนาค)

3. พ.ศ. 2440 – 2452 เรื่องราวที่ปรากฏในพระราชหัตถเลขาส่วนใหญ่เป็นเรื่องที่ทรงมีพระกระแสถึงความจงรักภักดีที่ประชาชนมีต่อพระองค์ จนทรงรู้สึกที่พระองค์ได้รับการเทิดทูนบูชาจากประชาชนอย่างมาก ในฐานะของผู้มีบุญญาธิการอันเกิดจากการกระทำ ความดีมิใช่เป็นเพียงพระมหากษัตริย์ผู้มีพระราชอำนาจธรรมดาเท่านั้น เพราะสำหรับพระองค์แล้วทรงมีพระราชดำริว่า ทรงมีทั้งพระเดชและพระคุณต่อแผ่นดิน และข้าแผ่นดินของพระองค์เอง ทรงเล่าเรื่องบ่อยครั้งในพระราชหัตถเลขาว่า ความจงรักภักดีของประชาชนเปรียบเสมือนเครื่องหล่อเลี้ยงพระราชหฤทัย และเป็นเสมือนเกราะป้องกันภัยอันตรายจากภายในและภายนอกพระราชอาณาจักร พระราชหัตถเลขาในช่วงหลังนี้ ส่วนใหญ่จะพระราชทานเจ้าพระยาयมราช (ปั้น สุขุม) สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร พระราชหัตถเลขาที่เป็นลักษณะของบันทึกลายพระหัตถ์ถึงสมเด็จพระยาเทวะวงศ์วโรปการ และสมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เป็นที่น่าสังเกตว่าเนื้อหาเหล่านี้ มักจะปรากฏในพระราชหัตถเลขาเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองมากกว่าพระราชหัตถเลขาที่ทรงพระนิพนธ์ไว้ในโอกาสอื่น¹

¹ดวงดาว ยังสามารถ. (2534). พระราชดำริของพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องบทบาทของพระมหากษัตริย์ในสังคมสยาม : ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์. หน้า 19 – 20.

6. หัวเมืองต่าง ๆ ที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาส

การเสด็จประพาสหัวเมืองภายในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเริ่มตั้งแต่ พ.ศ. 2415 - 2452 รวมทั้งหมด 19 ครั้ง¹ พระองค์ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่างๆ ทั้งที่เป็นพระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการชั้นผู้ใหญ่รวมทั้งสิ้น 42 ฉบับ โดยพระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ได้แก่ หัวเมืองชายทะเลตะวันออก ภาคกลาง ภาคใต้ ภาคเหนือและหัวเมืองประเทศราช โดยมีรายละเอียดดังต่อไปนี้

6.1 หัวเมืองภาคกลาง

หัวเมืองภาคกลางที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมีจำนวน 4 ครั้ง ได้แก่ ครั้งที่ 1 เมื่อ ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) เสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการที่เมืองนครเขื่อนขันธ์ ครั้งที่ 2 เมื่อ ร.ศ. 123 (พ.ศ. 2447) เป็นการเสด็จประพาสต้นเพื่อทรงรักษาพระอาการประชวร ครั้งที่ 3 เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) เสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการที่เมืองปราจีนบุรี และครั้งที่ 4 เมื่อ ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) เสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการที่เมืองราชบุรี กาญจนบุรี ซึ่งหัวเมืองต่าง ๆ ในภาคกลางมักจะอยู่ริมแม่น้ำ ทั้งนี้เป็นเพราะสภาพภูมิศาสตร์บังคับโดยตรง กล่าวคือ สภาพการคมนาคมในสมัยนั้นยังไม่มีรถยนต์ทางบกที่รวดเร็วและสะดวกกว่าการเดินทางโดยทางน้ำ จึงทำให้การคมนาคมในที่ต่างๆ นิยมการเดินทางโดยทางน้ำมากกว่าทางบก รวมทั้งนิยมปลูกสร้างบ้านเรือนอยู่ริมน้ำหรือใกล้น้ำ ก็เพื่อความสะดวกในการคมนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็เสด็จประพาสทางน้ำเป็นส่วนใหญ่ นับว่าการเสด็จประพาสของพระองค์ได้ผ่านไปแหล่งชุมชนของสภาพบ้านเมืองในเวลานั้น หัวเมืองภาคกลางเป็นหัวเมืองที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมากที่สุดเกือบทั่วถึงทุกหัวเมือง โดยเฉพาะบางปะอินนั้นเสด็จประพาสเกือบทุกอาทิตย์เพื่อเป็นการพักผ่อนพระราชอิริยาบถ² หัวเมืองต่างๆ ในภาคกลาง ได้แก่ อยุธยา อ่างทอง สิงห์บุรี ไชยนาท มโนรมย์ นครสวรรค์ นครปฐม สมุทรสงคราม สมุทรสาคร นครชัยศรี กาญจนบุรี ราชบุรี เพชรบุรี สุพรรณบุรี และฉะเชิงเทรา

¹ ประไพ รักษา. (2522). ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ.2411 – พ.ศ. 2453). หน้า 214 – 216.

² สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5. ต. 12 .3/2. สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ อินเดียปีชวด อัฐศก จุลศักราช 1238 (ร.ศ. 95). ลำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ลงวันที่ 5 ๔ 2 ค่ำ ปีชวด อัฐศก 1238.

การเสด็จประพาสหัวเมืองภาคกลางมีพระราชหัตถเลขาจำนวน 6 ฉบับ ซึ่งพระองค์ได้มีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯสยามมกุฎราชกุมาร ดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขาว่า

... เมืองราชบุรียังไม่เข้าเป็นภูมิวิวนิสเปอล อย่างไรเข้าได้ ถ้าจะตั้งมิวนิสเปอลจะได้แต่ตลาดพระคลังข้างที่รายเดียวเป็นเนื้อ นอกนั้นก็มิแต่กะเส้นกะสาย ตึกตลาดพระคลังข้างที่ติดแน่นหนาดีมาก ตัวตลาดของสดไม่พอซึ่งจะขยายยังติดเกาะต่างๆ ด้านหลังเป็นตึกเก่าที่จะต้องรื้อด้านหน้าที่เป็นโรงตำรวจฏฐร ซึ่งจะย้ายไปไหนก็ยังไม่ได้ ที่พักมิชชันนารีเข้าไปแทรกอยู่ในระวางนั้นยังจะต้องย้ายเปลี่ยนกันอีกหลายต่อ จึงจะขยายตลาดออกไปได้ พิศระห์ดูตึกกรมที่ทำขึ้นไว้ก็เป็นเครื่องน่าสังเวช แต่จะทนสู้เรือนฝากระดานก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่ทำตึกแต่ไม่รู้จักทำตึก ปลุกสร้างขึ้นเหมือนยังเรือนไม้แง่อนแง่น ก้ามะลอปั้งนั้น ตึกสมเด็จพระยาซึ่งเป็นที่ว่าการทั้งใหญ่ทั้งโต ก็ต้องมุงจากทับกระเบื้องที่วังเก่า ซึ่งอยู่ตรงอาลูน (สนามหญ้าใหญ่) ใช้เป็นตระวางไปพลางอยู่บัดนี้ก็อยู่ได้ด้วยค้ำจุน ตระวางใหม่ทำข้างล่างลงมาหลังบ้านเทศายังไม่แล้ว ที่วังใหม่นี้ในในสมุทสามสิบสองเล่ม ของมหาดไทยกะว่าจะทำเป็นที่ว่ากรมณฑล ไม่แล้วที่วังใหม่นี้ในสมุทสามสิบสองเล่มของมหาดไทยกะว่าจะทำเป็นที่ว่ากรมณฑล แต่เห็นจะยังลี้กละขอไว้ว่าถ้าจะทำแล้วขอให้ทำเป็นตึกถาวรมั่นคงทีเดียว อย่ารื้อตึกลงปลุกเรือนฝากระดานครอบเลย เพราะราชบุรีมีพร้อมทั้งอิฐทั้งปูน ...¹

6.2 หัวเมืองเหนือ

หัวเมืองที่อยู่เหนือปากน้ำโพขึ้นไปจนถึงพิษณุโลก เรียกว่าหัวเมืองเหนือ² เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ 3 ครั้ง ได้แก่ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444), ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) เรียกว่าเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2, และ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2452) โดยเสด็จไปตีเมืองอ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท อุทัยธานี นครสวรรค์ พิจิตร พิษณุโลก พิชัย และอุตรดิตถ์ มีพระราชหัตถเลขาจำนวน 29 ฉบับ³ ซึ่งพระองค์ได้มีพระราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วัชรปการ ดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขา ดังนี้

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีกะกา ร.ศ. 128. (พ.ศ. 2452). พิมพ์ในงานศพ อัน นุนาค 30 มกราคม 2474. หน้า 2 – 3.

² สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. กร.5 บ/2/15 เบ็ดเตล็ด. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เรื่องบัญชีพระราชหัตถเลขาเป็นรายงานเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองเหนือ ตั้งแต่ วันที่ 2 ต.ค. – 5 พ.ย. 120. (ไมโครฟิล์ม). (2 ต.ค. – 5 พ.ย. 120).

³ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. กร.5 บ/2/15 เบ็ดเตล็ด. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เรื่องบัญชีพระราชหัตถเลขาเป็นรายงานเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองเหนือ ตั้งแต่ วันที่ 2 ต.ค. – 5 พ.ย. 120. (ไมโครฟิล์ม). (2 ต.ค. – 5 พ.ย. 120).

...ออกจากตลาดลงเรือมาดมาที่ว่าการเมืองซึ่งย้ายขึ้นไปตั้งข้างเหนือน้ำ โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้ามปากอันเริ่มทำเมื่อขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเปลี่ยนไป ที่พักสำหรับข้าหลวงตรวจราชการที่ว่าการใหม่ทำทางแม่น้ำเข้าไปเป็นตึก งดงามแน่นอน แต่ศาลยังคงเป็นไม้อยู่ ตรวจคูออฟิซและศาล 2 แห่ง ...¹

นับว่าการเสด็จประพาสในครั้งนี้ก็ได้ก่อให้เกิดประโยชน์ในทางราชการหลายประการ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์พระราชทานของที่ระลึกให้แก่ชาวเมืองทั้งหลายเพื่อให้ระลึกถึงการเสด็จประพาส คือพระราชทานเงินสำหรับสร้างศาลารัฐบาลประจำมณฑล ศาลากลางประจำเมือง ที่ว่าการอำเภอข้าราชการ และให้สร้างพระแสงราชวุธของสำหรับพระราชทานไว้ประจำหัวเมืองละองค์ไว้ทุกเมือง เพื่อให้ใช้ขุบน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแทนกระบี่เครื่องยศซึ่งได้ประกาศยกเลิกไป ในเมืองที่ตั้งที่ว่าการมณฑลจะพระราชทานพระแสงด้ามทอง ผักทองลงยาราชาวดีส่วนเมืองอื่นๆ เป็นพระแสงด้ามทองผักทอง เมื่อเสด็จไปถึงเมืองไหนก็พระราชทานพระแสงเงินไว้เป็นของที่ระลึกแก่ราษฎรซึ่งจะทรงแจกในเวลาเสด็จประพาส ได้แก่เสมาเงินลายรูปพระจุลมงกุฎกับอักษรพระนาม สำหรับพระราชทานเด็กชายเด็กหญิงตามหัวเมือง ประเพณีการพระราชทานพระแสงราชวุธและพระราชทานแจกเสมาจึงได้เริ่มขึ้นเป็นครั้งแรกตั้งแต่นั้นมา สำหรับการพระราชทานพระแสงราชวุธไว้ประจำเมืองนั้นจะมีการพระราชทานเฉพาะหัวเมืองเหนือเท่านั้นเนื่องจากว่าอยู่ไกลจากเมืองหลวงมาก ข้าราชการประจำเมืองไม่สามารถเดินทางมาประกอบพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยาที่เมืองหลวงได้ จึงมีการพระราชทานพระแสงราชวุธไว้เฉพาะหัวเมืองเหนือเท่านั้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรบ้านเมืองตรวจราชการมาตั้งแต่กรุงเก่า อ่างทอง สิงห์บุรี ชัยนาท มโนรมย์ นครสวรรค์ พยุหะคีรี บ้านมุลนาค บ้านขม้าง พิจิตร ปากน้ำพิง พิษณุโลก พิษณุ จนถึงเมืองอุดรดิตถ์ ส่วนมากจะเสด็จทอดพระเนตรสถานที่ราชการที่ได้สร้างขึ้นเพื่อเป็นแหล่งบริการงานทางราชการและราษฎร เมื่อเสด็จตรวจราชการที่โรงเรียนแผนที่ในเมืองพิษณุโลกก็ประสบความสำเร็จและกำลังขยายตัวใหญ่ขึ้น ทำบุญที่ดินในอำเภอเมืองสำเร็จไปแล้วทรงพอพระราชหฤทัย และทรงมีพระราชดำรัสว่า “เป็นการที่ได้เริ่มไว้ดีนักควรอุดหนุน”² ทรงแต่งตั้งพระยาศรีสุริยราชวรานุวัตรเป็นพระยาสุรสีห์วิสิฐศักดิ์ดำรง ตำแหน่งข้าหลวงเทศาภิบาล

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาเทววงศ์วโรปการ. (2519). *เสด็จประพาสต้น*. หน้า 70.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2520). *พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกรเทวัญเทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520. หน้า 29.

มณฑลพิษณุโลก แต่งตั้งพระครูและพระราชทานสัญญาบัตรข้าราชการในมณฑลด้วย¹ ที่เมืองอุตรดิตถ์ ทรงมีรับสั่งให้ย้ายที่ว่าการอำเภอและศาลเมืองมาตั้งใหม่ที่พลับพลารับเสด็จไปก่อนเป็นการชั่วคราวจนกว่าที่ว่าการอำเภอใหม่จะสร้างเสร็จ นอกจากนั้นยังทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองที่กำลังเจริญเติบโต พระราชทานสัญญาบัตรข้าราชการในมณฑลด้วย² นอกจากนั้นยังทอดพระเนตรเรือสวนไร่นาตามริมแม่น้ำที่เพิ่มจำนวนมากขึ้น เช่น ไร่นาล้วนขนาดใหญ่เป็นจำนวนมาก บ้านเรือนผู้คนก็เพิ่มจำนวนมากขึ้น ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลได้ทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้นและมีความสงบเรียบร้อยกว่าแต่ก่อน ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงคณะผู้รักษาพระนคร

อนึ่งฝ่ายการปกครอง ได้รับเรื่องราวซึ่งชาวเหนืออดไม่ได้เคยร้องกันมาเสมออันได้ตั้งใจตรวจเองบ้างให้ช่วยกันตรวจบ้าง ก็ได้ความข้อหนึ่งซึ่งร่วมกันทุกๆ ฉบับว่า ตั้งแต่จัดการมณฑลมีความสุขโดยใจผู้ร้ายเบา โค กระบือปล่อยได้ แล้วลงปลายก็ไม่ได้กล่าวโทษบุคคล กล่าวโทษอธิบดีเก็บค่าที่ดินซึ่งไม่คิดเศษ คือ ไร่ 1 แบ่งแต่ 4 ส่วน ไม่ทอนเศษเบี้ยให้ กับการเกณฑ์แต่ 3 วัน นี้ถูกเกณฑ์จ้างคนละ 9 วัน 10 วัน เรื่องเหล่านี้เป็นต้น ซึ่งยังไม่เข้าใจบ้าง เกียจคร้าน เป็นฎีกาซึ่งผิดกับที่เคยได้นิยามแต่กาลก่อน ที่จะเป็นฎีกากล่าวโทษ ผู้ใหญ่บ้างว่าเกณฑ์ลูกบ้านไม่เป็นธรรมมีบ้างในมณฑลนครสวรรค์ได้ส่งให้พิจารณา เพราะฉะนั้น จึงควรสันนิษฐานได้ว่า การปกครองที่จัดขึ้นใหม่นี้เป็นเหตุให้ราษฎรมีความสุขสบายดีขึ้นมากนัก ความปล้นฆ่ากันตายที่เป็นอกรรมไม่ว่าใครมี นับว่าเป็นการสงบราบคาบตามหนทางที่มา³

การเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ ในครั้งนี้ทรงประสบความสำเร็จเป็นอย่างมากเพราะเหตุว่าภายหลังจากการรวมหัวเมืองเหนือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของไทยอย่างเป็นทางการแล้ว ยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสมาก่อน เพิ่งจะมีขึ้นเป็นครั้งแรก การเสด็จประพาสจึงมีความหมายในฐานะที่เป็นการเพิ่มความสัมพันธ์ทางใจของราษฎร และประมุขของประเทศให้ใกล้ชิดสนิทสนมกันยิ่งขึ้น จนถึงการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือครั้งที่ 2 ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449)⁴ เรียกอีกชื่อหนึ่งว่าเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2 และใน ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2452)

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2520). *พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้าฉัตรเทวัญเทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส 15 มีนาคม 2520. หน้า 29.

² *แหล่งเดิม*. หน้า 30.

³ *แหล่งเดิม*. หน้า 32.

⁴ *แหล่งเดิม*. หน้า 34.

6.3 หัวเมืองชายทะเลตะวันออก

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินไปยังหัวเมืองชายฝั่งตะวันออกจำนวน 5 ครั้ง เมืองที่เสด็จพระราชดำเนิน ได้แก่ ครั้งที่ 1 เมื่อ ร.ศ. 95 (พ.ศ. 2419) เสด็จเพื่อตรวจราชการที่เมืองจันทบุรี ครั้งที่ 2 เมื่อ ร.ศ. 101 (พ.ศ. 2425) เสด็จประพาสเพื่อเปลี่ยนบรรยากาศที่เมืองชลบุรี ครั้งที่ 3 เมื่อ ร.ศ. 102 (พ.ศ. 2426) เสด็จประพาสเพื่อรักษาพระอาการประชวร ที่เมืองจันทบุรี ครั้งที่ 4 เมื่อ ร.ศ. 103 (พ.ศ. 2427) เสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการและสร้างความคุ้นเคยกับราษฎร และครั้งที่ 5 ร.ศ. (พ.ศ. 2452) เสด็จเพื่อตรวจราชการ โดยมีพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธฯ พระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ (วอนบุญนา) พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นภูธเรศธำรงศักดิ์ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอเจ้าฟ้ากรมพระบำราบปรปักษ์ สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดัย และกรมหลวงจักพรรดิพงษ์ รวม 6 ฉบับ ตัวอย่างเช่น

...โจรสลัดตามหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออกคงมีมาก ควรจัดให้มีเรือลาดตระเวนอยู่เสมออย่าให้มีความกำเริบทำการปล้นไถ่เรือพระที่นั่ง และบริเวณชายทะเลทางภาคตะวันออกอีก ทรงสร้างวัดและพระราชทานชื่อวัดว่า สมมุติเทพถาปนาราม สร้างโรงทหารเพื่อให้เป็นสถานป้องกันภัยจากโจรสลัดและทรงรับสั่งกำชับให้รักษาการอย่างแข็งขัน ที่เมืองจันทบุรีทรงตรวจโรงทหารและในวันรุ่งขึ้น¹

การเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลภาคตะวันออกและเมืองจันทบุรี ส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องการพักผ่อนเพื่อทรงพระเกษมสำราญ และตรวจสภาพความเป็นอยู่ของราษฎรชาวเมืองจันทบุรี ทรงแก้ปัญหาเรื่องโจรสลัด แก้ปัญหาเรื่องที่ดินทำกินในเรื่องการทำนา การสร้างวัด และการปักเสาโทรเลข

6.4 หัวเมืองภาคใต้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้และหัวเมืองประเทศราชภาคใต้ จำนวน 6 ครั้ง ดังนี้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระราชดำรัสใน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน. พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในวันตรงกับเสด็จสวรรคต 23 ตุลาคม 2470. หน้า 5.

เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431)

เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432)

เสด็จประพาสทางเรือ ทางบก รอบแหลมมลายู ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433)

เสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 117 (พ.ศ. 2442)

เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2449) ครั้งที่ 1

เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2449) ครั้งที่ 2

การเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้ขึ้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาทั้งหมด 29 ฉบับ ถึงกรมหลวงดำรงราชานุภาพ และกรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ (พระยศในขณะนั้น) ในการเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาสรุปผลด้วยพระองค์เองว่า

... การที่ไปครั้งนี้ นับว่าเป็นอันสะดวกดีได้ตลอดจนกลับข้างกรุงเทพ ฯ ก็เป็นปกติดี ไม่มีเหตุการณ์อันใด เทียบคราวนี้นับว่ามีกำไรอย่างยิ่งทั้งทางราชการและร่างกาย ถึงว่ามีไม่สะดวกด้วยเมื่อยขาอันใด อยู่ไหนๆ ก็คล้ายกันทั้งนั้น แต่นั่งมากเขียนหนังสือมากก็เมื่อยมากแต่ไม่ถึงเจ็บไข้ ถ้าจะคิดถ่วงช้าโง่งในเวลาที่ได้นอนในเวลาไปเห็นจะไม่เกินวันละ 5 ชั่วโมง เพราะวันที่จะได้นอนถึง 8 ชั่วโมงนั้นไม่มีใครจะมี แต่การกินนั้นดีกว่า ชั่วกินข้าวได้มากกว่ากินไม่ได้ การเลี้ยงที่เมืองระนองกับเมืองไทรบุรีเป็นดีมาก ส่วนครัวพระภักดี เขาก็ทำดีสาหัสใน 67 วันมีเวลากินไม่อร่อยน้อยทีเดียว ถ้าคิดถ่วงทุนกำไรในร่างกายเป็นอันได้เลือดเนื้อกลับมามากกว่าเมื่อแรกไปสักหน่อยหนึ่งเป็นแน่¹

การเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนใหญ่จะเป็นเรื่องความเป็นอยู่ของประชาชน การแก้ปัญหาการเมืองและปัญหาชายแดนภาคใต้ ดังจะเห็นได้จาก การเสด็จประพาสชุมพร – ปันง ร.ศ. 109 พระองค์ทรงทอดพระเนตรการวางสายโทรเลขและถนนระหว่างเมืองชุมพรกับเมืองกระบี่ที่ติดควบคู่กับการวางสายโทรเลขตามที่พระยาระนองกราบบังคมทูลไว้ตั้งแต่ ร.ศ. 108² และโปรดให้ย้ายพระยารัษฎานุประดิษฐ์เป็นผู้ว่าราชการเมืองตรังเนื่องจากสภาพบ้านเมืองเสื่อมโทรมเพราะพระยาตรังคนก่อนอ่อนแอไม่สามารถจะรักษาการให้บ้านเมืองอยู่ในความสงบและเจริญรุ่งเรืองได้³ และเมื่อเกิดปัญหาโจรผู้ร้ายก็ไม่สามารถปราบปรามได้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 2*. หน้า 242.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1*. หน้า 146.

³แหล่งเดิม. หน้า 88 - 89.

จนกระทั่งชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองตรังตัดสินใจกันเอง¹ และไม่สามารถควบคุมภาษีอากรที่เจ้าภาษีอากรได้ยกออกไปได้ การเสด็จประพาสหัวเมืองใต้ของพระองค์ยังเป็นการสร้างความสัมพันธ์กับข้าราชการเพื่อร่วมกันสืบราชการตามเมืองต่างๆ เพื่อหาข่าวในการป้องกันการรุกรานของต่างชาติที่จะเข้ามาครอบครองหัวเมืองประเทศราช

6.5 หัวเมืองประเทศราช

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราช จำนวน 4 ครั้ง ได้แก่ ครั้งที่ 1 การเสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการ เมื่อ ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) ที่เมืองตรังกานู² ครั้งที่ 2 ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ที่เมืองตานี และสายบุรี³ ครั้งที่ 3 ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ที่เมืองไทรบุรี⁴ และครั้งที่ 4 ร.ศ. 124 (พ.ศ. 2448) ที่เมืองตรังกานู⁵

การเสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราช พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงผู้รักษาราชการ จำนวน 5 ฉบับ ซึ่งการเสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราชส่วนใหญ่จะเน้นการเสด็จประพาสเพื่อตรวจราชการและสร้างความคุ้นเคยกับข้าราชการท้องถิ่น พร้อมทั้งช่วยแก้ปัญหาความขัดแย้งของข้าราชการเมืองดังพระราชหัตถเลขาต่อไปนี้

เมื่อมาตามทางเราพบกับพระยาไทร ชักตัวอย่างเรื่องที่ทำการร่วมกับผู้ใหญ่เช่นเราทำกับสมเด็จพระเจ้าพระยา ผู้ใหญ่เช่นนั้นมักจะถือว่า การที่เคยทำมาแต่ก่อนอย่างไรก็ดีเป็นการดี การอันใดที่เราคิดทำใหม่ใครเห็นดีด้วย บางทีก็ขัดผิวทีเดียวแต่บางทีก็ถูก แต่ถึงว่าจะผิดถูกประการใดยังเป็นการดีมาแต่ก่อนเราเคยนึกโกรธมากแต่ครั้งเมื่อคิดดูภายหลังก็เห็นว่าเป็นการดี เพราะถึงว่าจะผิดไปประการใดยังเป็นเครื่องที่ทำให้เราได้คิดหลายทีวขึ้น ถ้าไม่มีใครขัดเวลาคิดขึ้นมาอย่างไรก็ทำ บางทีทำให้ผิดไปได้ แต่เมื่อรู้ว่าจะขัดได้คิดหลายหน บางทีกลับเห็นได้ดีกว่าความคิดแรกนั้น เพราะฉะนั้นขออย่าให้ทั้ง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1*. หน้า 177.

²จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 และ 108 ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนธิ สุมาวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519 หน้า 7.

³แหล่งเดิม. หน้า 9.

⁴พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือรอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1*. หน้า 184.

⁵สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/14 รายงานระยะทางเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลทางตะวันตก ร.ศ. 124. สำเนาโทรเลขจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพ. มีมาจากกลันตันลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ. 124

พระยาสุรพลเสีย การอันใดให้ปรึกษาหารือฟังเสียงไว้ด้วยจึงจะดี การที่ผิดคงจะไม่ชนะการที่ถูกไปได้ เราพูดเช่นนี้ใช้ว่าจะฟังเสียงอันใด พูดตามความคาดคะเนที่ได้เป็นแก่ตัวเรามาแล้ว¹

เมื่อพระองค์ทรงประทับกับพระยาสุรพลตามลำพัง ก็ทรงไถ่เกลี้ยพระยาสุรพลให้คืนดีกับ เจ้าพระยาไทรบุรีว่า

....เคยรักษาราชการมาช้านานได้รู้การงานมาก พระยาไทรยังหนุ่มอยู่ในการช่วยทะนุบำรุงรักษาราชการ อย่าทอดทิ้งเสีย เพราะเราที่เป็นที่ไว้วางใจในตัวพระยาสุรพลมาก ที่ว่านี้เพื่อให้พระยาสุรพลกล้าคิดมากขึ้นด้วย หากไม่ทำงานหลบเข้าป่าเข้าดงไปเสีย...²

จะเห็นได้ว่าการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดังที่ได้กล่าวไว้แล้ว ส่งผลให้เกิดการพัฒนาประเทศ เพราะไม่ใช่เพียงแต่จะเป็นการสร้างความสัมพันธ์กับข้าราชการตามหัวเมืองต่างๆ แต่ยังทำให้มองเห็นสภาพความเป็นจริงของบ้านเมืองซึ่งพระองค์ทรงมีแนวคิดที่จะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงอย่างไรเพื่อให้ประชาชนของพระองค์มีความเป็นอยู่ที่ดีขึ้นหรือมีคุณภาพชีวิตที่ดีกว่าเดิม พร้อมทั้งสร้างความเข้มแข็งในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1. หน้า 184.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 2. หน้า 8.

บทที่ 2

แนวพระราชดำริในการพัฒนาด้านการปกครองจากพระราชหัตถเลขา ในการเสด็จประพาสหัวเมือง

ในอดีตการปกครองของไทย มีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงครั้งใหญ่ในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถแห่งกรุงศรีอยุธยา ซึ่งดำเนินมาจนถึงสมัยของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรวมเป็นเวลามากกว่า 400 ปี เมื่อถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการเปลี่ยนแปลงการปกครองอีกครั้งหนึ่ง เนื่องจากประเทศไทยต้องเผชิญกับการคุกคามของชาติมหาอำนาจตะวันตก โดยเฉพาะอังกฤษและฝรั่งเศส และเป็นช่วงระยะเวลาที่ลัทธิจักรวรรดินิยมกำลังแผ่ขยายมาในทวีปเอเชีย ทั้งนี้ประเทศเพื่อนบ้านของไทย เช่น มลายูและพม่า ได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ ส่วนลาวและเขมรซึ่งเคยเป็นประเทศราชของไทยก็ตกเป็นเมืองขึ้นของฝรั่งเศส ไทยกลายเป็นรัฐกึ่งชนระหว่างประเทศมหาอำนาจทั้งสองที่มีอำนาจและกำลังทหารเหนือกว่าไทย ดังนั้นการที่จะรักษาบ้านเมืองให้รอดพ้นจากการคุกคามของชาติมหาอำนาจได้นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริในการแก้ไขปัญหานี้ 3 ประการ ดังนี้

1. การเจรจาด้วยไมตรี
2. การมีกำลังทหารเพียงพอที่จะรักษาความสงบในบ้านเมือง
3. การจัดการปกครองให้เป็นแบบแผนเดียวกันกับประเทศมหาอำนาจ

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าการปกครองของไทยยังมีความล้าหลังดังมีพระบรมราชาธิบายในการแก้ไขการปกครองแผ่นดินเมื่อ พ.ศ. 2430 ว่า

...การปกครองบ้านเมืองของเรา แต่ก่อนนั้นได้แบ่งเสนาบดีเป็น 6 ตำแหน่ง ยกเป็นอัครมหาเสนาบดี 2 คือ สมุหนายกบังคับกรมฝ่ายพลเรือนทั่วไป สมุหกลาโหมบังคับกรมฝ่ายทหารทั่วไป ... ฉะนั้นราชการในกรมมหาดไทย กรมกลาโหมจึงต้องมีทั้งการทำศึก ทั้งการที่จะรักษาทะนุบำรุงบ้านเมือง การเก็บส่วย เก็บบรรณาการ และการที่จะระงับคดีความต่าง ๆ ปนกันอยู่ในหน้าที่นั้น จึงเป็นการมากเหลือล้น ทำการไม่ใคร่ตลอดทุกสิ่งทุกอย่าง¹

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. หน้า 42.

ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงคิดว่าการปกครองแบบเก่านั้นไม่สามารถนำพาประเทศให้รอดพ้นจากลัทธิจักรวรรดินิยมได้ ดังมีพระราชดำรัสในการแก้ไขระบบการปกครองว่า

...ปัจจุบันนี้บ้านเมืองยิ่งเจริญขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า การปกครองอย่างเก่านั้น ยิ่งไม่สมกับความต้องการของบ้านเมืองหนักขึ้นทุกที จึงได้มีความประสงค์อันยิ่งใหญ่ที่จะแก้ไขธรรมเนียมการปกครองให้สมกับเวลาให้เป็นทางที่จะเจริญแก่บ้านเมือง...¹

ใน พ.ศ. 2427 เจ้านายและข้าราชการได้กราบทูลกับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเกี่ยวกับความล้มเหลวของการปกครอง ดังปรากฏอยู่ในพระอภินิหารของกรมพระยาดำรงราชานุภาพว่า

...หัวเมืองก็อยู่หลายทิศทาง จะจัดการอันใดก็พ้นวิสัยที่เสนาบดีจะออกไปจัดหรือตรวจการงานได้เอง แต่มีท้องตราสั่งข้อบังคับ และแบบแผนส่งออกไปในกระดาศให้เจ้าเมืองจัดการ เจ้าเมืองก็หลายสิบคนด้วยกัน จะเข้าใจคำสั่งต่างกันอย่างไร และใครจะทำการซึ่งสั่งไปเป็นอย่างไร เสนาบดีอยู่ในกรุงเทพฯ ก็ยากที่จะรู้...²

นอกจากนี้หัวเมืองบางแห่งมีระยะทางไกลจากราชธานีมาก การสอดส่องดูแลการทำงานของข้าราชการหัวเมืองต่าง ๆ จึงเป็นไปได้ลำบาก ถ้าเมืองใดมีเจ้าเมืองที่มีความรู้ความสามารถ และซื่อสัตย์สุจริตราษฎรก็มีความเป็นอยู่ที่ดี แต่ถ้าเมืองใดที่เจ้าเมืองขาดความรู้ความสามารถ อีกทั้งยังทุจริต ฉ้อโกง กดขี่ราษฎร ราษฎรก็ประสบความเดือดร้อน เพราะทางกรุงเทพฯ ไม่สามารถตรวจสอบการปฏิบัติงานของเจ้าเมืองได้เท่าที่ควร เนื่องจากอุปสรรคในการเดินทางและการคมนาคม ดังนั้นรัฐบาลจึงจำเป็นต้องปรับปรุงและปฏิรูประบบการปกครองเพื่อให้สามารถควบคุมและติดตามผลการปฏิบัติงานของข้าราชการมากขึ้น ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงได้กำหนดตำแหน่ง “ข้าหลวงเทศาภิบาล” เพื่อทำหน้าที่ดูแลหัวเมืองในเวลาต่อมา

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระราชดำรัสทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. หน้า 37.

² สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ. (2495). เทศาภิบาล. หน้า 36.

1. การปกครองในรัชสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงปรับปรุงการปกครองประเทศเพื่อให้ทันสมัย
ดังนี้

1.1 การปกครองบริหารราชการส่วนกลาง

เดิมการบริหารราชการส่วนกลางประกอบด้วยฝ่ายทหาร คือ สมุหนายก (กำกับหัวเมืองฝ่ายใต้) และฝ่ายพลเรือน คือ สมุหนายก (กำกับหัวเมืองฝ่ายเหนือ) ซึ่งตำแหน่งเป็นอัครมหาเสนาบดี และมีเสนาบดีอีก 4 กระทรวง คือ กรมเมือง (นครบาล) กรมวัง (ธรรมาภิบาล) กรมพระคลัง (โกษาธิบดี) และกรมนา (เกษตรธิการ) แต่การบริหารราชการส่วนกลางนี้ยังไม่เหมาะสมกับสภาพบ้านเมือง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ให้ปรับปรุงเสียใหม่ดังนี้

1.1.1 การตั้งสภาการแผ่นดิน

ประกอบด้วย 2 สภาคือ สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน หรือเคาน์ซิล ออฟ สเตต (Council of State) และสภาที่ปรึกษาในพระองค์ หรือปริวี เคาน์ซิล (Privy Council) เพื่อเตรียมการสำหรับการปกครองระบอบประชาธิปไตย

สภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน (Council of State) ตั้งขึ้นเมื่อวันที่ 8 พฤษภาคม พ.ศ. 2417 มีจำนวน 12 ท่าน (ตามข้อกำหนดสมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน มีจำนวนตั้งแต่ 10 นายขึ้นไป แต่ไม่เกิน 20 นาย และจะตั้งพระบรมวงศานุวงศ์ 6 พระองค์เข้าร่วมด้วยก็ได้) สมาชิกสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินต้องทำพิธีสัตยาบันต่อพระพักตร์และถือน้ำพิพัฒน์สัตยา แล้วจึงจะได้รับพระราชทานตราตั้ง พระราชประสงค์ในการทำพิธีนี้เพื่อทำให้เกิดความซื่อสัตย์ จงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ตั้งใจปฏิบัติหน้าที่โดยไม่ลำเอียง ไม่เห็นแก่อาภิสลินจ้าง และรักษาความลับเพื่อให้การปฏิรูปทางการเมืองการปกครองสามารถบรรลุตามวัตถุประสงค์

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงดำรงตำแหน่งประธานสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน มีรองประธานสภา 1 คน โดยเลือกจากบรรดาสมาชิกของสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน เพื่อทำหน้าที่เป็นประธานของการประชุมเมื่อประธานมิได้เสด็จมาประชุม รองประธานสภาอยู่ในตำแหน่งครั้งละ 4 ปี สามารถดำรงตำแหน่งต่อไปได้ถ้าได้รับเลือกอีก และพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเห็นชอบด้วย ส่วนการพ้นจากตำแหน่งก่อนครบวาระก็สามารถทำได้ถ้าพระองค์ทรงเห็นชอบด้วยเช่นกัน

เลขาธิการของสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินเรียกว่า “เสมียนใหญ่” มีผู้ช่วยเรียกว่า เสมียนผู้ช่วย สำนักงานเลขาธิการสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินอยู่ในพระบรมมหาราชวัง การประชุมแต่ละครั้งจะต้องมีสมาชิกร่วมประชุมตั้งแต่ 7 นายขึ้นไปจึงจะนับว่าครบองค์ประชุม

ในการประชุมสามารถเชิญบุคคลภายนอกเข้ามาชี้แจงได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชอำนาจสั่งให้ที่ปรึกษาราชการในพระองค์เข้าร่วมประชุมในสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน ขณะเดียวกันสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินตั้งแต่ 6 นายขึ้นไป ก็มีสิทธิเชิญที่ปรึกษาราชการในพระองค์เข้าประชุมกับที่ปรึกษาราชการแผ่นดินได้เช่นเดียวกัน เพื่อชี้แจงข้อสงสัยของที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน

หลังจากสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดินได้ทำพิธีถวายสัตย์ปฏิญาณในวันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2417 แล้ว สภาได้เริ่มปฏิบัติงานตามพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทันที ปกติมีการประชุมทุกๆ 7 วัน วาระประชุมเช่น เรื่องทาส ภาษีอากร เป็นต้น นอกจากจะประชุมพิจารณาปัญหาต่างๆ แล้ว สภานี้ยังทำหน้าที่ด้านตุลาการด้วย โดยทำหน้าที่พิจารณาพิพากษาอรรถคดีต่างๆ ตามที่ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ชำระ และถวายรายงานให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบ เพื่อทรงพิจารณาทบทวนอีกครั้งหนึ่งว่าคำพิพากษานั้นมีความถูกต้องเหมาะสมหรือไม่ อย่างไรก็ตามพระมหากษัตริย์ทรงมีพระราชอำนาจที่จะยกเลิก ลดหย่อนเพิ่มเติมคำพิพากษาได้ตามความเหมาะสม

สภาที่ปรึกษาในพระองค์ (Privy Council) ตั้งเมื่อวันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2417 จำนวนสมาชิกสภาที่ปรึกษาในพระองค์มีได้กำหนดไว้แน่นอน สุดแล้วแต่จะทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งสมาชิกมีทั้งพระบรมวงศานุวงศ์และขุนนาง สมาชิกจะดำรงตำแหน่งอยู่จนสิ้นแผ่นดิน แล้วอยู่ต่อไปได้อีก 6 เดือน แต่สามารถอยู่ในตำแหน่งต่อไปถ้าได้รับการโปรดเกล้าฯ จากพระมหากษัตริย์พระองค์ใหม่

สมาชิกสภาที่ปรึกษาในพระองค์จะเข้าร่วมประชุมเมื่อได้รับหนังสือเชิญจากเสมียนใหญ่ ผู้ที่ไม่ได้รับหนังสือจะเข้าประชุมไม่ได้ (เว้นแต่จะเกิดเหตุฉุกเฉินขึ้นในแผ่นดิน) ดังนั้นองค์ประชุมจึงมีจำนวนอย่างต่ำไม่แน่นอน ใน พ.ศ. 2435 สภาที่ปรึกษาราชการส่วนพระองค์เปลี่ยนไปเป็น “องคมนตรีสภา”¹

1.1.2 การปฏิรูปองค์การบริหารโดยการจัดตั้งกระทรวงและเสนาบดี

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงบริหารราชการแผ่นดินโดยเด็ดขาดตั้งแต่ พ.ศ. 2416 แล้ว พระองค์ทรงเริ่มปรับปรุงงานปกครองครั้งนั้นโดยทรงเห็นว่าเสนาบดีเพียง

¹ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 ร.ศ.111. (2435). หน้า 199 – 201.

6 ตำแหน่ง ไม่เพียงพอต่อการบริหารราชการแผ่นดินให้เป็นผลดีเหมาะสมแก่กาลสมัย เพราะประเทศชาติมีราชการเพิ่มขึ้นมาก ดังปรากฏในพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดินตอนหนึ่ง ว่า

เพราะฉะนั้นเสนาบดีใน 6 ตำแหน่ง เมื่อตกลงมาถึงภายหลังตามการที่เปลี่ยนแปลงไปตามลำดับ บางกรมก็มีการเลื้อยลั่นจนทำไม่ไหว บางกรมก็ไม่มีภาระอะไรจะทำ บางกรมก็มีผลประโยชน์มาก เลื้อยลั่นจนเกินไป บางกรมก็ไม่มีผลประโยชน์อันใดพอแก่การที่ต้องทำ เพราะการที่ไม่สมำเสมอทั้งกระบวนการราชการและผลประโยชน์เช่นนี้ ราชการจึงได้ค้างสะสม ด้วยการมากเหลือแรงที่จะทำแลไม่มีผลประโยชน์พอที่จะมีน้ำใจกระทำ เหตุที่การลั่นเหลือที่จะทำนั้นจึงได้ทำให้การที่แบ่งไว้แต่เดิม เป็นฝ่ายทหารแลฝ่ายพลเรือนที่ตั้งใจจัดการจะให้อัศวมหาเสนาบดีบังคับบัญชาฝ่ายละคนนั้น เป็นอันไม่ตลอด ได้เสียแต่ต้นมือ ถ้าถ้าจะแบ่งให้ เสนาบดีทั้ง 6 ตำแหน่งบังคับบัญชาแยกเป็น 6 ส่วน ก็บังคับบัญชาไปไม่ไหวได้ จึงต้องแยกกรมลงไปอีกเป็นชั้นๆ จตุสดมภ์ทั้ง 4 ก็มีได้อยู่ในบังคับอัศวมหาเสนาบดีทั้ง 2 กรมต่างๆ ซึ่งแยกออกไปอีกก็มีได้อยู่ในบังคับ จตุสดมภ์ทั้ง 4 มีอีกเป็นอันมาก แลกรมซึ่งแยกออกไปอีกนั้น ก็เป็นกรมใหญ่มีหน้าที่เสมอกับเสนาบดี ฤยยิ่งกว่าเสนาบดี มีอีกหลายกรม ในกรมเหล่านั้นถ้าจะปันเป็นหมู่ๆ ก็ดูเป็นจะกันออกได้เป็น 4 พวก พวกหนึ่งเป็นราชการฝ่ายพลเรือนแท้ แบ่งไว้ในฝ่ายพลเรือน พวกหนึ่งเป็นราชการฝ่ายทหารแท้ แบ่งไว้ในฝ่ายทหาร พวกหนึ่งเป็นราชการฝ่ายทหาร แบ่งไว้ในพลเรือน พวกหนึ่งเป็นราชการฝ่ายพลเรือน แบ่งไว้ในฝ่ายทหาร¹

เสนาบดีทั้ง 6 ตำแหน่งต่างมีอำนาจหน้าที่ในการปฏิบัติราชการหลายเรื่อง ราชการอย่างเดียวกันอยู่ในอำนาจหน้าที่ของเสนาบดีหลายคน ทำให้เกิดความซ้ำซ้อนกัน และเกิดการก้าวก่ายสับสน อีกทั้งทำให้ขาดการรับผิดชอบและขาดการประสานงานที่ดี นอกจากนี้บางหน่วยยังรวมงานไว้มากเกินไป ทำให้ราชการดำเนินไปด้วยความล่าช้าจนทำให้เกิดความเสียหายในการบริหารประเทศได้ จึงทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไขระเบียบบริหารราชการเสียใหม่ให้เหมาะสมตามกาลสมัย โดยเพิ่มเสนาบดีขึ้นอีก 6 ตำแหน่ง เพื่อจะได้ช่วยแบ่งเบาภาระหน้าที่ของเสนาบดีที่มีอยู่เดิม และกำหนดอำนาจหน้าที่ของเสนาบดีแต่ละตำแหน่งให้เป็นส่วนชัด เมื่อรวมเสนาบดีที่จะทรงตั้งขึ้นใหม่กับเสนาบดีที่มีอยู่เดิมแล้ว มีรวมทั้งหมด 12 ตำแหน่ง ดังนี้

1. กรมมหาดไทย บังคับบัญชาหัวเมืองฝ่ายเหนือและเมืองลาว
2. กรมพระกลาโหม บังคับบัญชาหัวเมืองปักษ์ใต้ฝ่ายตะวันตก ตะวันออก และหัว

เมืองมลายู

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน.

3. กรมท่า ว่าการต่างประเทศอย่างเดียว ไม่ได้ควบคุมหัวเมืองดั้งเดิม
 4. กรมวัง ว่าการกิจการพระราชวัง และหน่วยงานที่เกี่ยวข้องกับพระมหากษัตริย์
 5. กรมเมือง ว่าการกิจการตำรวจ และราชทัณฑ์
 6. กรมนา ว่าการเกษตรกรรม และการพาณิชย์ รวมทั้งป่าไม้และเหมืองแร่
- ทั้ง 6 กรม นี้ ตั้งตามตำแหน่งเดิม แต่ปรับเปลี่ยนหน้าที่ตามความเหมาะสม ส่วนกรมที่

ตั้งขึ้นใหม่อีก 6 กรม คือ

1. กรมพระคลัง ว่าการด้านภาษีอากรและการคลังของแผ่นดิน
2. กรมยุติธรรม บังคับบัญชาศาลสถิตยุติธรรม ทั้งคดีแพ่ง อาญา นครบาล อุทธรณ์
3. กรมยุทธนาธิการ ดูแลกิจการทหารบก ทหารเรือ ซึ่งมีผู้บัญชาการทหารบก
ทหารเรือ กำกับเป็นการเฉพาะ
4. กรมธรรมการ ดูแลด้านศาสนา การศึกษา และสาธารณสุข
5. กรมโยธาธิการ ควบคุมดูแลด้านการคมนาคม ชลประทาน กิจการไปรษณีย์

โทรเลข และรถไฟ

6. กรมมรุธาธิการ เป็นหน่วยงานที่ดูแลรักษาพระราชลัญจกร รักษาพระราชกำหนด
กฎหมาย และหนังสือราชการทั้งปวง¹

ราชการบริหารส่วนกลาง ที่ทรงแบ่งออกเป็น 12 กรม² ต่อมาเมื่อประกาศตั้งตำแหน่ง
เสนาบดี ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ.111 (พ.ศ.2435)³ ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง
ปรับปรุงราชการบริหารส่วนกลาง ตั้งแต่ พ.ศ.2418 และทรงแต่งตั้งกระทรวงขึ้น 12 กระทรวงและมี
เสนาบดีกำกับส่วนราชการแต่ละกระทรวง เมื่อได้ตั้งกระทรวงและเสนาบดี ตามประกาศลงวันที่ 1
เมษายน พ.ศ. 2435 แล้ว ต่อมาเมื่อมีการปรับปรุงแก้ไขเปลี่ยนแปลงกระทรวงบางกระทรวงเสียใหม่
เพื่อให้เหมาะสมแก่กาลสมัยในเวลาต่อมา เช่น ลดฐานะกระทรวงยุทธนาธิการลงเป็นกรม⁴ มีการ
แบ่งปันหน้าที่ระหว่างกระทรวงกลาโหมกับกระทรวงมหาดไทย⁵ ยุบกระทรวงมรุธา⁶ และตั้ง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน.

หน้า 57 – 59.

²ประยูร กาญจนดุล. (2485). กฎหมายปกครอง. หน้า 151.

³ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 ร.ศ.111. หน้า 25 – 28.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 191 – 193.

⁵ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 14. หน้า 204 – 206.

⁶ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 15. หน้า 152 – 153.

กระทรวงเกษตรธิการ¹ อีกทั้งยังโปรดให้จัดกระทรวงมหาดไทย และกระทรวงกลาโหมเป็นแบบสมัยใหม่ เช่นเดียวกับกระทรวงพระคลังและกระทรวงการต่างประเทศ

1.2 การปกครองบริหารราชการส่วนภูมิภาค

การปกครองบริหารราชการส่วนภูมิภาคมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลงส่วนต่างๆ เพื่อให้ระบบการบริหารราชการส่วนภูมิภาคมีความทันสมัยและมีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้นดังนี้

1.2.1 การจัดตั้งเทศาภิบาล

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะยุบหัวเมืองประเทศราชแล้วรวมเข้าเป็นหัวเมืองในพระราชอาณาจักร โดยให้กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่จัดระเบียบการปกครองส่วนภูมิภาค เป็นการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง (Centralization) โดยใช้ปกครองแบบเทศาภิบาล แต่ในการจัดดำเนินการให้เป็นไปในลักษณะค่อยเป็นค่อยไปตามข้อจำกัดของงบประมาณ และบุคลากรที่มีความรู้ความสามารถเหมาะสมกับงาน

ในเดือนธันวาคม พ.ศ. 2437 ทรงประกาศพระบรมราชโองการจัดแบ่งหน้าที่ระหว่างกระทรวงกลาโหมกับกระทรวงมหาดไทย ให้บรรดาหัวเมืองชั้นในชั้นนอก และเมืองประเทศราชที่สังกัดกระทรวงกลาโหมและกรมท่ามาขึ้นกับกระทรวงมหาดไทยเพียงกระทรวงเดียว แล้วโอนงานอื่นๆ ที่ควรเป็นงานของกระทรวงกลาโหม กระทรวงวัง ฯลฯ จากกระทรวงมหาดไทยไปสังกัดตามกระทรวงที่มีหน้าที่รับผิดชอบเรื่องนั้นๆ โดยตรง²

การดำเนินการปฏิรูประเบียบบริหารราชการส่วนภูมิภาค เริ่มต้นจากการปรับปรุงหน่วยบริหารราชการส่วนภูมิภาค โดยการแบ่งเขตการปกครองเป็นหมู่บ้าน ตำบล อำเภอ เมือง แล้วจัดหน่วยเพิ่มเติมอีกชั้นหนึ่ง เรียกว่า “มณฑลเทศาภิบาล” เป็นหน่วยราชการที่เพิ่มเติมขึ้นเพื่อแก้ปัญหาของระบบอำนาจการควบคุมเดิมและเพื่อเพิ่มประสิทธิภาพในการติดต่อสื่อสารระหว่างรัฐบาลกับหัวเมืองนอกราชธานี³ การปกครองส่วนภูมิภาคกำหนดให้มีหน่วยงานของกระทรวงในส่วนกลาง ดูแลราชการของตนในส่วนภูมิภาค เรียกว่า “ระบบเทศาภิบาล” การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นการปกครองพระราชอาณาเขตที่รวมเอาอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางอย่างเป็นระบบ โดยมีมณฑล

¹ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 17. หน้า 80 – 81.

²ราชกิจจานุเบกษา เล่ม 9 ร.ศ.111. หน้า 306 – 307.

³จักกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. (2506). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า 115.

เทศาภิบาลเป็นหน่วยราชการส่วนภูมิภาคที่ใหญ่ที่สุด รองลงไปได้แก่จังหวัด ภายในจังหวัดแบ่งเป็นอำเภอ ตำบล และหมู่บ้านตามลำดับ

การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล เป็นการแบ่งเบาภาระของเสนาบดีกระทรวงในส่วนภูมิภาค และช่วยเสนาบดีในการควบคุมการบริหารราชการให้ใกล้ชิด ทั้งยังช่วยกลั่นกรองและจัดงานหัวเมืองให้น้อยลง การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลไม่ได้เริ่มขึ้นพร้อมกัน บางท้องที่เริ่มมีขึ้นก่อนการปฏิรูปการปกครอง พ.ศ. 2435 เนื่องจากเกิดปัญหาเกี่ยวกับสถานการณ์ตามชายแดนถูกคุกคามหนักขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงจัดการรวมหัวเมืองตามชายแดนที่สำคัญขึ้นเป็นเขตปกครองเรียกว่า “มณฑล” ทรงเลือกสรรบุคคลที่ทรงคุณวุฒิ และมีความสามารถสูงเป็นที่ไว้วางพระราชหฤทัยให้ออกไปดำรงตำแหน่ง โดยมีวัตถุประสงค์เพื่อป้องกันพระราชอาณาจักรให้พ้นจากการคุกคามจากภายนอก ให้การกำกับราชการซึ่งมีเจ้าเมือง กรมการเมืองบังคับบัญชาและปฏิบัติอยู่ทุกฝ่ายให้ดำเนินไปโดยชอบด้วยกฎหมาย ด้วยความสุจริตยุติธรรม รวดเร็ว และอำนวยความสะดวกตลอดจนป้องกันทุกภัยของประชาชนให้ได้รับความร่มเย็น¹

การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลเป็นการรวมมณฑลทั้ง 6 มณฑลได้แก่

1. มณฑลลาวเฉียง ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลพายัพ ประกอบด้วยหัวเมือง 6 เมือง คือ นครเชียงใหม่ นครลำปาง นครลำพูน นครน่าน แพร่ และเถิน มีเจ้าพระยาพลเทพ (พุ่ม ศรีไชยันต์) ว่าที่สมุหพระกลาโหม เป็นข้าหลวงใหญ่ ที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่นครเชียงใหม่
2. มณฑลลาวพวน ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอุดร ก่อน พ.ศ.2436 (ร.ศ.112) มณฑลนี้ได้รวมหัวเมืองฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงไว้หลายเมือง เช่น เมืองพวน เชียงขวาง เป็นต้น ครั้น พ.ศ.2436 ดินแดนดังกล่าวตกเป็นของฝรั่งเศส มณฑลลาวพวนจึงประกอบด้วยหัวเมืองเพียง 6 เมือง คือ อุดรธานี ขอนแก่น นครพนม สกลนคร เลย และหนองคาย มีกรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม เสนาบดีกระทรวงวัง เป็นข้าหลวงใหญ่ ที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองหนองคาย
3. มณฑลลาวกาว ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลอีสาน ประกอบด้วยหัวเมือง 7 เมือง คือ อุบลราชธานี นครจำปาศักดิ์ ศรีสะเกษ สุรินทร์ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม กาฬสินธุ์ มีกรมหลวงพิชิตปรีชากร เป็นข้าหลวงใหญ่ ที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองอุบลราชธานี
4. มณฑลลาวกลาง ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลนครราชสีมา ประกอบด้วย หัวเมือง 3 เมือง คือ นครราชสีมา ชัยภูมิ และบุรีรัมย์ มีกรมหมื่นสรรพสิทธิประสงค์เป็นข้าหลวงใหญ่ ที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองนครราชสีมา

¹จักรกฤษณ์ นรนิติติกการ. (2506). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า 170.

5. มณฑลเขมร ภายหลังเปลี่ยนชื่อเป็นมณฑลบูรพา ประกอบด้วยหัวเมือง 4 เมือง คือ พระตะบอง เสียมราฐ ศรีโสภณ และพนมสก มีพระยามหาอำมาตยาธิบดี (หรุ่น ศรีเพ็ญ) เป็นข้าหลวงใหญ่ ที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองศรีโสภณ

หัวเมืองที่รวบรวมเข้าเป็นมณฑลทั้ง 5 นี้ ขึ้นอยู่กับกระทรวงมหาดไทย

6. มณฑลภูเก็ต ได้รวบรวมหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ซึ่งขึ้นอยู่กับกระทรวง กลาโหม ตั้งเป็นมณฑลภูเก็ต ประกอบด้วยหัวเมือง 6 เมือง คือ ภูเก็ต กระบี่ ตรัง ตะกั่วป่า พังงา ระนอง มีพระยาทิพโกษา (โต โชติกเสถียร) เป็นข้าหลวงใหญ่ ที่บัญชาการมณฑลอยู่ที่เมืองภูเก็ต¹

มณฑลทั้ง 6 นี้ เป็นเพียงการรวบรวมหัวเมืองเข้าเป็นมณฑล มีข้าหลวงใหญ่บัญชาการประจำ มีหน้าที่ในการรักษาพระราชอาณาเขตเท่านั้น ไม่ได้มีหน้าที่ในการจัดระเบียบแบบแผนการปกครองภายในบ้านเมืองแต่อย่างใด จึงยังถือไม่ได้ว่าเป็นการดำเนินการตามลักษณะมณฑลเทศาภิบาล อย่างไรก็ตามผลของการจัดตั้งมณฑลขึ้นนี้ สามารถทำให้ราชการดำเนินไปได้สะดวก รวดเร็วกว่าแต่ก่อนมาก และอำนวยความสะดวกต่อประชาชนในท้องที่มณฑลนั้นมากขึ้น

ใน พ.ศ. 2437 (ร.ศ.113) กระทรวงมหาดไทยได้จัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลขึ้นมาอีก 3 มณฑล จากนั้นได้ขยายการปกครองแบบเทศาภิบาลออกไปทั่วพระราชอาณาจักรภายในเวลาอีก 7 ปีต่อมา ส่วนมณฑลจันทบุรีตั้งขึ้นช้ากว่ามณฑลอื่นๆ เพราะว่าเมืองจันทบุรีถูกฝรั่งเศสยึดครองอยู่และได้จัดตั้งเป็นมณฑลขึ้นใน พ.ศ. 2449

1.2.2 การยกเลิกระบบการปกครองแบบเก่า

หรือเรียกว่าระบบ “กินเมือง” นโยบายทางการเมืองการปกครองในสมัยนั้น ต้องการยกเลิกวิธีการปกครองหัวเมืองแบบ “กินเมือง” แต่เดิมวิธีการปกครองแบบกินเมืองให้อำนาจแก่เจ้าเมืองอย่างเต็มที่ เช่น ราษฎรต้องส่งส่วยให้เจ้าเมือง ช่วยเจ้าเมืองทำงาน และเจ้าเมืองยังได้ประโยชน์จากค่าธรรมเนียมต่างๆ จากราษฎร ต่อมาประโยชน์ที่เจ้าเมืองได้รับอยู่นั้นไม่เพียงพอ จึงอาศัยตำแหน่งหน้าที่ราชการหาประโยชน์ใส่ตัว ทำให้ราษฎรได้รับความเดือดร้อน ทางราชการจึงเลิกวิธีการปกครองหัวเมืองแบบกินเมือง แล้วแต่งตั้งเจ้าหน้าที่ผู้มีคุณวุฒิจากกรุงเทพฯ มาปกครอง เพื่อให้การปกครองเป็นปึกแผ่นและรวมกำลังเข้าไว้กับส่วนกลาง

การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลได้ประสบปัญหาหลายอย่าง เนื่องจากส่วนกลางมีปัญหาด้านการเงินที่ต้องจ่ายให้กับข้าราชการข้าหลวงเทศาภิบาลตามมณฑลที่ตั้งขึ้นต่อมา นอกจากนี้ยังมีปัญหาเรื่องบุคคลากร เนื่องจากประเทศในขณะนั้นขาดคนที่มีความรู้ความสามารถในด้านวิธีการ

¹ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาวิไลวงศ์วโรปการ และพระยาราชเสนา (ศิริ เทพหัสดิน ณ อยุธยา). (2495).

ปกครอง ไม่มีโรงเรียนที่จะฝึกหัดคนไว้สำหรับงานด้านต่างๆ จึงประสบปัญหาในระยะเริ่มแรก เก่งว่าจะเกิดปัญหาการแทรกแซงจากภายนอก เนื่องจากหัวเมืองบางแห่งมีชายแดนติดต่อกับเมืองขึ้นของอังกฤษและฝรั่งเศส หากรัฐบาลกระทำการเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เจ้าเมืองอาจต่อต้าน จนทำให้อังกฤษและฝรั่งเศสฉวยโอกาสเข้าแทรกแซงได้¹ แต่สุดท้ายการจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาลก็ลุล่วงไปได้ และขยายไปทุกพื้นที่ของประเทศ

1.2.3 การปรับปรุงการปกครองส่วนท้องถิ่น

ได้ประกาศตราพระราชบัญญัติใช้ข้อบังคับลักษณะการปกครองหัวเมือง ร.ศ.116 ใน พ.ศ. 2440 โดยให้จัดแบ่งการปกครองเป็นมณฑล เมือง (ต่อมาเรียกว่าจังหวัด) อำเภอ ตำบล และหมู่บ้าน รวมทั้งให้ราษฎรเลือกตั้งกำนัน ผู้ใหญ่บ้านด้วยตนเอง เพื่อเป็นรากฐานการปกครองระบอบประชาธิปไตย มีการกำหนดให้ข้าราชการหัวเมืองทุกคนเข้ารับราชการด้วยความรู้ความสามารถเป็นสำคัญ และอยู่ในบังคับบัญชาของราชการส่วนกลาง รัฐบาลกลางเป็นผู้ให้เงินเดือน เป็นผู้แต่งตั้งโยกย้าย เลื่อนขั้นและถอดถอน ข้าราชการทุกคนต้องปฏิบัติราชการอยู่ในขอบเขตของกฎหมาย และข้อบังคับอย่างเคร่งครัด ปฏิบัติงานในสำนักงานให้มีเวลาราชการบริการประชาชนอย่างเป็นระบบ บริหารราชการแก่รัฐอย่างเต็มเม็ดเต็มหน่วย และเป็นเครื่องมือในการควบคุมราชการบริหารส่วนภูมิภาคด้วย

ในพ.ศ. 2441 มีการตราข้อบังคับลักษณะปกครองท้องที่ ร.ศ. 117 ว่าด้วยตำแหน่งข้าราชการประจำเมือง ไบบอกรายงาน และคำสั่ง การตรวจการตั้งตำแหน่ง และการทำบัญชีข้าราชการ การรักษา พระอัยการ การโยธา และการศึกษา ตามข้อบังคับฉบับนี้ ได้แก้ไขระเบียบการแบ่งเขตการปกครองให้เรียบร้อยขึ้น² โดยกำหนดเขตการปกครองแต่ละหน่วยโดยเฉพาะในชั้นต่ำให้มีขนาดและจำนวนพลเมืองใกล้เคียงเป็นระเบียบเดียวกัน ส่วนข้าราชการประจำประกอบด้วยผู้ว่าราชการเมืองและกรมการเมืองอีก 2 คนะ เป็นข้าราชการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งได้รับการแต่งตั้งและโยกย้ายตามความรู้ความสามารถ มีหน้าที่บริหารราชการเพื่อประเทศชาติ และประชาชนเป็นสำคัญ

คณะกรรมการเมือง 2 คณะประกอบด้วย กรมการเมืองในทำเนียบ ได้แก่ข้าราชการประจำ ซึ่งเข้ารับราชการเป็นอาชีพ ได้รับเงินเดือนจากรัฐบาลเป็นปกติอยู่ภายใต้ข้อบังคับ ได้รับการแต่งตั้ง

¹ เตช นุนาค. (2509). การปกครองแบบเทศาภิบาลเป็นระบบปฏิบัติหรือวิวัฒนาการ. *สังคมศาสตร์ปริทัศน์*. 3: 61 – 63.

² จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. (2506). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า 194 - 195.

โยกย้ายเลื่อนชั้นหรือถูกถอดถอนตามระเบียบของทางราชการบริหารส่วนกลาง คณะที่ 2 เป็นคณะกรรมการนอกทำเนียบที่ปรึกษาข้าราชการต่างๆ ในเมือง มีหน้าที่ประชุมปีละ 2 ครั้ง แต่ไม่ได้รับเงินเดือน แต่อาจจะให้บรรดาศักดิ์และรางวัลพิเศษ

หน่วยงานราชการบริหารส่วนภูมิภาคระดับรองลงไปจากเมืองคือ “อำเภอก” เป็นหน่วยปกครองที่ประกอบกันขึ้นเป็นเมือง ขึ้นตรงต่อเมือง เดิมเรียกว่า “แขวง” มีบทบาทไม่มากนัก แต่อำเภอกก็เป็นหน่วยงานระหว่างรัฐบาลกับประชาชน โดยอำเภอกเป็นผู้บริหารราชการในท้องที่และให้บริการทุกอย่างตามที่รัฐบาลมุ่งให้แก่ประชาชน¹ ข้าราชการประจำอำเภอกประกอบไปด้วย กรรมการอำเภอก ได้แก่ นายอำเภอก ปลัดอำเภอก และสมุหบัญชีอำเภอก รวมทั้งข้าราชการที่ไม่ใช่กรรมการอำเภอก ได้แก่ เสมียนพนักงาน หน่วยงานที่ย่อยลงไปอีกคือ ตำบลและหมู่บ้าน มีอำนาจหน้าที่และรับผิดชอบของหน่วยปกครองก็ลดลงไปตามสายงาน มีกำนันและผู้ใหญ่บ้านเป็นผู้ที่ทำหน้าที่เป็นตัวแทนของประชาชนในท้องที่ เพื่อปฏิบัติงานเป็นสื่อเชื่อมโยงระหว่างรัฐบาลกับประชาชน

1.3 การปกครองส่วนท้องถิ่น

การปกครองส่วนท้องถิ่นได้เกิดขึ้นจากแนวพระราชดำริในการเสด็จประพาสหัวเมืองภายในประเทศ ซึ่งรายละเอียดดังจะได้กล่าวต่อไปในหัวข้อที่ 2 ต่อไป

2. แนวพระราชดำริจากพระราชหัตถเลขาในด้านการปกครองจากการเสด็จประพาสหัวเมือง

การเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศนั้นทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นตามหัวเมือง ดังนั้นพระองค์จึงมีพระราชดำริการปรับปรุงการบริหารราชการแผ่นดินด้านการปกครองทั้งส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่นดังนี้

2.1 การปกครองส่วนภูมิภาค

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ทิวพระราชอาณาจักรพระองค์ทรงทอดพระเนตรเห็นการจัดการบริหารการปกครองแบบเก่าที่เรียกว่า แบบกินเมือง ซึ่งเป็นการกระจายอำนาจจากส่วนกลางในแต่ละท้องถิ่น แต่ละหัวเมืองจะมีการจัดการบริหารจัดการเองเกือบทั้งหมด ซึ่งถ้าข้าราชการที่ประจำแต่ละหัวเมืองเป็นข้าราชการที่ดีมีความสุจริต มีความสามารถก็จะสามารถบริหารจัดการหัวเมืองนั้นๆ ได้เป็นอย่างดีและผลดีก็จะเกิดกับประชาชนใน

¹จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. (2506). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า 208 – 209.

หัวเมืองนั้นๆ แต่ถ้าข้าราชการประจำหัวเมืองนั้นเป็นคนทุจริต คิดเอาแต่ได้ กดขี่ข่มเหงราษฎร ผู้ที่เดือดร้อนคือราษฎรแต่ละหัวเมืองนั่นเอง จากสภาพการปกครองดังกล่าวที่เกิดขึ้นเนื่องจากว่าการบริหารราชการส่วนกลางนั้นอยู่ไกลจากหัวเมืองต่างๆ มาก การดูแลการทำงานของข้าราชการตามหัวเมืองต่างๆ ไม่ทั่วถึง ทำให้ประชาชนแต่ละท้องที่ประสบความเดือดร้อน ดังนั้นเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ตั้งแต่หัวเมืองเหนือ หัวเมืองใต้ จนถึงหัวเมืองประเทศราชจึงมีการปรับเปลี่ยนระบบการปกครองบริหารส่วนภูมิภาคเสียใหม่คือ การจัดตั้งมณฑลเทศาภิบาล พระองค์ทรงมีพระราชประสงค์จะยุบหัวเมืองประเทศราชแล้วรวมเข้าเป็นหัวเมืองในพระราชอาณาจักร ให้กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่จัดระเบียบการปกครองส่วนภูมิภาค ในลักษณะของการรวมอำนาจเข้าสู่ศูนย์กลาง (Centralization) โดยใช้การปกครองแบบเทศาภิบาล

2.1.1 การจัดตั้งรูปแบบการปกครองแบบเทศาภิบาล

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศทำให้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชประสงค์จะยุบหัวเมืองประเทศราชแล้วรวมเข้าเป็นหัวเมืองในกรุงเทพฯ และให้กระทรวงมหาดไทยมีหน้าที่จัดระเบียบการปกครองส่วนภูมิภาค ในลักษณะของการรวมอำนาจเข้าสู่ส่วนกลาง ทำให้ระบบการทำงานเป็นระบบมากยิ่งขึ้น ข้าราชการท้องที่ตามหัวเมืองต่างๆ ได้ปฏิบัติงานตามนโยบายของส่วนกลาง และตั้งใจปฏิบัติงานมากยิ่งขึ้นเนื่องจากว่าข้าราชการต่างๆ รับเงินค่าตอบแทนจากส่วนกลางและรับนโยบายจากส่วนกลางไปปฏิบัติตามหัวเมืองต่างๆ

เมื่อเสร็จสิ้นการเสด็จประพาสแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสรุปผลด้วยพระองค์เองว่าการปกครองทั่วไปเรียบร้อยเป็นปกติ ระบบการปกครองแบบเทศาภิบาลได้ทำให้บ้านเมืองเจริญขึ้นและมีความสงบเรียบร้อยกว่าเดิม ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงคณะผู้รักษาพระนคร ดังนี้

อนึ่งฝ่ายการปกครองนั้นแล้ว ได้รับเรื่องราวซึ่งชาวเหนืออดไม่ได้เคยร้องกันมาเสมอ นั้น ได้ตั้งใจตรวจเองบ้าง ให้ช่วยกันตรวจบ้าง ก็ได้ความข้อหนึ่งซึ่งร่วมกันทุกๆ ฉบับว่าตั้งแต่จัดการมณฑลมีความสุขโดยใจผู้ร้ายเบา โศกระบือปลอยได้ แล้วลงปลายก็ไม่ได้กล่าวโทษบุคคลอธิบดีเก็บค่าที่ดินซึ่งไม่คิดเศษ คือ ไร่ 1 แบ่งแต่ 4 ส่วนไม่ทอนเศษเบี้ยให้ กับการเกณฑ์กำหนดว่าจะเกณฑ์แต่ 3 วันนี้ถูกเกณฑ์จ้างคนละ 9 วัน 10 วัน เรื่องนี้เป็นต้น ซึ่งยังไม่เข้าใจบ้างก็เกียจบ้าง เปนฎีกาซึ่งผิดกับที่เคยได้ยินมาแต่กาลก่อน ที่จะเปนฎีกากล่าวโทษผู้ใหญ่บ้านว่าเกณฑ์ลูกบ้านไม่เป็นธรรมมีบ้างในมณฑลนครสวรรค์ได้ส่งให้พิจารณา เพราะฉะนั้นจึงควรสันนิษฐานว่าการปกครองซึ่งจัดขึ้นใหม่นี้เป็นเหตุให้

ราษฎรมีความสุขสบายดีขึ้นมากนัก ความปล้นฆ่ากันตายที่เป็นจรรจรังไม่ใคร่มีนับว่าเป็นการสงบราบคาบตามหนทางที่มา¹

จากข้อความที่ยกมา แสดงให้เห็นถึงความตั้งใจของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงมีต่อการปกครอง พระองค์เสด็จประพาสและทอดพระเนตรสภาพความเป็นจริงของบ้านเมืองด้วยพระองค์เอง แม้แต่เรื่องเล็กน้อยเช่นการเก็บค่าที่ดินโดยไม่ทอนเศษเงินที่เหลือของเจ้าพนักงาน และการเกณฑ์กำลังคนก็สืบทราบมาได้ นับว่าทรงดูแลทุกข์สุขของราษฎรอย่างรอบคอบ

ความสำเร็จจากการปกครองแบบเทศาภิบาลนั้นได้แสดงออกมาทั้งการปรับเปลี่ยนพฤติกรรมของข้าราชการส่วนท้องถิ่น มีการปรับปรุงสถานที่ทางราชการให้ดีขึ้นเนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ อยู่เสมอ ซึ่งสามารถดูได้จากการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือครั้งที่ 2 ร.ศ. 125 (พ.ศ. 2449) ณ เมืองอ่างทองว่า

...ออกจากตลาดลงเรือมาดมาที่ว่าการเมืองซึ่งย้ายไปตั้งข้างเหนือ น้ำ โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้ามปากอันเริ่มทำเมื่อ ขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ที่ว่าการเปลี่ยนไป ที่พักสำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่ทำทางแม่น้ำเข้าไปเป็นตึก งดงามแน่นหนาดี...²

การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสถานที่ราชการต่างๆ นั้นเกิดจากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นสำคัญ จากการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือในครั้งนี้ทรงประสบผลสำเร็จเป็นอย่างมาก เพราะเหตุว่า ภายหลังจากการรวมหัวเมืองเหนือเข้าเป็นส่วนหนึ่งของไทยอย่างเป็นทางการแล้ว ยังไม่เคยมีพระมหากษัตริย์เสด็จประพาสมาก่อนเพิ่งจะมีขึ้นครั้งนี้เป็นครั้งแรก เพราะบรรดาเจ้าเมืองเหนือพร้อมภรรยาและบุตรหลานญาติมิตร พระสงฆ์ ราษฎร มาคอยเฝ้ารับเสด็จที่เมืองฝางเหนือเมืองอุดรดิตถ์เพื่อแสดงความจงรักภักดีกันอย่างคับคั่ง เพราะพระมหากษัตริย์ไม่ได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือมาเป็นเวลาถึง 35 ปี ทำให้การเสด็จประพาสครั้งนี้จึงมีความหมายในฐานะที่จะเป็นการเชื่อมความสัมพันธ์ทางใจของราษฎรกับประมุขของประเทศให้ใกล้ชิดสนิทสนมกันยิ่งขึ้น

¹ จักรกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. (2506). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า 42.

² สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. (2519). เสด็จประพาสต้น. หน้า 70.

2.1.2 การสร้างสถานที่ราชการ

คราวเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีพระราชดำริให้สร้างศาลารัฐบาลประจำมณฑล ศาลาประจำจังหวัด ที่ว่าการอำเภอ และที่อยู่ของข้าราชการประจำแต่ละสถานที่ เหมือนอย่างพระราชบิดาที่มีการสร้างศาลากลางพระราชทานเมื่อคราวเสด็จหัวเมืองเหนือเมื่อ พ.ศ. 2409 ดังพระราชหัตถเลขาว่า

...พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเมื่อปีชวด ๔ กาลล่วงมาถึง 35 ปี พวกพสกนิกรชาวเมืองเหนือซึ่งจะได้มีโอกาสเฝ้าพระเจ้าอยู่หัวของตนอีก สมควรจะทรงสถาปนาสิ่งสำคัญพระราชทานไว้ตามหัวเมืองให้ เป็นที่ระลึกถึงการที่เสด็จเมืองเหนือครั้งนั้น ทำนองเดียวกับที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้โปรดฯ ให้สร้างศาลากลางพระราชทานแต่ก่อนมา แต่มาในชั้นนี้ได้สร้างศาลารัฐบาลประจำมณฑล ศาลากลางประจำจังหวัดและที่ว่าการอำเภอ ตลอดจนที่อยู่ของข้าราชการเป็นของหลวงไว้ประจำเป็นที่มั่นคง...¹

จากพระราชหัตถเลขาจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีการสร้างสถานที่ราชการต่างๆ ไว้ให้กับข้าราชการแต่ละท้องที่เพื่อเป็นการสะดวกในการบริการงานทางราชการ และเป็นประโยชน์กับประชาชนแต่ละหัวเมือง พระองค์ทรงทอดพระเนตรบ้านเมืองตรวจราชการมาตั้งแต่มณฑลกรุงเก่า อ่างทอง สิงห์บุรี ไชยนาท มโนรมย์ นครสวรรค์ พยุหะคีรี บางมูลนาค บ้านขมังพิศิตร (เมืองที่ตั้งขึ้นใหม่) ปากน้ำพิง พิษณุโลก พิษณุ จนถึงเมืองอุดรดิตถ์ เช่น ที่ว่าการมณฑล ที่ว่าการจังหวัด ที่ว่าการอำเภอ ศาลเมือง ศาลอำเภอ ที่ทำการไปรษณีย์ โทรเลข โรงเรียน คูการบริหารการศึกษา บ้านผู้ว่าราชการจังหวัด ปลัดและกรมการ เป็นต้น

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสหัวเมืองบางหัวเมืองโดยไม่มีการแจ้งไว้ล่วงหน้า แต่หัวเมืองต่าง ๆ ได้จัดเตรียมสถานที่ในการรับเสด็จเรียบร้อยแล้วเป็นส่วนใหญ่จึงเป็นที่พอพระราชหฤทัย บางแห่งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จตรวจราชการ ทรงพบว่าที่โรงเรียนแผนที่ในเมืองพิษณุโลกประสบความสำเร็จและกำลังขยายตัวใหญ่ขึ้น อีกทั้งยังมีการจัดทำบัญชีที่ดินในอำเภอเมืองสำเร็จไปแล้วจึงทรงพอพระราชหฤทัย แล้วทรงมีพระราชดำรัสว่า “เป็นการที่ได้เริ่มไว้ดีนักควรอุดหนุน”² ซึ่งพระองค์ได้ให้ความสำคัญกับโรงเรียนแผนที่ ที่เมืองพิษณุโลกที่จัดทำบัญชีที่ดินว่าเป็นสิ่งที่ดีและควรจะสนับสนุนให้มีการจัดทำต่อไปเพื่อเป็นประโยชน์ต่อไป

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). *พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5* พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้า นิกรเทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส. 15 มีนาคม 2520. หน้า 1 – 2.

²แหล่งเดิม. หน้า 29.

2.1.3 การสร้างความจงรักภักดีของข้าราชการและประชาชนส่วนภูมิภาค

เนื่องจากความจงรักภักดีของข้าราชการและประชาชนส่วนภูมิกาคนั้นจะเป็นฐานอำนาจในการจัดการปกครองส่วนกลางให้มีประสิทธิภาพมากยิ่งขึ้น ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีพระราชดำริให้ข้าราชการแสดงความจงรักภักดีเมื่อครั้งเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ พ.ศ. 2444 โดยการพระราชทานพระแสงราชวุธเพื่อใช้ชูปน้ำพระพิพัฒน์สัตยาแทนกระบี่เครื่องยศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระแสงราชวุธ เพื่อให้ชูปน้ำพิพัฒน์สัตยาแทนกระบี่เครื่องยศ ซึ่งได้ประกาศยกเลิกประเพณีการพระราชทานเครื่องยศประจำตำแหน่งไปแล้ว พิธีการ ถือน้ำพิพัฒน์สัตยา ถือว่าเป็นพิธีที่สำคัญเป็นอย่างมากของข้าราชการทั้งส่วนกลางและส่วนท้องถิ่น เพื่อแสดงความจงรักภักดีต่อสถาบันพระมหากษัตริย์และความซื่อสัตย์ต่อหน้าที่การงานที่ได้รับมอบหมาย เดิมประกอบพิธีในพระบรมมหาราชวัง แต่เนื่องจากหัวเมืองต่างๆ อยู่ไกลจากเมืองหลวง ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดฯ ให้สร้างพระแสงราชวุธขึ้นสำหรับพระราชทาน ให้ประจำหัวเมืองละองค์ เมืองที่เป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑล พระราชทานพระแสงด้ามทองฝักทองลงยาราชาวดี ส่วนเมืองอื่นๆ พระราชทานพระแสงด้ามทองฝักทอง โดยไม่ต้องเดินทางไปประกอบพระราชพิธีที่เมืองหลวง ทำให้ข้าราชการส่วนภูมิภาคไม่ต้องเสียเวลาในการเดินทาง ไม่สิ้นเปลืองงบประมาณ อีกทั้งยังทำให้ข้าราชการได้ปฏิบัติงานอย่างเต็มที่และมีประสิทธิภาพซึ่งจะเป็นประโยชน์ต่อระบบการบริหารการทำงานและประชาชน

การเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือใน พ.ศ. 2444 ครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแจกของที่ระลึกให้กับราษฎร เช่น เสนาเงินเป็นลายรูปพระจุลมงกุฏ และอักษรพระนามสำหรับพระราชทานเด็กชายหญิงตามหัวเมืองที่เสด็จไปประพาสในครั้งนั้นเพื่อสร้างความใกล้ชิดผูกพันกับราษฎร การกระทำเช่นนี้ได้สร้างความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นอย่างมาก (เสนาตราพระจุลมงกุฏกับอักษรพระนามนี้โปรดฯ ให้สร้างด้วยทองคำสำหรับพระราชทาน หม่อมเจ้า และบุตรข้าราชการผู้ใหญ่ที่ไปตามเสด็จครั้งนั้นด้วย) ประเพณีการพระราชทานพระแสงราชวุธ และพระราชทานเสนาเริ่มมีขึ้นตั้งแต่นั้นเป็นต้นมา

การแสดงความจงรักภักดีต่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฏให้เห็นอีกครั้งเมื่อครั้งที่พระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก เมื่อ พ.ศ. 2427 ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...ราษฎรพากันต้อนรับแข็งแรง เดิมตระเตรียมกันว่าจะขึ้นไปแต่แรกมาถึงมีผู้เอาผ้าขาวดาเชเป็น
ปรำหน้าตัก เพื่อจะมีให้แดดร้อนในเวลาไปซื้อของ มีผู้เห็นดีด้วยพร้อมกันทำปรำผ้าขาวต่อๆ กันจน
ตลอดถนนตลาด พื้นก็ปูด้วยเสื่อบ้าง ผ้าขาวบ้างต่อต่อกันไปจนตลอดดูเป็นที่ครึกครื้นเอิกเกริกชื่นชม
ยินดีมาก ไม่มีผู้ใดกะเกณฑ์¹

พระราชหัตถเลขา ดังกล่าวนี้นี้แสดงให้เห็นว่าราษฎรได้มีความกระตือรือร้นในการต้อนรับการ
เสด็จของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวด้วยตัวของประชาชนเอง โดยไม่ต้องถูก กะ
เกณฑ์ให้มารับเสด็จ แสดงให้เห็นว่าประชาชนมีความรักความภักดีต่อพระองค์อย่างมาก

2.1.4 การตรวจราชการ

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ พ.ศ. 2444 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินโดยเรือยนต์พระที่นั่งใช้จักรขึ้นไปถึงปากน้ำโพ ขึ้นไปทางลำน้ำปิงจนถึง
เมืองกำแพงเพชร เป็นระยะทางเหนือสุด ตามระยะทางได้เสด็จทอดพระเนตรความเจริญของ
บ้านเมือง เช่น ที่ว่าการเมือง สถานที่ราชการ ตลาด ถนน เป็นส่วนใหญ่ เช่น การเสด็จประพาส
เมืองอ่างทองเมื่อวันที่ 6 สิงหาคม ร.ศ. 125 ทรงมีพระราชหัตถเลขาบันทึกถึงความเปลี่ยนแปลงใน
เมืองอ่างทองไว้ว่า

...ลงเรือมาดมาที่ว่าการเมืองซึ่งย้ายขึ้นไปตั้งข้างเหนือน้ำ โรงเลื่อยซึ่งอยู่ตรงข้ามปากอันเริ่มทำเมื่อ
ขึ้นไปเมืองเหนือ บัดนี้สำเร็จแล้ว ว่าการเปลี่ยนไป ที่พักสำหรับข้าหลวงตรวจราชการ ที่ว่าการใหม่
ทำทางแม่น้ำเข้าไปเป็นตึก งดงามแน่นอนหนาดี แต่ศาลยังคงเป็นไม้อยู่ ตรวจดูออฟฟิศ และศาลเป็น
จำนวน 2 แห่ง ที่เมืองสิงห์บุรี²

จากพระราชหัตถเลขาจะเห็นได้ว่าที่เมืองอ่างทองนั้นได้มีการปรับปรุงและพัฒนาสถานที่
ราชการต่างๆ เนื่องจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ
บ่อยครั้ง ทำให้ข้าราชการส่วนท้องถิ่นเร่งทำการปรับปรุงสถานที่ต่างๆ เพราะรู้ว่าพระองค์จะเสด็จ
ประพาสหัวเมืองเหนืออีก การเสด็จตรวจราชการของพระองค์ทำให้แต่ละท้องที่ตรวจตราความ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 กับปีมะแม พ.ศ. 2426 และปีวอก
พ.ศ. 2427 รวม 3 คราว. หน้า 56 – 57.

²สมเด็จพระบรมราชินีนาถ. (2519). เสด็จประพาสต้น. หน้า 70.

เรียบร้อยของท้องที่ต่างๆ ให้สงบเรียบร้อย เช่น การเลิกบ่อนการพนัน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือ พ.ศ. 2449 ว่า

...ได้รับความจากพระศรีสิทธิวิกรมมุนายอำเภอบรรพตว่าตั้งแต่เลิกบ่อน พวกที่หากินในบ่อนสาตขึ้นมาตามลำน้ำที่เมืองบรรพตมีมาก ที่หาดส้มเลี้ยวพวกค้าขายมากขึ้นจนต้องถึงทำโรงตลาดเพิ่มเติมหลายสิบห้อง ที่จับการเพาะปลูกแล้วก็มี นี่เป็นชาวที่ได้ยินใหม่ในผลของการที่เลิกบ่อนเบี้ย...¹

การเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือในครั้งนี้ก่อให้เกิดประโยชน์ในทางราชการหลายประการและที่สำคัญที่สุดคือ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นที่รู้จักของอาณาประชาราษฎร์ และกลายเป็นที่รักของราษฎรจากการเสด็จประพาสเยี่ยมเยียนและการแสดงความเอาใจใส่ห่วงใยในราษฎรด้วยพระองค์เอง

ใน ร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่เมืองสงขลา ทรงพบว่าการค้าขายชาวราชการซึ่งต้องบังคับบัญชาหัวเมืองตรังกานูกับแขกอีก 7 หัวเมือง พระองค์จึงทรงแต่งตั้งหลวงวิเศษภักดีเป็นพระยาสุนทรานุรักษ์ผู้ว่าราชการเมือง และแต่งตั้งผู้ช่วยอีก 2 คน คือ นายพ่วงมหาดเล็กบุตรพระยาวชิรธรเป็นหลวงอุดมภักดี นายผันมหาดเล็กเป็นหลวงบริรักษ์ภูเบนท์² เพื่อให้ช่วยกันควบคุมดูแลการปกครองได้เต็มที่ เพราะเมืองสงขลาอยู่ใกล้เคียงกับเขตอิทธิพลของอังกฤษ ต้องบังคับบัญชาหัวเมืองแขกทั้ง 7 อีกด้วย ถ้าหากทรงไม่เร่งการแก้ไขแล้วจะทำให้การปกครองหละหลวมไม่สามารถกระทำได้ดีเต็มที่และทั่วถึง การแต่งตั้งตัวเจ้าเมืองให้มีอำนาจทางการปกครองอย่างเต็มที่จึงมีความสำคัญ

ใน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรเมืองสงขลาอีกครั้งและทรงพบว่ามีการจัดระเบียบเรียบร้อยขึ้นกว่าเดิม ซึ่งเป็นผลมาจากการเสด็จประพาสจากครั้งที่แล้ว ในครั้งนี้ได้เสด็จที่เมืองกาญจนดิษฐ์และโปรดเกล้าฯ เลื่อนยศเจ้าเมืองเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพบ้านเมืองที่เจริญเติบโตของบ้านเมือง³ เพื่อให้การบริหารราชการดำเนินไปอย่างคล่องแคล่วมากยิ่งขึ้น การเสด็จประพาสหัวเมืองบ่อยครั้งทำให้ข้าราชการกระตือรือร้นมากขึ้น

¹ สมเด็จพระราชดำรัสฯ (2519). *เสด็จประพาสต้น*. หน้า 71.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2518). *จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู คราว ร.ศ. 107 และ 108*. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพนายสนธิ สุมาวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519. หน้า 3.

³ *แหล่งเดิม*. หน้า 38.

หนึ่งใน ร.ศ.109 (พ.ศ.2433) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสทางบกจากเมืองชุมพรและข้ามคาบสมุทรมลายูไปเมืองกระบี่จากนั้นได้เสด็จพระราชดำเนินต่อไปยังเมืองปีนัง เมืองสิงคโปร์ แล้วอ้อมกลับมาประพาสหัวเมืองทางชายฝั่งตะวันออก จึงเป็นการเสด็จประพาสทั้งภายในประเทศและต่างประเทศในคราวเดียวกัน ตามเส้นทางที่พระยาระนองกราบบังคมทูลไว้ตั้งแต่ ร.ศ.108¹

ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดพระเนตรว่าบ้านเมืองเป็นระเบียบเรียบร้อย โจรผู้ร้ายน้อยลงเป็นที่พอพระราชหฤทัย จึงโปรดเกล้าฯ ให้ย้ายพระยารัษฎานุประดิษฐ์ไปเป็นผู้ว่าราชการเมืองตรังซึ่งเสื่อมโทรมมาก เพราะพระยาตรังเจ้าเมืองเดิมเป็นคนอ่อนแอไม่สามารถจะรักษาการให้บ้านเมืองอยู่ในความสงบและเจริญรุ่งเรืองได้² เมื่อเวลาเกิดโจรผู้ร้ายขึ้นก็ไม่สามารถปราบปรามได้ จนกระทั่งชาวจีนที่อาศัยอยู่ในเมืองตรังตัดสินใจกันเองเมื่อเกิดเหตุขึ้น³ นอกจากนี้เจ้าเมืองยังไม่สามารถควบคุมภาษีอากรที่เจ้าภาษีอากรได้ยกออกไป ในการเสด็จทอดพระเนตรเมืองพังงาซึ่งเป็นเมืองที่ตั้งขึ้นใหม่ ทรงมีพระราชดำริว่า เมืองพังงายังขาดรายได้ในการทำนุบำรุงไปมากจะทำให้เกิดการพัฒนาชะงักงันได้ ดังนั้นพระองค์จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินแก่ผู้ว่าราชการเมือง⁴ เพื่อที่จะได้นำเงินไปพัฒนาเมืองให้มีความเจริญต่อไป

ต่อมา ใน ร.ศ.117 (พ.ศ. 2441) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จประพาสทอดพระเนตรสภาพบ้านเมืองสงขลา ศาลว่าการมณฑล ที่ว่าการเมือง ศาลอำเภอที่ตั้งขึ้นรวมทั้งจวนผู้ว่าราชการเมืองเก่า พระองค์ทรงประทับฟังการพิพากษาในศาล หลังจากนั้นก็ทอดพระเนตรตลาดขายของและถนนรอบกำแพงเมือง⁵ ซึ่งปรากฏว่าการบริหารงานทั้งปวงในเมืองสงขลาดีขึ้นและเจริญขึ้นทุกอย่าง⁶ ที่เมืองนครศรีธรรมราชพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรวจถนนสายโทรเลข ตลาด ถนน สะพาน คูที่ขังน้ำโทษ และเสด็จฟังการพิพากษาคดีที่ศาลเมืองด้วย⁷

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1*. หน้า 1, 46.

²แหล่งเดิม. หน้า 177.

³แหล่งเดิม. หน้า 180.

⁴แหล่งเดิม. หน้า 177.

⁵แหล่งเดิม. หน้า 231.

⁶แหล่งเดิม. หน้า 232.

⁷แหล่งเดิม. หน้า 238.

ครั้นถึง ร.ศ.124 (พ.ศ.2448) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองชุมพร ได้ทรงตรวจที่ว่าการมณฑลใหม่ที่มีสายโทรเลขต่อออกไปถึงเมืองนครศรีธรรมราช ที่ว่าการอำเภอจะทิ้งพระ (สร้างพระ) และที่เมืองนครศรีธรรมราช ทรงทอดพระเนตรตลาด ศาล บ้านเมือง ซึ่งทรงเห็นว่าเจริญขึ้นทุกทาง พลเมืองมีความรื่นเริงกล้าแสดงออกกับพระองค์มากขึ้น พระองค์ทรงยินดีมาก เพราะราษฎรได้เคยเข้าเฝ้ารับเสด็จมาหลายครั้ง ทำให้มีความรู้สึกคุ้นเคยมากขึ้น¹ เมื่อเสด็จถึงเมืองตานี (ปัตตานี) ได้เยี่ยมพระยาพิทักษ์ธรรมสุนทรเจ้าเมืองตานี เพื่อสร้างความคุ้นเคยและสร้างความภาคภูมิใจและไว้วางใจแก่พระยาตานี กระทั่งไม่เอาใจออกห่างไปสวามิภักดิ์กับฝ่ายอังกฤษอัน ในการเสด็จพระราชดำเนินประพาสเมืองตานีครั้งนี้ ทรงตรวจสภาพบ้านเมืองซึ่งดีขึ้นมาก เช่น ตลาด ถนน ดึกและโรงเรียนซึ่งมีการปลูกสร้างมากขึ้น และพบว่าผลจากการที่ทางกรุงเทพฯ ปรับปรุงรายได้ของเมืองตานีโดยรัฐเข้าควบคุมรายได้ของเมืองแล้วจ่ายเงินเป็นรายเดือนแก่เจ้าเมือง ทำให้เจ้าเมืองมีรายได้แน่นอนพร้อมทั้งสามารถใช้จ่ายได้มากขึ้นกว่าแต่ก่อนจึงมีความพอใจขึ้นมาก ทำให้ทรงทราบว่ายโยบายการปรับปรุงของไทยได้ผลดี อนึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตรวจโรงตำรวจภูธรที่เพิ่งสร้างขึ้นใหม่ ศาล เรือนจำและเสด็จประทับฟังการซักถามพยานความไต่ถามที่ศาล พระองค์ทรงทราบถึงจำนวนคดีความอาญาลดน้อยลง แต่คดีแพ่งเพิ่มมากขึ้นโดยส่วนใหญ่เกี่ยวกับคดีที่ดิน จากพระราชหัตถเลขาที่ทรงบันทึกไว้แสดงให้เห็นถึงที่ดินมีราคามากขึ้นสมกับที่ทรงได้ทอดพระเนตรเห็นว่าเมืองตานีขยายใหญ่มากขึ้นกว่าเดิม และเสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการมณฑล ส่วนที่เมืองนครศรีธรรมราชทรงตรวจสถานที่ราชการที่สร้างขึ้นใหม่ ๆ เช่น ไปรษณีย์ โทรเลข บ้านและสำนักงาน กรมแผนที่ โรงตำรวจภูธร 3

เมื่อครั้งที่ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสเมืองตรังگانู เมื่อร.ศ. 107 (พ.ศ. 2431) ทรงทอดพระเนตรบ้านเมืองแล้วทรงมีรับสั่งถึงเรื่องราชการต่างๆ กับพระยาตรังگانู² ที่เมืองกลันตันก็เสด็จตรวจดูสภาพบ้านเมืองเช่นเดียวกัน³ การเสด็จประพาสครั้งนี้เป็นครั้งแรกที่พระมหากษัตริย์ไทยเสด็จประพาสถึงเมืองประเทศราชโดยตรง⁴ คราว ร.ศ.108 (พ.ศ. 2432) ครั้งนี้

¹ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/16. ร่างพระราชหัตถ์ เปรียบงานการเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกเดือนมิถุนายนและกรกฎาคม ศก 124. พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ลงวันที่ 25 มิถุนายน ร.ศ. 124.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2518). จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ.107 และ 108. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนธิ สุมาวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519. หน้า 7.

³ แหล่งเดิม. หน้า 5.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 4.

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสถึงหัวเมืองใต้สุดเพียงแค่มืองตานีและเมืองสายบุรีเท่านั้น แต่เจ้าเมืองประเทศราชได้ขึ้นมาเข้าเฝ้าในเขตไทยเป็นการแสดงความจงรักภักดี

สำหรับที่เมืองกลันตันและตรังกานูนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสทอดพระเนตรบ้านเมืองทั้งสองเมื่อ ร.ศ.124 (พ.ศ.2448) แต่มิได้มีพระราชดำรัสแต่อย่างใด แต่ที่เมืองกลันตันหลังจากเสด็จประพาสทอดพระเนตรบ้านเมืองแล้วทรงเห็นว่าเรียบร้อยขึ้น ซึ่งคงจะเป็นผลมาจากการเสด็จประพาสมาตรวจราชการเสมอ พระยาปลัดกลันตันก็มีความกลัวเกรงต่ออาการคุกคามของอังกฤษ จึงได้เอาใจใส่จัดทำนุบำรุงบ้านเมืองตามพระราชดำรัสสั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวตามที่เคยทรงตักเตือนไว้ นอกจากนี้พระยาปลัดกลันตันได้กราบบังคมทูลให้รัฐบาลช่วยในการบริหารการปกครองภายในรัฐกลันตันตลอดไปในอนาคตด้วย¹ อนึ่งที่เมืองตรังกานูนก็เรียบร้อยมากขึ้นเช่นเดียวกัน จนทรงเห็นว่าเปลี่ยนแปลงมากจนเหมือนกับเป็นเมืองคนละเมืองกันกับที่เคยทอดพระเนตร มีถนนสายใหญ่และน้อยเป็นจำนวนมาก บ้านเรือนริมถนนถึงแม้ว่าจะมุงหลังคาด้วยจาก แต่จัดแบ่งเป็นตอนๆ ให้เป็นระเบียบ มีบ้านเรือนร้านค้าปลูกแน่นทั้ง 2 ข้างถนน²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองใต้ ซึ่งอยู่ห่างไกลจากเมืองหลวงมาก และไม่ได้รับการดูแลจากเมืองหลวงอย่างใกล้ชิด พระองค์ทรงเป็นพระมหากษัตริย์พระองค์แรกที่เสด็จไปตรวจราชการที่หัวเมืองใต้อย่างบ่อยครั้งเพื่อสร้างความมั่นคงของการบริหารราชการและมีให้อังกฤษเข้ามาแทรกแซงโดยง่าย การเสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูและหัวเมืองประเทศราชของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว แสดงถึงความสนพระทัยเอาใจใส่ต่อหัวเมืองต่างๆ ทำให้ข้าราชการท้องถิ่นมีความจงรักภักดีต่อพระองค์ซึ่งเป็นผลดีต่อการบริหารราชการหัวเมืองนั้นๆ

2.1.5 ปัญหาเรื่องโจรสลัด

ในคราวเสด็จประพาสเมืองจันทบุรี ร.ศ. 95 (พ.ศ.2419) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นเรือจีนสลัก 3 ลำ ไล่เรือจีนจำปาซึ่งเป็นกองเก็บส่วยในกรมท่าและมีเงินอยู่ในเรือ 4,000 บาทเพื่อทำการปล้น จีนจำปาเห็นเรือพระที่นั่งจึงแล่นเรือมาจึงขอความช่วยเหลือทำให้เรือโจรสลัดทั้ง 3 ลำ ถูกจับได้ พบอาวุธเป็นจำนวนมาก จากนั้นโจรสลัดจำนวน 26 คนจึงถูกคุมตัวเข้าไปทำการสอบสวนในกรุงเทพฯ เหตุการณ์นี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมี

¹ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.72/14. รายงานระยะทางเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ร.ศ.124. สำเนาโทรเลขจากกรมหลวงดำรงราชานุภาพ มีมาจากกลันตัน ลงวันที่ 30 มิถุนายน ร.ศ.124.

² แหล่งเดิม.

พระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ว่า โจรสลัดตามหัวเมืองชายทะเลทางภาคตะวันออกคงมีมาก ควรจะจัดให้มีเรือลาดตระเวนอยู่เสมออย่าให้มีความกำเริบทำการปล้นไถ่เรือพระที่นั่ง อนึ่งก่อนที่เรือพระที่นั่งจะออกมาจากช่องแสมสารก็มีเรือสลัดไล่ปล้นกันไปจนถึงเขาสามมุขด้วย¹ ซึ่งสะท้อนให้เห็นถึงสภาพการณ์ในทะเลแถบนั้นว่ามีโจรสลัดชุกชุมมาก เพราะแม้ในเวลาที่มีขบวนเสด็จประพาสก็ยังทำการปล้นไถ่เรือพระที่นั่งได้ ทรงมีพระราชดำริว่า หากในเวลาปกติจะมากสักเพียงใด พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงห่วงใยผู้คนที่อยู่แถบนี้จึงทรงมีใบบอกถึงสมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ให้จัดเรือลาดตระเวนมาคุ้มครองทะเลแถบนี้ให้กวัดข้นให้มากยิ่งขึ้น

ใน ร.ศ.103 (พ.ศ.2427) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงโปรดฯ ให้สร้างโรงทหารเพื่อใช้เป็นสถานป้องกันท้องที่จากโจรสลัด และทรงมีรับสั่งกำชับให้รักษาการอย่างแข็งขันที่เมืองจันทบุรี พระองค์ทรงตรวจโรงทหารและในการเสด็จครั้งนี้ยังได้ทรงพบปะกับข้าหลวงเมืองไซ่ง่อน² ซึ่งได้เดินทางออกมาตรวจราชการทั่วเมืองด้วย เพื่อเจรจาถึงปัญหาเรื่องเขตแดนและโจรสลัดระหว่างเมืองประจันตคีรีเขตร ลงไปจนถึงหินขาวใกล้อ่าวกะพงโสมที่ฝ่ายไทยบอกว่าเป็นแนวเขตแดนของตน โดยตกลงว่าถ้าหากเกิดปัญหาขึ้นให้ทั้งสองฝ่ายเจรจาทกลงกันด้วยไมตรี³ และได้ชี้แจงถึงข้อความในหนังสือพิมพ์ที่กล่าวถึงฝ่ายฝรั่งเศสคิดทำการรุกรานชายแดนของไทยว่าเป็นการยุยงเท่านั้น ไม่ใช่ความจริงแต่ประการใด รัฐบาลฝรั่งเศสใคร่จะมีสัมพันธไมตรีกับไทยอย่างจริงจัง⁴ การเจรจาดังนี้ใช้เวลาประมาณหนึ่งชั่วโมง ข้าหลวงเมืองไซ่ง่อนจึงทูลลากลับไป หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสอ่าวกะพงโสมทอดพระเนตรสถานที่อยู่ของโจรสลัดซึ่งอยู่ติดกับเขตแดนอินโดจีนของฝรั่งเศส ที่พักของกองตระเวนป้องกันโจรสลัดที่แหลมออบ และสถานที่ที่จะจัดสร้างโรงที่พักของกองลาดตระเวน

¹ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 ต.12.3/2 สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวฯ ไปอินเดียปีชวด อัฐศก จุลศักราช 1238 (ร.ศ.95) สำเนาพระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวถึงสมเด็จพระบรมมหาศรีสุริยวงศ์ ลงวันที่ 5 ๔ 2 ค่ำ ปีชวด อัฐศก 1238.

² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). *พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแถลงพระบรมราชาธิบายแก่ไขการปกครองแผ่นดิน* พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในวันตรงกับเสด็จสวรรคต 23 ตุลาคม 2470 หน้า 5.

³ สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ. กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2/10. เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์. ที่ 721/46.

⁴ แหล่งเดิม.

2.1.6 ปัญหาเรื่องอาชญากรรม

จากการเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ที่เมืองอุไทยธานี ทรงมีพระราชดำริให้มีการแก้ไขเรื่องโจรผู้ร้าย มีการป้องกันรักษาโจรผู้ร้ายปลายแดน โดยการตั้งตำรวจภูธรขึ้น 2 อำเภอ ทำให้โจรผู้ร้ายชายแดนลดน้อยลง¹ ส่วนที่เมืองพิชัยโจรผู้ร้ายก็สงบลงเป็นอย่างมาก ขณะเสด็จประพาสเมืองพิษณุโลก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรคุกที่คุมขังนักโทษว่าสะอาดดี และการควบคุมนักโทษก็เป็นระเบียบเรียบร้อย มีวิธีตรวจโดยให้ขานโทษตัวเองทีละคน และนักโทษมีโอกาสร้องฎีกาการขอลดหย่อนผ่อนโทษได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระมหากรุณาธิคุณลดหย่อนให้นักโทษด้วย กล่าวคือนักโทษที่ต้องจำคุกตลอดชีวิตลดลงเหลือเพียง 20 ปี 6 คน ที่ต้องโทษ 20 ปีลงเหลือ 15 ปี 7 คน ให้พ้นโทษ 5 คน และพ้นโทษก่อนกำหนด 3 คน² อนึ่งที่มณฑลกรุงเก่าโจรผู้ร้ายก็มีน้อยลงสามารถปล่อยโค กระบือออกมากินหญ้าได้ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาครั้งเสด็จประพาสมณฑลกรุงเก่า ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2444) ว่า “...ตั้งแต่จัดการมณฑล มีความสุขโดยโจรผู้ร้ายเบา โคกระบือปล่อยได้แล้ว”

ครั้งการเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้คราว ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ที่เกาะหลัก ทรงกล่าวถึงโจรผู้ร้ายที่มีตั้งแต่เมืองเพชรบุรีจนถึงเมืองกำเนดินพคุณ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...ได้พบบุตรหญิงพระยาสุรเสน คงเป็นพี่พระอนุชาธิราชธิดาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นี่คนหนึ่ง กับคนค้าขายมาจากเมืองเพชรบุรีคนหนึ่ง มาแต่เมืองกำเนดินพคุณคนหนึ่งถามได้ความหลายอย่าง ในคำแจ้งความทั้งปวงนั้นว่าผู้ร้ายชุมนักมาทั้งทางน้ำทางบก ผู้ร้ายนั้นเป็นไทยพูดเสียงชาวนอกเป็นพื้น การที่จะรักษาบ้านของชาวบ้านพวกนี้ ถ้ารู้ว่าผู้ร้ายมาแล้วก็หลบหนีไปซุ่มซ่อนนอกเสียในป่า ถ้าผู้ร้ายไม่ได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ไม่กล้าเข้าปล้นด้วยกลัวว่าชาวบ้านจะคิดอุบาย ซุ่มซ่อนคอยนั่งรายสัปดาห์ ถ้าได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ทุบตีเร่งเอาทรัพย์ถ้าได้ทรัพย์แล้ว ไซ้ให้เจ้าของบ้านนำไปส่งถึงในป่าหรือในเรือที่มาให้ร้องประกาศว่าเต็มใจให้โดยดี ผู้ร้ายปล้นชิงทรัพย์สมบัติเช่นนี้มีหลายครั้งมาแล้ว ชุมจืดอยู่ในระหว่างตั้งแต่เมืองเพชรบุรีไปจนถึงเมืองกำเนดินพคุณ ราษฎรพากันกลัวครั้นคร้ามไปด้วยอุบาย คำภาว่าผู้ร้ายพวกนี้ผู้ใดยังไม่ออก จึงมีความหวาดหวั่นมาก เห็นว่าจะต้องกันกับโบบอกพระยาเพชรบุรีที่มีเข้าไปเมื่อก่อนน่าจะออกมาขึ้นขอให้เตือนเจ้าพระยาพลเทพให้คิดจัดการปราบปรามผู้ร้ายเหล่านี้ตามที่ได้สั่งไว้³

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). *พระราชหัตถเลขาเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือ*.

หน้า 14.

² สำนักจดหมายเหตุแห่งชาติ กรมศิลปากร เอกสารรัชกาลที่ 5 บ.1.2/10. *เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์*. ที่ 721/46.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2518). *เล่มเดิม*. หน้า 2-3.

จากพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวจะเห็นได้ว่ามีโจรผู้ร้ายชุกชุมมากตั้งแต่เมืองเพชรบุรีจนถึงเมืองกำเนิดนพคุณ จนทำให้การค้าขายไม่สะดวก ชาวบ้านเกรงกลัวโจรผู้ร้ายเป็นอย่างมากและถ้าจับตัวเจ้าบ้านได้แล้วจะทุบตีและชิงทรัพย์ไป รวมทั้งมีข่าวลือว่าโจรผู้ร้ายยังไม่เข้า จึงทำให้ประชาชนเกรงกลัวเป็นอย่างมาก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงมีใบบอกไปยังเจ้าพระยาพลเทพให้ปราบโจรผู้ร้ายนี้อย่างเร็วที่สุดเพื่อความสงบสุขของราษฎร

การเสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูที่เมืองสงขลา ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องราวเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายชุกชุมมากที่เมืองสงขลา จะทำให้บ้านเมืองที่มีคนอาศัยอยู่มากแทบจะไม่มีคนอาศัยอยู่อีกเลย ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาว่า

...ดูน่ากลัวที่จะเป็นช่องโจรผู้ร้ายหลบหลีกข้ามแขวงข้ามแดนได้ง่าย ในทเลตอนีสยาม ตั้งแต่ทิศใต้ไปจนทิศตะวันตกครั้งทเลโอบไปจนทิศเหนือเป็นแขวงเมืองนครศรีธรรมราช ทิศตะวันออกเป็นแขวงเมืองสงขลา ในที่ทเลต่อแดนกันนี้ ว่าผู้ร้ายชุมอย่างยิ่ง ฟังเสียงทั้งพัทลุงทั้งสงขลา กล่าวโทษว่าแถบทเลน้อยในแขวงเมืองนครมีคนตั้งบ้านเรือนมาก แต่เกือบจะไม่มีคนดีเลย ในหมู่นั้นเป็นผู้ร้ายทั้งสิ้น ด้วยเป็นปลายแดนห่างจากเมืองนครศรีธรรมราชมาก การติดตามผู้ร้ายยากลำบากอย่างยิ่ง การอันนี้ก็เห็นจะเป็นจริง ด้วยหัวเมืองที่มีเขตแขวงติดต่อกัน ถี่ๆ หรือที่ขนานคาบเกี่ยวกันและกัติดตามผู้ร้ายยากอยู่ด้วยกันทุกเมือง¹

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายูที่เมืองกระบี่ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเห็นการตั้งตำรวจรักษาการอยู่ที่หัวสะพาน ไม่ได้รักษาข้างฝ่ายเขตแดนอังกฤษ รักษาที่ต่อเขตแดนเมืองชุมพร “เดินถึงที่น้ำจืดซึ่งเขาตั้งเป็นเมืองใหม่ ที่นั่นก็มีโปลิศคือพวกนี้เองแบ่งกันอยู่แห่งละครั้ง ทางเดินตระเวนบกตั้งแต่ปากจั่นไปถึงน้ำจืด 4 ชั่วโมงต้องขึ้นเขา”²

จากพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวจะเห็นได้ว่าพระองค์ได้ทราบถึงปัญหาเกี่ยวกับโจรผู้ร้ายที่สร้างความเดือดร้อนให้กับราษฎรตามหัวเมืองต่างๆ ที่พระองค์ได้เสด็จประพาสหัวเมืองส่งผลให้พระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริในการแก้ปัญหาตั้งกล่าวให้หมดไปเพื่อให้ราษฎรดำเนินชีวิตอย่างสงบสุขไม่ต้องกลัวโจรผู้ร้ายต่างๆ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2518). จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ.107 และ 108. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนธิ สุมวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519. หน้า 17.

²แหล่งเดิม. หน้า 23.

2.1.7 ปัญหาเรื่องเขตแดน

เมื่อ ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีรับสั่งให้พระยาปลื้มสืบหาหลักฐานเกี่ยวกับเขตแดนระหว่างเมืองปลื้มกับรัฐมลายูของไทยเอาไว้ให้ครบถ้วน เพราะว่าไทยกับอังกฤษมีปัญหาเรื่องเขตแดนเมืองแปร์ค – รามัญ ยังไม่สามารถตกลงกันได้ซึ่งอังกฤษอ้างว่าเขตแดนที่เป็นปัญหานี้เป็นเขตแดนของฝ่ายอังกฤษ ในขณะที่ฝ่ายไทยก็อ้างว่าดินแดนนั้นอยู่ในเขตแดนของไทยมาก่อน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงหวั่นใยจึงมีพระราชดำรัสสั่งพระยาปลื้มซึ่งอยู่ในเหตุการณ์นี้ให้พยายามหาหลักฐาน ทุกอย่างไว้เท่าที่จะทำได้เพื่อจะใช้เป็นหลักฐานยืนยันกับอังกฤษ และทรงอบรมสั่งสอนพระยาสุลด้วยพระองค์เองให้รักษากันเมืองเอาไว้ให้ดี¹ หลังจากนั้นพระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองประเทศราช รวมทั้งเมืองป็นิ่งเพื่อทรงทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง² คุก โรงพยาบาล เหมืองดีบุก การรถไฟ รวมทั้งที่เมืองสิงคโปร์ส่วนมากจะทอดพระเนตรสถานที่และกิจการที่ได้เคยเสด็จประพาสทอดพระเนตรมาหลายครั้งแล้ว การเสด็จประพาสอีกครั้งหนึ่งเพื่อทอดพระเนตรว่ามีอะไรเปลี่ยนแปลงหรือพัฒนาขึ้นสักเพียงใด เพราะว่าการที่ได้เห็นการเปลี่ยนแปลงย่อมจะก่อให้เกิดความเข้าใจในสิ่งนั้นมากขึ้น จะได้ใช้เป็นแนวทางในการปรับปรุงในบ้านเมืองไทยต่อไป ในการเสด็จเมืองหนองจิก พระองค์ทรงมีรับสั่งถามถึงเรื่องโจรผู้ร้ายระหว่างเมืองหนองจิกและเมืองปัตตานี พระยาหนองจิกกราบทูลว่ายังไม่เรียบร้อย จึงทรงรับสั่งแก่พระยาสุนทราให้พิจารณาสอบสวนทั้ง 2 ฝ่ายอย่างยุติธรรม³ ตามหน้าที่บังคับบัญชาไม่ต้องให้เดือดร้อนถึงทางกรุงเทพฯ นับว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความรอบคอบสามารถจดจำถึงปัญหาหลักหรือปัญหารายละเอียดปลีกย่อยของเมืองต่างๆ ได้ ซึ่งชี้ให้เห็นถึงพระปรีชาสามารถทางการปกครองและเป็นคำตอบว่าทำไมจึงทรงสามารถควบคุมเหตุการณ์ต่างๆ ที่เกิดขึ้นในสมัยของพระองค์ได้ นอกจากนั้นยังชี้ให้เห็นถึงวิธีการในการแก้ปัญหาของพระองค์ที่ทรงกำชับให้ผู้รับผิดชอบได้แก้ไขปัญหากันเอง ในเรื่องเขตแดนเมืองระแงะและเมืองรามัญกับเมืองแปร์คมีราชการสำคัญอยู่เสมอ ทรงมอบหน้าที่ให้กับพระอนันต์รับผิดชอบ และทรงกำชับว่าถ้าหากมีเหตุการณ์ใดเกิดขึ้นมอบให้พระยาสุนทราไปจัดการดูแลด้วยตนเองอย่างรวดเร็ว

การเสด็จประพาสในครั้งนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชหัตถเลขาสรุปผลด้วยพระองค์เองว่า

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2518). จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ.107 และ 108. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนิท สุขุมวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519. หน้า 6.

² แหล่งเดิม. หน้า 23.

³ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). เล่มเดิม. หน้า 217.

... การที่ไปครั้งนั้นนับว่าเป็นอันสะดวกดีได้ตลอดจนกลับ ข้างกรุงเทพฯ ก็เป็นปกติดี ไม่มีเหตุการณ์อันใด เทียบคราวนี้นับว่ามีกำไรอย่างยิ่งทั้งทางราชการและร่างกาย ถึงแม้ว่าไม่สามารถด้วยเมื่อยขบอันใดอยู่ไหนๆ ก็คล้ายกันทั้งนั้น แต่นั่งมากเขียนหนังสือมากก็เมื่อยมากแต่ไม่ถึงเจ็บไข้ ถ้าจะคิดถ่วงชั่วโมงในเวลาที่ได้นอนในเวลาไปเห็นจะไม่เกินวันละ 5 ชั่วโมง เพราะวันที่จะได้นอนถึง 8 ชั่วโมงนั้นไม่มีใครจะมีแต่การกินนั้นดีกว่าชวักินข้าวได้มากกว่ากินไม่ได้ การเลี้ยงที่เมืองระนองกับเมืองไทรบุรีเป็นดีมาก ส่วนครัวพระภักดีเขาก็ทำดีสาหัสใน 67 วันมีเวลากินไม่ร่อยน่อยทีเดียว ถ้าคิดถ่วงทุนกำไรในร่างกายเป็นอันได้เลือดเนื้อกลับมามากกว่าเมื่อแรกไปสักหน่อยหนึ่งเป็นแน่¹

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวยังได้มีพระราชหัตถเลขาเกี่ยวกับสภาพบ้านเมืองของไทยเปรียบเทียบกับต่างประเทศที่ได้เสด็จทอดพระเนตรทั่วๆ ไปและทำให้ทรงไม่สบายพระทัยนักดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

การที่มาเที่ยวเห็นการบ้านเมืองของเรา และรู้หรือเห็นการของฝรั่งแล้วทำให้ไม่สบายใจได้มาก เพราะการ ของเรามักเสียเปรียบเขาอื่นๆ ก็พอประมาณ เรื่องคนแล้วเป็นขัดอย่างยิ่ง หาดีได้น้อยนัก คิดไปว่าทำไมหาคนจึงยาก ก็เห็นได้ว่าเพราะคนเราไม่มีความรู้ ไซ้ว่าฝรั่งมันจะไม่โง่งบ่าง ที่โง่งก็มี การที่ตั้งโรงเรียนขึ้นได้เป็นทางที่จะให้มีคนใช้ขึ้น แต่มันล่าเกินล่าไม่ทันเขาเลย เป็นอันต้องเดินหลังอยู่ วันยังค่ำ ถ้าในเวลานี้รักษาได้เหมือนเมืองระนองนี้หมดก็จะเป็นการดียิ่งอยู่แล้ว²

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวทำให้เห็นถึงน้ำพระทัยที่ทรงห่วงใยและหวังดีต่อบ้านเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และสะท้อนให้เห็นถึงสภาพบ้านเมืองของไทยในเวลานั้นยังล้าหลังอยู่เป็นอันมาก โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณภาพของคนตั้งแต่ระดับผู้ปกครองเช่นข้าราชการระดับต่างๆ ลงไปจนถึงราษฎร ซึ่งยังคงพอใช้กับวิถีชีวิตแบบเดิมไม่ต้องการเปลี่ยนแปลงหรือถูกกระทบกระเทือน ทำให้การพัฒนาบ้านเมืองดำเนินไปอย่างติดขัดและล่าช้ากว่าประเทศตะวันตกเรื่อยไป เพราะว่าทรงมีพระราชหฤทัยอย่างแน่วแน่ในการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย หลังจากได้เสด็จประพาสทอดพระเนตรเห็นถึงสภาพความเป็นจริง การเสด็จประพาสทั้งต่างประเทศและในประเทศทำให้พระองค์ทรงเข้าพระทัยและเข้าถึงปัญหาของบ้านเมืองได้อย่างตรงจุด ทั้งนี้ก็เพื่อจะแก้ไขปัญหานั้นที่ทรงกล่าวถึงให้ลุล่วงให้ได้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1*. หน้า 242.

²แหล่งเดิม. หน้า 84.

นับว่าการเสด็จประพาสตรวจราชการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวประสบความสำเร็จ เพราะว่าการเสด็จประพาสในแต่ละครั้งจะทำให้ผู้ว่าราชการเมือง กรมการเมืองกระตือรือร้นที่จะปฏิบัติราชการให้ลุล่วงไปให้มากที่สุดเท่าที่จะทำได้ จึงเกิดผลดีแก่บ้านเมืองทำให้เกิดการพัฒนามากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ ในพระราชหัตถเลขาบันทึกเป็นการส่วนพระองค์หรือพระราชทานแก่ผู้สำเร็จราชการจะกล่าวถึงสภาพบ้านเมืองที่ดีขึ้น เมื่อทรงพบบ้านเมืองใดเสื่อมโทรมจะโปรดเกล้าฯ ให้แก้ไข ดังนั้นผลรวมของการเสด็จประพาสตรวจราชการในหัวเมืองปักษ์ใต้จึงทำให้บ้านเมืองเจริญและเรียบร้อยขึ้น

2.1.8 แก้ปัญหาการทะเลาะวิวาทของข้าราชการการเมืองท้องถิ่น

ใน ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบข่าวมาแต่ก่อนเสด็จประพาสว่าเหตุการณ์ในเมืองไทรบุรีเป็นที่น่าห่วงใย คือ ผู้ปกครองเมืองไทรบุรีทะเลาะวิวาทแตกความสามัคคีกัน พระยาไทรบุรีมีแนวความคิดทางการปกครองเป็นคนสมัยใหม่นิยมตะวันตกกับพระยาสุรพลที่มีตำแหน่งเป็นผู้ช่วยซึ่งค่อนข้างจะเป็นคนหัวโบราณ พระยาไทรบุรีจึงพยายามตัดอำนาจการบริหารของพระยาสุรพลลงเกือบหมด¹ ทำให้ทรงมีความห่วงใยเมืองไทรบุรีเมื่อเสด็จไปถึงจึงทรงไกล่เกลี่ยให้คืนดีกัน ดังข้อความในพระราชหัตถเลขาว่า

เมื่อมาตามทางเราพบกับพระยาไทร ชักตัวอย่างเรื่องที่ทำการร่วมกับผู้ใหญ่เช่น เราทำกับสมเด็จพระยา ผู้ใหญ่นั้นนั้นมักจะถือว่าการที่เคยทำมาแต่ก่อนอย่างไรแล้วเป็นการดี การอันใดที่เราคิดทำใหม่ไม่มีใครเห็นดี ด้วย บางทีก็ขัดผิวที่เดียวแต่บางทีก็ถูก แต่ถึงว่าจะผิดถูกประการใดยังเป็นการดี มาก แต่ก่อนเราเคยนึกโกรธ มาก แต่ครั้งเมื่อคิดดูภายหลังก็เห็นว่าเป็นการดี เพราะถึงว่าจะผิดไปประการใดยังเป็นเรื่องที่ทำให้ เราได้คิดหลายทีวขึ้น ถ้าไม่มีใครขัดเวลาคิดขึ้นมาอย่างไรก็ทำบางทีทำให้ผิดไปได้ แต่เมื่อรู้ว่าจะขัดก็ได้คิดหลายหน บางทีกลับเห็นได้ดีกว่าความคิดแรกนั้น เพราะฉะนั้นขออย่าให้ทั้งพระยาสุรพลเสีย การอันใดให้ปรึกษาหารือฟังเสียงไว้ด้วยจึงจะดี การที่ผิดคงจะไม่ชนะการที่ถูกไปได้ เราพูดนี้ใช้ว่าจะฟังเสียงอันใด เราพูดตามความคาดคะเนที่ได้เป็นแก่ตัวเรามาแล้ว..²

เมื่อทรงประทับกับพระยาสุรพลตามลำพัง ก็ทรงไกล่เกลี่ยพระยาสุรพลให้มีใจคืนดีกับเจ้าพระยาไทรบุรีว่า “... เคยรักษาราชการมาช้านาน ได้รู้การงานมาก พระยาไทรยังหนุ่มอยู่ในการ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู รัตนโกสินทร์ศก 109 เล่ม 1*. หน้า 184.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู 109 เล่ม 2*. หน้า 5.

ช่วยทะนุบำรุงรักษาราชการอย่าทอดทิ้งเสีย เพราะเราก็เป็นที่ไว้วางใจในตัวของพระยาสุรพลมาก ที่ว่านี้เพื่อจะให้พระยาสุรพลกล้าคิดมากขึ้นด้วย หาไม่จะทำอนหลบเข้าป่าเข้าดงไปเสีย”¹ ทั้งนี้เพราะจุดอ่อนของรัฐบาลยุคนั้นที่ได้ตกอยู่ในอำนาจของอังกฤษได้แก่การแตกความสามัคคีแย่งชิงผลประโยชน์ของเจ้าผู้ครองเมืองกับญาติพี่น้อง อังกฤษจึงถือเป็นช่องทางเข้าแทรกแซงโดยให้การสนับสนุนฝ่ายหนึ่งแล้วโค่นล้มอำนาจของอีกฝ่ายหนึ่ง เมื่อฝ่ายที่อังกฤษสนับสนุนขึ้นมามีอำนาจ ก็จะทำให้อังกฤษมีอำนาจและอิทธิพลในรัฐนั้นด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทราบเรื่องนี้ดี จึงทรงไกล่เกลี่ยให้ข้าราชการทั้งสองคืนดีกันเพื่อป้องกันมิให้อังกฤษเข้าถือหางฝ่ายหนึ่งฝ่ายใดได้ พระยาตรังกานูได้เข้าเฝ้าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสังเกตเห็นถึงความกล้าในการแสดงความคิดเห็นกับพระองค์มากขึ้นเพราะได้เข้าเฝ้ามาแล้ว และพระยาตรังกานูได้กราบบังคมทูลว่า ตั้งแต่เสด็จประพาสมาเมืองตรังกานูครั้งก่อน ทำให้ผู้คนมีความเคารพยำเกรงขึ้นมาก พระยาตรังกานูนั่นก็เกรงกลัวอังกฤษจะคุกคามเช่นเดียวกับเมืองปะหัง จึงได้อ่อนน้อมยอมรับคำแนะนำในการจัดบ้านเมืองจากพระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ทุกประการ แต่ต้องให้พระองค์เจ้าสายสนธิวงศ์ทรงช่วยเหลือในการนำสัมปทานที่ทางเมืองตรังกานูให้แก่คนจีนที่อยู่ในบังคับของอังกฤษกลับคืนมา เพราะเกรงว่าการเข้ามามีอิทธิพลทางการค้าของคนในบังคับของอังกฤษจะทำให้เกิดความขัดแย้งทางการเมืองขึ้นได้ในอนาคต² พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตกตื้นเอนพระยาตรังกานูถึงเล่ห์เหลี่ยมของอังกฤษในการเข้าแทรกแซงกิจการภายในของรัฐต่างๆ โดยอาศัยความแตกแยกของเจ้าเมืองและญาติพี่น้องจนกระทั่งบ้านเมืองได้ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ พระยาตรังกานูก็แสดงความเห็นชอบตามพระราชดำรัสทุกประการปฏิญาณตนว่าจะเป็นข้าขอบขั้วไว้ในฝ่าพระบาท³

พระยาไทรบุรีซึ่งนั่งอยู่ในที่นั้นกับพระราชดำรัสชี้มาไปด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงประสบผลสำเร็จในการพระราชทานพระบรมราชาธิบาย⁴ ได้มีหนังสือพิมพ์อังกฤษลงข่าวถึงการใช้อำนาจรวบรวมเมืองเปรัก สลังงอร์และปะหัง ยังมีโครงการรวบรวม เมืองไทรบุรี เมืองตรังกานู เมืองกลันตัน และเมืองปัตตานี พระยาตรังกานูเกิดความกลัวถึงกับรีบเร่งให้ทรงแปลให้พระยาไทรบุรีฟังด้วย⁵ เมื่อเสด็จประพาสถึงทะเลหน้าเมืองกลันตัน พระยาคลันตันจะมาเข้าเฝ้ายังเรือพระที่นั่งแต่มาไม่ได้เพราะมีคลื่นจัด จึงทรงมีพระราชกระแสรับสั่งให้จัดรักษาบ้านเมือง

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). ระยะเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู 109 เล่ม 2. หน้า 8.

² แหล่งเดิม. หน้า 194.

³ แหล่งเดิม. หน้า 8.

⁴ แหล่งเดิม. หน้า 200.

⁵ แหล่งเดิม. หน้า 201.

ให้เป็นระเบียบเรียบร้อยและทรงเล่างถึงสภาพบ้านเมืองมลายูที่ตกเป็นเมืองขึ้นของอังกฤษ เพราะฉะนั้นจึงให้พระยากันตันปกครองบ้านเมืองให้เหมาะสมกับกาลเวลาด้วย¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวดำเนินพระบรมราโชบายพิถีพิถันมากในหัวเมืองประเทศราชของไทย แม้ว่ารัฐบาลกลางในกรุงเทพฯ จะยื่นมือเข้าไปควบคุมรัฐประเทศราชเหล่านี้ อยู่แล้วก็ตาม ยังเสด็จประพาสมาดูแลการปกครองแสดงความเอาพระทัยใส่ด้วยพระองค์เอง ทำให้เกิดความใกล้ชิดกันยิ่งขึ้น นอกจากนั้นยังทรงสร้างความคุ้นเคยในทางส่วนพระองค์เพื่อสนับสนุนความใกล้ชิดทางการเมืองขึ้นอีกด้วย ซึ่งจะกล่าวในหัวข้อเกี่ยวกับการสร้างความคุ้นเคยกับเจ้าเมืองประเทศราชต่อไป

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้ทราบถึงปัญหาต่างๆ และนำไปสู่การปรับปรุงแก้ไขตามรูปแบบที่เหมาะสมเพื่อเป็นประโยชน์กับการบริหารบ้านเมืองพร้อมทั้งเป็นประโยชน์ต่อความเป็นอยู่ของราษฎรและประเทศชาติ

2.2 การปกครองส่วนท้องถิ่น

แต่เดิมการปกครองส่วนท้องถิ่นไม่ได้มีการแยกส่วนจากส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ซึ่งการปกครองส่วนท้องถิ่นจะขึ้นอยู่กับส่วนกลางเป็นหลัก และนำไปสู่การปกครองส่วนส่วนภูมิภาค คือการจัดตั้งระบบเทศาภิบาล ได้แก่ จังหวัด อำเภอ ตำบลและหมู่บ้าน เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองภาคกลางที่เมืองนครเขื่อนขันธ์เมื่อ ร.ศ.124 (พ.ศ.2448) จึงมีการจัดการปกครองส่วนท้องถิ่นขึ้น คือระบบสุขาภิบาล ซึ่งเป็นระบบที่ให้ประชาชนได้มีส่วนร่วมในการบริหารจัดการดูแลรับผิดชอบในท้องถิ่นของตน อีกทั้งยังเป็นระบบที่ถือได้ว่าเป็นพื้นฐานการปกครองแบบประชาธิปไตย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดพระเนตรเห็นถนนตลอดจนตลาดเมืองนครเขื่อนขันธ์สกปรกมาก ในวันรุ่งขึ้นจึงทรงมีพระราชดำริสในที่ประชุมเสนาบดีว่าสกปรกเหมือนตลาดท่าจีน² (ตำบลท่าฉลอม) พระราชปรารภนี้เป็นสาเหตุให้พระเจ้าน้อยยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยซึ่งมีหน้าที่ดูแลรับผิดชอบในบริเวณตำบลท่าฉลอม มีหนังสือราชการไปถึงผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาคร ให้ประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้านของตำบลท่าฉลอมจัดการแก้ไขตลาดท่าจีน การจัดการแก้ไขในครั้งนี้ได้เป็นสาเหตุทำให้เกิดระบบการสุขาภิบาลซึ่งเป็นส่วนการปกครองท้องถิ่นขึ้นเป็นแห่งแรกในประเทศไทย

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2507). *ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบกทางเรือ รอบแหลมมลายู 109 เล่ม 2*. หน้า 214.

²กระทรวงมหาดไทย. (2513). *พระราชหัตถเลขาธิราชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1*. หน้า 241.

2.2.1 การเกิดสุขาภิบาล

มีครั้งแรกในกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2440 แล้วจึงเกิดสุขาภิบาล มูลเหตุที่ถือได้ว่าเป็นต้นกำเนิดของสุขาภิบาลท่าฉลอมนั้น มีปรากฏในหนังสือตราราชสีห์น้อย ที่ 20/3990 ลงวันที่ 3 สิงหาคม ร.ศ.124 (พ.ศ.2448) โดยกรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น ทรงมีไปถึงพระยาพิไชยสมุทร ผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาคร มีใจความว่า เมื่อวันที่ 31 กรกฎาคม ร.ศ.124 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จออกในที่ประชุมเสนาบดี ได้ทรงรับสั่งถึงการที่ได้เสด็จประพาสเมืองนครเขื่อนขันธ์และทรงพบเห็นความสกปรกของถนนและตลาดในเมืองนั้น และทรงรับสั่งว่าสกปรกเหมือนตลาดท่าจีน (ตลาดท่าฉลอม) เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงดำริว่า การที่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเช่นนั้น ก็เท่ากับว่าทรงกวักตลาดท่าจีนด้วยกันทั้งหมด ถ้าตลาดท่าจีนยังสกปรกอยู่เช่นนี้ คงจะไม่เสด็จพระราชดำเนินตลาดท่าจีนเพื่อให้ราษฎรได้มีโอกาสเฝ้าชมพระบารมีอีกต่อไป จึงขอให้ผู้ว่าราชการเมืองปรึกษาหารือกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน เพื่อขจัดความโสโครกในตลาดท่าจีนให้หมดไปเสีย¹

เมื่อผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครได้รับหนังสือดังกล่าว จึงได้ประชุมปรึกษากำนันผู้ใหญ่บ้าน และบรรดาเจ้าแก้วหน้าพวกจีนในตลาดท่าฉลอม ที่ประชุมได้ตกลงกันว่าจะช่วยกันออกเงินซื้ออิฐปูถนนให้ตลอดเป็นการถาวร และขุดร่องน้ำทั้งสองฟากถนนเพื่อเป็นทางระบายน้ำด้วย จากนั้นผู้ว่าราชการเมืองสมุทรสาครจึงมีหนังสือกราบทูลกรมหลวงดำรงราชานุภาพให้ทรงทราบ เมื่อเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยทรงทราบแล้ว จึงได้นำความขึ้นกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และได้พระราชทานพระกระแสรับสั่งมาว่าหากการสำเร็จลงเมื่อใดจะเสด็จไปทอดพระเนตร²

ในการทำถนนที่บ้านตลาดท่าฉลอมนี้ ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้านและราษฎรได้เรียไร่จำนวนเงิน 5,472 บาท เพื่อใช้จ่ายในการทำถนนปูอิฐได้กว้าง 2 วา ยาว 11 เส้น 14 วา จนเสร็จเรียบร้อย บรรดาผู้ที่บริจาคเงินจำนวนดังกล่าวมีความประสงค์จะฉลองถนน จึงได้กราบทูลเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ขอให้ให้นำความกราบบังคมทูลอัญเชิญพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จไปเปิดถนนสายนี้

กรมหลวงดำรงราชานุภาพได้เสด็จไปทอดตรวจถนนสายนี้ เมื่อทรงเห็นว่าเรียบร้อยดีแล้ว จึงทรงดำริให้ตั้งบ้านลาดท่าฉลอมเป็นสุขาภิบาลทดลองขึ้นเป็นแห่งแรกในหัวเมือง ตามความเห็นของที่ประชุมเทศบาล โดยขอพระราชทานเงินภาษีโรงเรือนที่เก็บได้ในบ้านตลาดท่าฉลอมให้ใช้บำรุงบ้านตลาดท่าฉลอมนั่นเอง เมื่อทรงดำรินี้จึงทรงประชุมกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในตลาดท่าฉลอม และทรงชี้แจงว่าการที่ได้ลงทุนลงแรงสร้างถนนขึ้นได้สะอาดเรียบร้อยเช่นนี้ ถ้าไม่บำรุงรักษาให้ดีแล้ว

¹ กระทรวงมหาดไทย. *เทศบาล เล่ม 3*. วันที่ 1 เมษายน ร.ศ.126. หน้า 64 – 65.

² *แหล่งเดิม*. หน้า 68.

ย่อมจะหลุดโทรมโดยง่าย และอีกประการหนึ่ง เมื่อสิ้น ร.ศ.124 จะเลิกบ่อนเบี้ยที่บ้านตลาดท่าฉลอม โคมไฟที่นายอากรบ่อนเบี้ยจุดไว้ตามถนนก็ย่อมเลิกไปด้วย ถนนก็จะมืด ไม่สะดวกแก่การไปมา จึงสมควรที่จะรักษาโคมไฟนี้ไว้ พระองค์จึงทรงดำริขอพระราชทานเงินภาษีโรงเรือนที่เก็บได้ในบ้านตลาดท่าฉลอม มาใช้บำรุงเฉพาะบ้านตลาดท่าฉลอมโดยไม่ต้องนำส่งรัฐบาล แต่เงินที่เก็บได้นี้อาจไม่เพียงพอ เพราะจัดเก็บเฉพาะเรือนโรงที่เก็บหรือจำหน่ายสินค้าเท่านั้น จึงต้องจัดเก็บให้ทั่วถึงทั้งบ้านเรือนที่ไม่ได้เก็บหรือจำหน่ายสินค้าด้วย เพราะย่อมได้รับประโยชน์จากการบำรุงโดยทั่วถึงกัน¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นชอบกับพระดำริของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ที่จะยกบ้านตลาดท่าฉลอมขึ้นเป็นสุขาภิบาล จึงโปรดเกล้าฯ พระราชทานเงินภาษีโรงเรือนให้ตามประกาศแก่ภาษีโรงเรือนจัดสุขาภิบาลตลาดท่าฉลอม เมืองสมุทรสาคร ลงวันที่ 18 มีนาคม ร.ศ.124 และได้เสด็จพระราชดำเนินไปทรงเปิดถนนดังกล่าว ในวันที่ 18 มีนาคม ร.ศ. 124 พร้อมทั้งพระราชทานนามถนนนั้นว่า “ถนนถวายเป็นสุขาภิบาลท่าฉลอม” จึงกำเนิดขึ้น กิจการของสุขาภิบาลท่าฉลอมดำเนินไปด้วยดี ดังที่กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น ได้ทรงกล่าวไว้ในที่ประชุมเทศาภิบาล พ.ศ. 2449 ว่า

...เมื่อเงินภาษีโรงเรือนพระราชทานไว้เป็นแผนหนึ่ง สำหรับใช้ในการสุขาภิบาลในที่นั้นเช่นนี้ การเก็บภาษี โรงเรือนในตลาดท่าฉลอมเก็บได้ตลอดทุกบ้านเรือน ทั้งที่ทำการค้าขาย หรือมิได้ทำการค้าขาย และไม่ว่าคนใดบังคับใดๆ ย่อมเสียด้วยความเต็มใจ ไม่เกียจคร้าน เงินที่กำนันผู้ใหญ่บ้าน จ่ายในการสุขาภิบาล สังเกตดูก็จ่ายโดยกระหมัดกระหม่อมด้วยความรู้สึกเสียสละเงิน และมีบัญญัติโฆษณาให้คนทั้งหลายทราบอยู่เสมอทุกเดือนว่าเก็บเงินได้เท่าใด จ่ายใช้ในการอย่างไรแล้วเท่าใด ยังคงเหลือเท่าใด เป็นการเรียบร้อยดี²

หลังจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดเกล้าฯ ให้จัดระบบการปกครองท้องถิ่นแบบ “สุขาภิบาล” ขึ้น มีเจ้าหน้าที่ซึ่งได้รับการเลือกจากประชาชนเป็นผู้ดำเนินการบริหารกิจการของสุขาภิบาลอยู่ภายใต้การควบคุมของรัฐบาล

เนื่องจากการจัดการสุขาภิบาลขึ้นที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาครได้รับความสำเร็จเป็นอย่างดี สามารถดำเนินการกิจการไปด้วยความเรียบร้อยและเป็นประโยชน์ต่อท้องถิ่นอย่างมาก และได้รับความนิยมนอกจากประชาชนอีกด้วย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงมีพระราชดำริเห็นสมควรที่จะขยายกิจการสุขาภิบาลให้แพร่หลายไปยังท้องถิ่นอื่นๆ ด้วย แต่ทรงเห็นว่า

¹กระทรวงมหาดไทย. เทศาภิบาล เล่ม 3. วันที่ 1 เมษายน ร.ศ.126. หน้า 70 – 71.

²รายงานประชุมเทศาภิบาล กระทรวงมหาดไทย. พ.ศ.2449. หน้า 49.

ท้องที่ที่จะจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองต่างๆ นั้นแตกต่างกัน ไม่เหมาะที่จะใช้ระเบียบการสุขาภิบาลอย่างเดียวกัน ควรจะให้มีการสุขาภิบาลที่เหมาะสมแก่ท้องที่ สามารถให้ประชาชนในท้องที่นั้นได้รับประโยชน์ตามสมควร จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ตราพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. 127¹ ขึ้น พระราชบัญญัตินี้ไม่ได้มีผลบังคับทั่วราชอาณาจักรในทันที แต่เมื่อทรงพระราชดำริเห็นสมควรที่จะจัดการสุขาภิบาลขึ้นในท้องที่ใดแล้ว ก็จะได้ประกาศจัดการสุขาภิบาลในท้องที่นั้น และใช้พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลตามหัวเมือง ร.ศ. 127 บังคับ

การจัดตั้งสุขาภิบาลเริ่มจากเทศบาลซึ่งเห็นว่าควรจัดการสุขาภิบาลขึ้นในท้องที่มณฑลที่ตนปกครองอยู่ จึงปรึกษาหารือกับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในท้องที่นั้นก่อน เมื่อส่วนมากเห็นชอบแล้ว จึงให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมีใบบอกกราบบังคมทูลขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตจัดการสุขาภิบาลในท้องที่นั้นต่อไป ซึ่งลักษณะของการบริหารสุขาภิบาลมีดังนี้คือ

1. มีการกำหนดเขตท้องที่ที่จะจัดการสุขาภิบาล
2. มีกรรมการดำเนินการ ประกอบด้วยกำนันเป็นหัวหน้า ผู้ใหญ่บ้านในเขตสุขาภิบาลเป็นกรรมการ
3. กรรมการมีหน้าที่ดำเนินการตามอนุมัติของเทศบาล
4. กรรมการมีอำนาจจ่ายเงินเพื่อการสุขาภิบาลตามที่เห็นสมควร
5. เทศบาลมีอำนาจตรวจ แนะนำ ตรวจบัญชี การเงิน หากกรรมการจัดการไม่สมควร เทศบาลมีอำนาจหักทวงห้ามปรามได้²
6. ความเห็นควรจัดเป็นสุขาภิบาลสำหรับเมือง หรือสุขาภิบาลสำหรับตำบล

เมื่อได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตแล้ว จึงให้ประกาศจัดการสุขาภิบาลในท้องที่นั้นๆ โดยกำหนดขอบเขตของสุขาภิบาลไว้ในประกาศด้วย ถ้าหากจะมีการตัดหรือขยายเขตสุขาภิบาลในภายหลัง ต้องได้รับพระบรมราชานุญาตเสียก่อน

ตามพระราชบัญญัติได้กำหนดการจัดการสุขาภิบาลไว้เป็น 2 ประเภท คือ

1. สุขาภิบาลสำหรับเมือง คือสุขาภิบาลที่จัดตั้งขึ้นในท้องที่ที่ตั้งเมือง
2. สุขาภิบาลสำหรับตำบล คือสุขาภิบาลที่จัดตั้งขึ้นในท้องที่ที่ตั้งตำบล

สำหรับสุขาภิบาลเมืองมีคณะกรรมการสุขาภิบาล 9 คน ได้แก่ ผู้ว่าราชการเมือง เป็นประธานโดยตำแหน่ง ปลัดเมืองฝ่ายสุขาภิบาล เป็นเลขานุการโดยตำแหน่ง และเป็นประธานแทน

¹ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 22. หน้า 347 – 354.

²จักรกฤษณ์ นรนิติติกุลการ. (2506). สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับกระทรวงมหาดไทย. หน้า 208 – 209.

ผู้ว่าราชการเมือง เวลาที่ปฏิบัติหน้าที่ไม่ได้ นายอำเภอท้องที่ เป็นกรรมการ นายแพทย์สุขาภิบาล เป็นกรรมการ นายช่างสุขาภิบาล เป็นกรรมการ และกำนันนายตำบล ซึ่งอยู่ในเขตสุขาภิบาลนั้น ๔ คน เป็นกรรมการ สำหรับสุขาภิบาลตำบล มีคณะกรรมการสุขาภิบาล ประกอบด้วยกำนันนายตำบล เป็นประธานโดยตำแหน่ง และผู้ใหญ่บ้านในเขตสุขาภิบาลนั้นเป็นกรรมการ

คณะกรรมการสุขาภิบาลมีอำนาจหน้าที่ได้กำหนดไว้ในพระราชบัญญัติ ฯ ดังนี้ คือ

1. จัดให้มีที่สำหรับทิ้งและทำลายของโสโครก และจัดให้มีวิธีการและพนักงานปิดกวาดทำลายของโสโครก
2. ตรวจตราว่ากล่าวในการรักษาบ้านเรือน ที่เลี้ยงสัตว์ให้สะอาด จัดการปลูกผี มีที่จำหน่ายยารักษาโรคและจัดให้มีน้ำสะอาดบริโภค
3. จัดทำและซ่อมแซมถนนหนทาง สะพาน ทำน้ำ ให้เรียบร้อย มีความสะอาดและจัดโคมไฟให้แสงสว่างในยามค่ำคืน

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กิจการของสุขาภิบาลดังกล่าว คือ กิจการในหน้าที่บางส่วนของเทศบาลในปัจจุบัน (สุขาภิบาลต่างๆ ได้ยกฐานะขึ้นเป็นเทศบาล ตามพระราชบัญญัติระเบียบเทศบาล พ.ศ. 2476 ใน พ.ศ. 2478) เป็นระบบการกระจายอำนาจจากส่วนกลางไปสู่ส่วนท้องถิ่น และเป็นการฝึกการปกครองระบอบประชาธิปไตยให้กับประชาชนอีกด้วย

2.2.2 การวางผังเมือง

ใน ร.ศ.128 (พ.ศ.2452) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสตัวเมืองราชบุรีทอดพระเนตรตลาด ถนน แต่เมืองราชบุรีอยู่ในสภาพเสื่อมโทรมไม่เป็นที่พอพระราชหฤทัย จึงทรงติเตียนให้แก้ไข ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงคณะผู้รักษาพระนครว่า

... เมืองราชบุรีมีตึกตลาดพระคลังข้างที่ติดแน่นหนาดีมาก ตัวตลาดของสด ไม่พอซึ่งจะขยายยังติดเกาะ เกาะต่างๆ ด้านหลังเป็นตึกเก่าที่จะต้องรื้อด้านหน้าที่เป็นโรงตำรวจธูร จะย้ายไปไหนก็ยังไม่ได้ ที่พักมิชชันนารี เข้าไปแทรกอยู่ในระวางนั้นยังจะต้องย้ายเปลี่ยนกันอีกหลายต่อจึงจะขยายตลาดออกไปได้ พิศวระห์ดูตึกรามที่สร้างขึ้นไว้ก็เป็นเครื่องน่าสังเวช แต่จะทนสู้เรือนฝากระดานก็ไม่ได้ เพราะเหตุที่ทำตึกแต่ไม่รู้จักทำตึกปลูก สร้างขึ้นเหมือนยังเรือนไม้แง่อนแง่นก้ามะลอไปทั้งนั้น ตึกสมเด็จพระยาซึ่งเป็นที่ว่าการทั้งใหญ่ทั้งโตก็ต้องมุงจากทับกระเบื้องที่วังเก่า ซึ่งอยู่ตรงอาณูณ (สนามหญ้าใหญ่) ให้เป็นตะรางไปพลางอยู่บัดนี้ก็อยู่ได้ด้วยค้ำจุน ตะรางใหม่ทำข้างล่างลงมาหลังบ้าน เตายังไม่แล้ว ที่วังใหม่นี้ในสมุคสามสิบสองเล่มของมหาดไทย กะว่าจะทำเป็นที่ว่าการมณฑล แต่

เห็นจะยังลึกเลขขอไว้ว่าถ้าจะทำ แล้วขอให้ทำเป็นตึกถาวรมั่นคงทีเดียว อย่ารื้อตึกลงปลูกเรือนฝากระดานครอบเลย เพราะราชบุรีมีพร้อมทั้งอิฐทั้งปูน ..¹

จากพระราชหัตถเลขาทำให้เห็นถึงการจัดเมืองราชบุรียังขาดการวางผังเมืองอย่างมีแบบแผน ทำให้การปลูกสร้างยุ่งเหยิงไม่เป็นระเบียบ ความคิดความสามารถของคนไทยที่ได้รับแบบอย่างการก่อสร้างตึกตามแบบของตะวันตก ยังขาดความสามารถในการเลียนแบบการก่อสร้าง หรือการเรียนรู้ในการก่อสร้างตึกอย่างสมบูรณ์ จึงทำให้ตึกปรากฏออกมาในรูปครึ่งๆ กลางๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระประชดว่าถ้าคิดจะทำที่ว่าการมณฑลก็ให้ทำเป็นตึกอย่างถาวรและมั่นคง ซึ่งกระทรวงมหาดไทยควรจะหาวิธีคิดและปฏิบัติอย่างรอบคอบ อย่าให้เป็นแบบเดียวกับที่ได้ทอดพระเนตรเห็น เพราะว่าเมืองราชบุรีมีทั้งอิฐและปูน ทอดพระเนตรโรงทหารซึ่งยังไม่เสร็จสมบูรณ์ แล้วจึงทอดพระเนตรถนน ทรงย่ำถึงถนนเมืองราชบุรีสายที่ดีที่สุดว่าการก่อสร้างยังไม่เรียบร้อยหลายประการ เช่น ทำนบกั้นน้ำทำให้น้ำขังและเน่า เพราะว่าไม่ได้สร้างให้เป็นไปตามโครงการที่ได้ดำริไว้² สิ่งเหล่านี้สะท้อนให้เห็นถึงความละเอียดยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงสังเกต และสามารถทอดพระเนตรเห็นความบกพร่องรวมทั้งทรงติเตียน เพราะว่าไม่ได้ก่อสร้างให้เป็นไปตามที่ได้วางแผนไว้ตั้งแต่ต้น ซึ่งข้อที่ทรงติเตียนมายังผู้รักษาพระนครในครั้งนี้จะต้องได้รับการแก้ไขจากผู้ที่เกี่ยวข้อง ด้วยเกรงว่าพระองค์จะเสด็จกลับมาทอดพระเนตรอีก

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้เกิดประโยชน์ต่อการปกครองเพราะทำให้มีการปรับปรุงการบริหารการปกครองทั้งส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่นเป็นอย่างมาก ทำให้ส่วนกลางสามารถเข้าไปควบคุมส่วนภูมิภาคและส่วนท้องถิ่น อีกทั้งยังเป็นประโยชน์อย่างมากกับประชาชนที่จะได้รับการดูแลอย่างทั่วถึงและสามารถมีส่วนร่วมในการปกครองได้เป็นอย่างดี ทำให้ระบบการบริหารราชการแผ่นดินมีความมั่นคง นำไปสู่การพัฒนาให้เท่าเทียมกับอารยประเทศอีกด้วย

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2542). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีกะกา ร.ศ. 128 พิมพ์ในงานศพ อัน บุนนาค. หน้า 2-3.

² แหล่งเดิม. หน้า 15.

บทที่ 3

แนวพระราชดำริในการพัฒนาเศรษฐกิจจากพระราชหัตถเลขาในการ เสด็จประพาสหัวเมือง

1. ลักษณะเศรษฐกิจของไทยก่อนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

เศรษฐกิจ หมายถึง ทุกสิ่งทุกอย่างในชีวิตความเป็นอยู่ของมนุษย์ ที่เกี่ยวข้องกับการทำมา
หาเลี้ยงชีพ เช่น การหาและการใช้จ่ายเงิน การคลัง การอุตสาหกรรม การคมนาคมขนส่ง ตลอดจน
การแลกเปลี่ยนการซื้อขาย การเกษตร การศึกษาและการสาธารณสุข¹

ในสมัยก่อนระบบเศรษฐกิจของประเทศไทยเป็นการผลิตเพื่อยังชีพ ส่วนใหญ่จะเป็นการ
ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก ผลผลิตที่ได้จะนำไปใช้ภายในครัวเรือน ส่วนใหญ่จะผลิตเพื่อการ
บริโภคเป็นหลัก ไม่ได้ผลิตเพื่อการค้าขายแต่ถ้ามีบางส่วนเหลือจากการบริโภค จะถูกนำไปใช้
ในการแลกเปลี่ยนกับชุมชนอื่นๆ โดยคนไทยในอดีตจะมีพื้นฐานทางด้านเกษตร อุตสาหกรรมและ
การค้า

ตั้งแต่อดีตคนไทยจะทำการเกษตรโดยเฉพาะอย่างยิ่ง การทำนาซึ่งมีมาตั้งแต่สมัยสุโขทัย
จนถึงปัจจุบัน ดังจะเห็นได้จากศิลาจารึกที่ว่า “เมื่อชั่วพ่อขุนรามคำแหงเมืองสุโขทัยนี้ดี ในน้ำมีปลา
ในนามีข้าว”² จากข้อมูลที่ปรากฏในศิลาจารึกทำให้ทราบว่าในสมัยสุโขทัยมีการทำนา ทำไร่ ทำสวน
ทำการเกษตรกรรมต้องอาศัยระบบชลประทานและสาธารณูปโภคอื่นๆ เช่น มีการขุดบ่อหรือสระ
เพื่อเก็บน้ำไว้ใช้ในหน้าแล้ง มีการสร้างฝายหรือเขื่อนหรือทำนบกั้นน้ำ สร้างเหมืองและขุดคลองเพื่อ
ควบคุมน้ำที่ไหลบ่าลงมาในหน้าน้ำให้ไหลไปตามแนวทางที่ทำไว้ และส่งน้ำไปใช้ในการทำการเกษตร
นอกจากนี้ ยังมีการมอบกรรมสิทธิ์ที่ดินให้แก่ราษฎรที่หันมาทำอาชีพเกษตรกรรม โดยทางราชการ
กำหนดว่า เมื่อราษฎรหักร้างถางพงเพาะปลูกทำมาหากินในที่ดินใด ให้ที่ดินนั้นตกเป็นกรรมสิทธิ์ของ
ผู้บุกเบิกนั้น เป็นการส่งเสริมเกษตรกรรมอีกทางหนึ่ง ปรากฏตามจารึกหลักที่ 1 ศิลาจารึกพ่อขุน
รามคำแหงมหาราช ด้านที่ 2 ว่า “...สร้างป่าหมากป่าพลูทั่วเมืองนี้ทุกแห่ง ป่าพร้าวก็นลายในเมืองนี้

¹ ศรีนวล ศิริมิลินท์. (2519). การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว (พ.ศ.2411 – 2453). หน้า 1.

² คำอ่านและคำแปลจารึกสุโขทัย. ฉบับหอสมุดแห่งชาติ. หน้า 3.

पालाङก็หลายในเมืองนี้ หมากม่วงก็หลายในเมืองนี้ หมากขามก็หลายในเมืองนี้ ใครสร้างได้ไว้แก่มัน ...”¹

นอกจากการทำเกษตรแล้ว ยังมีกิจกรรมเกี่ยวกับการทำเครื่องมือเครื่องใช้เพื่อการดำรงชีวิต มีการติดต่อค้าขายกับเพื่อนบ้านใกล้เคียง สมัยกรุงศรีอยุธยา ประชาชนยังยึดอาชีพการเกษตรอยู่เหมือนเดิม แต่มีการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศมากยิ่งขึ้น โดยเฉพาะชาวจีน อินเดีย และโปรตุเกส มีการติดต่อค้าขายแลกเปลี่ยนสินค้าพวกเกษตรและอุตสาหกรรม สำหรับการค้าขายภายในประเทศ รัฐบาลผูกขาดสินค้าและมีข้อจำกัดมาก มีการควบคุมราคาซื้อขายในตลาด ซึ่งกฎหมายเก่าเรียกว่า “ถนนตลาด”² ในสมัยพระบรมไตรโลกนาถ ซึ่งเป็นสมัยที่มีการปฏิรูปการปกครองทำให้อยุธยาสามารถควบคุมหัวเมืองต่างๆ ได้รัดกุม และเกณฑ์ส่วยบรรณาการจากหัวเมืองต่างๆ ในอาณาจักรได้เพิ่มมากขึ้น ส่งผลให้การค้ากับต่างประเทศมีการขยายตัว ชาติตะวันตกเข้ามาตั้งสถานการค้าที่กรุงศรีอยุธยาและตามเมืองท่าต่างๆ ของอยุธยา การติดต่อการค้าขายกับต่างชาติทั้งในเอเชียและชาติตะวันตก ทำให้เศรษฐกิจของอยุธยารุ่งเรือง อยุธยาเป็นศูนย์กลางการค้าขายที่สำคัญในภูมิภาคนี้ และยังดำรงฐานะเป็นพ่อค้าคนกลางในการติดต่อค้าขายระหว่างจีน ญี่ปุ่น กับ บรรดาชาติตะวันตก สร้างความมั่งคั่งแก่พระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนาง

ความรุ่งเรืองทางการค้าทำให้มีการตรากฎหมายเกี่ยวกับการค้าเพื่อวางระเบียบในการค้าขายและจัดเก็บภาษีอากรให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น เช่น สมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถได้จัดระเบียบการค้าและการต่างประเทศ โดยตราไว้ในกฎหมาย และมีพระคลังเป็นศูนย์กลางการติดต่อค้าขายกับต่างประเทศทางทะเล ทั้งจัดเก็บคลังสินค้า การซื้อขายแลกเปลี่ยนในระบบผูกขาด ต่อมาสมัยสมเด็จพระมหาจักรพรรดิได้ออกกฎหมายสินค้าต้องห้าม ซึ่งห้ามราษฎรทำการซื้อขายสินค้ากับชาวต่างชาติ โดยจะซื้อขายได้ต้องผ่านพระคลังในระบบพระคลังสินค้าเท่านั้น

การติดต่อค้าขายกับชาติตะวันตกเจริญรุ่งเรืองมาจนถึงสิ้นสมัยสมเด็จพระนารายณ์มหาราช ซึ่งมีชาวยุโรป ฮอลันดา อังกฤษ และฝรั่งเศส ฯลฯ เข้ามาทำการค้ามาก อยุธยาเป็นศูนย์กลางของสินค้าตะวันออกที่ชาวยุโรปต้องการซื้อ นอกจากอยุธยาแล้ว มะริดและตะนาวศรีก็เป็นเมืองท่าที่สำคัญด้านตะวันตกของไทยที่เจริญรุ่งเรืองทางการค้ามาก หลังจากสมัยนี้ สมเด็จพระเพทราชาซึ่งมีความหวาดระแวงในชาติตะวันตก ได้ลดความสัมพันธ์กับชาติตะวันตก ประกอบกับการผูกขาดการค้าของพระคลังสินค้า ทำให้พ่อค้าชาติตะวันตกไม่พอใจ เพราะไม่สามารถขายสินค้าได้โดยเสรีและไม่ได้

¹ราชบัณฑิตยสถาน. (2544). *พจนานุกรมศัพท์วรรณคดีไทย สมัยสุโขทัย ศิลาลาภรพขุนรามคำแหง มหาราช หลักที่ 1*. หน้า 17.

²หลวงวิจิตรวาทการ. (2505). *คำสอนเรื่องประวัติศาสตร์เศรษฐกิจของไทย*. ในหนังสือวิจิตรวาทการ อนุสรณ์ เล่ม 1.

เต็มที่ ความสัมพันธ์ทางการค้ากับชาติตะวันตกจึงเสื่อมโทรมจนถึงสมัยสมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช หลังจากกู้กรุงศรีอยุธยาได้ เศรษฐกิจของประเทศอยู่ในสภาพที่ “อดอยากแร้นแค้น”¹ เพราะสงครามทำให้ราษฎรไม่สามารถทำนา และทำการค้าขายได้ ประกอบกับข้าศึกได้เก็บกวาดเสบียงไป จึงทำให้ข้าว อาหาร เสื้อผ้า ชาติแคลนและมีราคาแพง สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราช ได้พระราชทานข้าวสาร เสื้อผ้าแก่ราษฎร ข้าราชการ พระภิกษุสงฆ์มากกว่า 10,000 คน และทรงส่งเสริมให้ราษฎรทำนา เพาะปลูก และให้พ่อค้าต่างชาติ โดยเฉพาะพ่อค้าจีนเข้ามาค้าขาย ทรงสละพระราชทรัพย์ ซื้อข้าวปลา อาหาร เสื้อผ้า พระราชทานแก่ราษฎร ข้าราชการ พระสงฆ์ที่ขัดสน ทำให้ราษฎรมีกำลังประกอบอาชีพของตน เมื่อบ้านเมืองเข้าสู่สภาวะปกติแม้จะยังคงมีการสงครามโดยตลอด แต่ราษฎรก็มีโอกาสทำนา เพาะปลูกและค้าขาย พ่อค้าต่างชาติโดยเฉพาะพ่อค้าจีนได้เข้ามาค้าขายมากขึ้น เศรษฐกิจของกรุงธนบุรีจึงค่อยฟื้นตัวขึ้นมา

เศรษฐกิจสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังเป็นเศรษฐกิจแบบพอยังชีพหรือเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตนเอง (self sufficient economy) ยังมีลักษณะคล้ายกับสมัยอยุธยาอยู่บ้างจนกระทั่งเมื่อไทยเปิดประเทศค้าขายกับตะวันตกอย่างกว้างขวาง โดยการทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับอังกฤษในพ.ศ. 2398² และต่อมาได้ทำสนธิสัญญาการค้ากับชาติตะวันตกอื่นๆ ทำให้ประเทศเปลี่ยนจากเศรษฐกิจแบบพอยังชีพเป็นเศรษฐกิจแบบเงินตรา (money economy)

การเปลี่ยนแปลงทางด้านเศรษฐกิจในสมัยนี้มีทั้งการเพิ่มขึ้นของปริมาณการค้ากับต่างประเทศ สินค้าที่ส่งออกมีความหลากหลายมากขึ้น มีการผ่อนคลากระบบผูกขาด มีการขยายตัวของระบบเจ้าภาษีนายอากร และเริ่มมีการลงทุนในกิจการต่าง ๆ เพื่อผลิตสินค้าตามความต้องการของตลาด ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นทำให้ดินแดนส่วนกลางของอาณาจักรและบริเวณหัวเมืองชายทะเลตะวันออก เริ่มเข้าสู่ระบบเศรษฐกิจแบบตลาด แต่ส่วนภูมิภาคอื่นๆ ยังคงเป็นเศรษฐกิจแบบเลี้ยงตัวเองอยู่ โดยทั่วไปประชาชนมีพื้นฐานทางเศรษฐกิจอยู่ 3 ประการคือ การเกษตร การอุตสาหกรรมขั้นต้น และการค้าขาย

¹ กรมศิลปากร. (2521). พระราชพงศาวดารกรุงธนบุรีและจดหมายเหตุรายวันทัพสมัยกรุงธนบุรี. ใน *ประชุมพงศาวดารเล่มที่ 40*. หน้า 13.

² ตรามู สุวรรณานนท์. (2519). *ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองของไทยภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ปีพ.ศ. 2398 จนถึงปี พ.ศ. 2453*. หน้า 80.

2. เศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

หลังจากประเทศไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริงกับต่างชาติ ประเทศมีการเปลี่ยนแปลงโครงสร้างทางเศรษฐกิจ มีการผลิตสินค้าเฉพาะอย่าง การผลิตจากเดิมเพื่อการดำรงชีพได้เปลี่ยนไปเป็นการผลิตเพื่อการค้ามากขึ้น สภาพเศรษฐกิจของประเทศยังขึ้นอยู่กับเกษตรกรรม การอุตสาหกรรม และการค้าพร้อมทั้งมีการใช้ระบบเงินตราอย่างกว้างขวางขึ้น ทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีแนวพระราชดำริในการปฏิรูประบบเศรษฐกิจเพื่อให้เหมาะสมกับสภาพสังคมที่เกิดขึ้น

2.1 การปฏิรูประบบเศรษฐกิจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีการปฏิรูประบบเศรษฐกิจ ดังนี้

2.1.1 การจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์

ได้มีการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์เพื่อเป็นสถานที่สำหรับรวบรวมพระราชทรัพย์ที่มีอยู่ในท้องพระคลัง เนื่องจากพระราชทรัพย์ได้กระจายกระจายไปอยู่ตามกรมต่างๆ ส่วนเจ้าภาษีนายอากรที่รับทำภาษีนายอากรกับกรมใด ให้นำเงินส่งต่อกรมนั้น เพื่อส่งไปเก็บไว้ในท้องพระคลังทั้งหมด แล้วจึงแจกจ่ายให้กรมต่างๆ ใช้ในกิจการของตน¹ พระราชบัญญัติการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์จัดตั้งขึ้นเพื่อกำหนดตัวบุคคลและหน่วยงานที่รับผิดชอบ วางระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับวิธีประมวลภาษีอากร กำหนดหน้าที่และความรับผิดชอบของเจ้าภาษีนายอากร ตลอดจนกำหนดโทษผู้ไม่ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติ เพื่อสร้างประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษีอากรของเจ้าพนักงานและเจ้าภาษีนายอากร

2.1.2 การตราพระราชบัญญัติสำหรับพระคลังมหาสมบัติ

ในวันที่ 14 เมษายน 2418² ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติสำหรับคลังมหาสมบัติ เพื่อจัดระเบียบราชการในกรมพระคลัง มหาสมบัติให้รัดกุมยิ่งขึ้น กำหนดวิธีการส่งเงิน รับเงิน ตรวจเงินและความรับผิดชอบ จัดลำดับตำแหน่งข้าราชการให้เป็นระบบมากยิ่งขึ้น ตลอดจนกำหนดระเบียบปฏิบัติของเจ้าภาษีนายอากรและบุคคลที่เกี่ยวข้องในการส่งเงินเข้าพระคลังมหาสมบัติ³

¹สมสวาท ขวณไชยสิทธิ. (2515). การปฏิรูปภาษีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 64 – 69.

²แหล่งเดิม. หน้า 64 – 69.

³แหล่งเดิม. หน้า 70 – 75.

2.1.3 การประกาศใช้พระราชบัญญัติงบประมาณประจำปี

ใน พ.ศ. 2433 ได้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติงบประมาณประจำปี พ.ศ. 2433 ต่อมาเมื่อ พ.ศ. 2434 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้จัดทำงบประมาณขึ้นเพื่อเป็นหลักในการจัดสรรเงินแก่กระทรวงต่างๆ ให้เป็นสัดส่วนและเป็นหลักสำคัญในการจัดทำงบประมาณ ในการจัดวางระเบียบการคลังใหม่ และการทำงบประมาณครั้งนี้ได้มีการแยกรายจ่ายส่วนพระองค์ออกจากรายจ่ายของแผ่นดินหรือรายจ่ายเพื่อสาธารณะ และใน พ.ศ. 2441 ได้มีการแยกพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์ออกจากทรัพย์สินของประเทศ แล้วมอบให้พระคลังข้างที่เป็นฝ่ายบริหารพระราชทรัพย์ส่วนพระองค์

2.1.4 การปฏิรูประบบเงินตรา

เนื่องจากการขยายตัวทางด้านเศรษฐกิจ มีพ่อค้าชาวต่างชาติเข้ามาค้าขายมาก และได้นำเงินเม็กซิกันเข้ามาใช้ในประเทศปรากฏว่าคนไทยไม่ยอมรับจึงต้องนำไปแลกเปลี่ยนเป็นเงินพดด้วง ปรากฏว่าเงินพดด้วงผลิตไม่ทัน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดตั้งโรงกษาปณ์ขึ้น และเริ่มผลิตเหรียญขึ้นใช้ใน พ.ศ. 2403 ต่อมาใน พ.ศ. 2406 ทรงให้ทำ “หมาย” คือกระดาษพิมพ์ และตราพระราชลัญจกร 3 ดวงประทับ มีราคาตั้งแต่ใบละ 1 บาท จนถึงใบละ 1 เฟื้อง เนื่องจากการค้าขายตัวออกไปอย่างกว้างขวางมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงมีพระราชดำริปรับปรุงระบบเงินตราใหม่ ใน พ.ศ. 2422 โปรดเกล้าฯ ให้เปลี่ยนระบบเงินตราใหม่ โดยสร้างหน่วยเงินที่เรียกว่า “สตางค์” ขึ้นใช้ ยกเลิกระบบเงินแบบเดิม คือ เฟื้อง ชีก เลี้ยว และโสฬส ในปลายรัชสมัยนี้ มีการจัดตั้ง “แบงค์สยามกัมมาจล ทุนจำกัฏ” ซึ่งต่อมาเปลี่ยนเป็น “ธนาคารไทยพาณิชย์ จำกัด”

2.1.5 การส่งเสริมการค้าขายภายในประเทศและต่างประเทศ

การค้าภายในประเทศสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวส่วนใหญ่เป็นการติดต่อค้าขายกันภายในหมู่บ้าน การส่งสินค้าไปยังท้องถิ่นอื่นๆ ยังทำกันได้น้อย ทั้งนี้เพราะการคมนาคมการขนส่งยังมีไม่ทั่วถึง จึงเป็นปัญหาต่อการติดต่อค้าขายเป็นอย่างมาก ส่วนในภาคกลางจะใช้ทางน้ำโดยเรือเป็นการลำเลียงสินค้า ชาวจีนเป็นผู้คุมการค้าระหว่างท้องถิ่น¹ คนจีนใช้ทางน้ำในทางการค้า ส่วนคนไทยค้าขายโดยนำสินค้าไปขายที่ตลาด ส่วนใหญ่จะขายให้กับพ่อค้าคนจีน หลังจาก พ.ศ. 1850 คนไทยเริ่มทำการค้าแข่งกับคนจีน ส่วนผู้ที่มิชอบบาทมากอีกกลุ่มหนึ่งคือ พ่อค้าชาวตะวันตก พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้ชาวจีนค้าขายได้ทั่วประเทศ

¹ John Bowring. (1969). *The Kingdom and people of Siam*. pp. 58 – 88.

ราชอาณาจักร แต่จำกัดการค้าขายของชาวต่างประเทศพร้อมทั้งจำกัดที่อยู่ของชาวตะวันตกให้อยู่ภายในพระนครและหัวเมืองใกล้เคียงในระยะที่ไปมาสู่พระนครได้ภายใน 24 ชั่วโมง ต่อมาได้อนุญาตให้ชาวกรุงรับจ้างทำงานกับฝรั่งได้ ดังประกาศพ.ศ. 2399¹ ส่วนการทำการค้ากับต่างประเทศนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นว่าประเทศเสียเปรียบการค้าให้กับชาติตะวันตก หลังจากทำสนธิสัญญาเบาว์ริงและสนธิสัญญานับอื่นๆ พระองค์จึงทรงมีพระราชดำริจะปรับปรุงเปลี่ยนแปลงสิ่งต่างๆ ให้ดีขึ้นเพื่อราษฎรและประเทศชาติของพระองค์นั่นเอง

3. แนวพระราชดำริการพัฒนาด้านเศรษฐกิจ จากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง

การเสด็จประพาสหัวเมือง ภายในประเทศที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทอดพระเนตรปัญหาต่างๆ ของราษฎรทางด้านเศรษฐกิจ ทั้งด้านการเกษตรกรรม การอุตสาหกรรม การพาณิชย์กรรม ทำให้พระองค์ทรงมีแนวพระราชดำริในการแก้ปัญหาต่างๆ โดยรัฐบาลมีนโยบายใช้ระบอบการปกครองแบบมณฑลเทศาภิบาลเป็นหลัก ทำให้สามารถดูแลความสงบเรียบร้อยของบ้านเมืองได้ดีขึ้น ราษฎรสามารถประกอบอาชีพโดยปกติสุข และนโยบายอื่นๆ เช่น การยกเว้นเงินค่านาในพื้นที่ซึ่งบุกเบิกใหม่เป็นเวลา 3 ปี ทำให้เป็นแรงจูงใจสำหรับราษฎรในการบุกเบิกขยายพื้นที่ทำนา และการออกพระราชบัญญัติยกเลิกการเกณฑ์แรงงานไพร่และการเลิกทาส ใน พ.ศ. 2448 ทำให้ราษฎรมีอิสระในการทำงานมากขึ้น รวมทั้งมีการขุดคลอง สร้างถนนและประตูน้ำเพื่อส่งเสริมด้านการเกษตร สร้างถนน ทางรถไฟ เพื่อเป็นประโยชน์กับราษฎร ทั้งด้านการเกษตรกรรม การอุตสาหกรรม การพาณิชย์กรรม ดังนี้

3.1 ด้านเกษตรกรรม

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศไม่ว่าจะหัวเมืองภาคเหนือ หัวเมืองภาคกลาง หัวเมืองชายทะเลฝั่งตะวันออก หัวเมืองแหลมมลายู และหัวเมืองประเทศราชนั้น พระองค์ทรงพบว่าประชากรประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะการเพาะปลูกข้าว หลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ใน พ.ศ. 2398 โครงสร้างทางเศรษฐกิจของไทยเริ่มเปลี่ยนแปลงไป การเกษตรซึ่งเคยผลิตเพื่อการยังชีพได้เปลี่ยนเป็นการผลิตเพื่อการส่งออก แต่เนื่องจากราษฎรประสบปัญหาต่างๆ ในการทำการเกษตรไม่ว่าจะเป็นปัญหาเกี่ยวกับน้ำใช้ในการเกษตร การคมนาคมขนส่งสินค้า พื้นที่ในการทำการเกษตรและเครื่องมือเครื่องใช้ในการเพาะปลูก

¹ หลวงวิจิตรวาทการ. (2452). *การเมื่อการปกครองของกรุงสยาม*. หน้า 35.

3.1.1 การเพาะปลูก

ประชากรในทุกภูมิภาคของไทยประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นส่วนใหญ่ โดยเฉพาะการเพาะปลูกข้าว ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ เช่น ใน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายใต้ และทรงพบว่าประชาชนมีปัญหาในการทำนา โดยเฉพาะที่เกาะหลักมีการทำนาแต่ไม่พอกินต้องไปซื้อจากเมืองประจวบคีรีขันธ์บ้าง เพชรบุรีบ้าง การเลี้ยงสัตว์ไว้เพื่อบริโภคภายในครัวเรือนเท่านั้น ดังพระราชหัตถเลขาว่า

ที่เกาะหลักขึ้นไปถึงบนฝั่งมีบ้านเรือนคนประมาณร้อยหลัง มีวัดวัดหนึ่ง คนอยู่ที่นั่นตัดฝางตัดไม้ขายเป็นพื้น ทำนาแต่เข้าไม่พอกินต้องไปซื้อเมืองประจวบคีรีขันธ์บ้าง เพชรบุรี (เพชรบุรี) บ้าง การทำปาล์มดิบก็ทำอยู่แต่พอกิน¹

นอกจากนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรบ้านเมืองระนองทรงพบว่าการทำงานไม่ดีต้องสั่งซื้อจากที่กรุงเทพฯ เข้ามา แต่มีการทำสวนทุเรียนและผลไม้อื่นๆ ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

...ที่นาในพื้นที่เมืองได้เข้าไม่พอกิน ต้องซื้อเข้ากรุงเทพฯ ที่สวนเป็นการทำง่ายอย่างยิ่ง ทุเรียนนั้นจะเรียกว่าสวนอาจจะเรียกว่าป่าก็เกือบจะได้ เพราะเจ้าของไม่ต้องทำนุบำรุงอันใดปลูกทิ้งไว้กับพื้นราบๆ ไม่ต้องยกทรงเพราะน้ำไม่มีท่วม และขุดลงไปทีไหนมีน้ำในแผ่นดินทั่วทุกแห่งว่าเมื่อปีกลายนี้เป็นอย่างน้ำมากก็ท่วมเพียงแปดชั่วโมงเท่านั้น เจ้าของสวนต้องเป็นธุระแต่เวลาที่ทุเรียนมีผลต้องไปเฝ้า เมื่อแก่เก็บขายได้แล้วก็ไม่ต้องทำอะไรต่อไปเดินไปข้างไหนคงจะเห็นต้นทุเรียนและได้กลิ่นทุเรียนอยู่เสมอๆ จำหน่ายออกจากเมืองขายไปจนถึงบ้านแหลมเมืองเพชรบุรี ทุเรียนที่เนื้อหนานว่ามีน้อย ที่เนื้อบางอย่างทุเรียนเมืองนครมีมาก ดูลูกย่อมๆ นักเลงกินเขาชมกันว่ารสดีมันมาก หมากมะพร้าวเป็นสินค้าไปจำหน่ายกรุงเทพฯ นอกนั้นก็มิได้หายกระแวงเหมือนเมืองอื่นๆ แต่มาดเร็วและไม่กระดานไม่มี เพราะไม่มีใครจะมีที่ป่า ลูกค้าที่หาบของไปขายทางเมืองระนอง มีทุเรียนกวนเป็นต้น ขากลับรับค้าผ้าของต่างประเทศเข้ามาจากเมืองระนองก็มีอยู่มาก...ฉันเห็นว่าที่จริงก็ดูเป็นเมืองมั่งคั่งผู้คนมากเจ้าเมืองสมควรจะเป็นพระยาได้จึงได้ให้สัญญาบัตรเป็นพระยาจรัญราชโกศกร และตั้งหลวงพิพิธสุวรรณภูมิเป็นพระกาญจนดิฐบดีด้วย...วันที่ 10 ก่อนกินเข้าไปที่สวนพระยาจรัญอยู่ได้บ้านลงมาหน่อยหนึ่ง ปลูก

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 4.

มะพร้าว หนาก พลุ กาแฟ มังคุด มะไฟ เงาะ และต้นผลไม้เมืองต่าง ๆ ทั้งกานพลู จันทน์เทศ
ทุเรียน ลางสาดนั้นเป็นพื้นสวน¹

สำหรับการเสด็จประพาสที่เมืองควนพร้าว เมื่อ รศ. 108 (พ.ศ. 2432) พระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบว่าชาวบ้านจะประกอบอาชีพทำนา หรือพูดได้ว่าส่วนใหญ่ราษฎรใน
เมืองนี้จะประกอบอาชีพทำนาเป็นหลักดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...บ้านควนพร้าวเป็นบ้านใหญ่กว่าทั้งปวง มีเรือนประมาณร้อยหลัง มีวัดสี่วัด หยุตพักที่วัดควนพร้าว
หน้อยหนึ่ง จึงไปต่อไปอีก ที่ในกลางบ้านมีคนขายของขนมผลไม้ต่างๆ สัก 60 - 70 คน พบคนเดินทางที่
ไปซื้อของ มาแต่บวนเมาสองพวก ที่บวนเมานี้เป็นตลาดนัดของชาวบ้านป่า เว้นวันหนึ่งออกวันหนึ่ง
ระยะทางอยู่ใน 7 - 8 ชั่วโมง มีผลไม้และผักต่างๆ มาขายมาก พวกชาวตลาดขึ้นไปรับลงมาขายใน
เมืองเสมอ เดินทางไปต้องข้ามน้ำลำป่าบ่อยๆ เพราะแม่น้ำนั้นคดไปคดมา บางแห่งก็แคบเรียวยาวไปจน
สามวาสี่วา บางแห่งกว้างถึง 6 - 7 วา ราษฎรกันทำนาขังน้ำไว้ทำนาเป็นตอนๆ ตลอดไป แม่น้ำนี้เอง
ทำให้เมืองพัทลุงมีไร่นาบริบูรณ์มาก เลี้ยงเมืองสงขลาได้ทั้งเมือง คนในเมืองพัทลุงที่จะไม่ทำนาไม่มีเลย
เกือบจะเป็นหากินอย่างเดียวด้วย เรื่องทำนาทั้งนั้นที่แผ่นดินก็อุดมดี ถ้าไม่มีลำป่านี้แล้วเมืองพัทลุงเห็น
จะตั้งอยู่ไม่ได้ดูสารพัดจะกันดารหมด ทุกอย่างลงมาบริบูรณ์อยู่ข้างทะเลสาบแถบปากพญูทั้งนั้น แต่คน
ในพื้นที่เมืองอยู่ข้างมักน้อยสันโดษ เป็นแบบเหมือนๆ กันไปเสียหมด ไม่ถนัดการซื้อขายทำนาแต่พอไป
แลกกับเข้าเมืองสงขลาขึ้นมากิน ผ้านุ่งก็ทอเองเพียงปีหนึ่งคนละสองผืนไม่ซื้อขายกัน แล้วก็อยู่เปล่าๆ
สบายแล้ว การซื้อขายจึงเกือบจะเรียกว่าไม่มีอันใดได้นอกจากของป่าเล็กน้อย²

นอกจากนี้เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสเมืองระนอง ใน ร.ศ.
109 (พ.ศ. 2433) ทรงพบว่าชาวบ้านจะประกอบอาชีพทำนา ได้น้อยมากไม่พอกินดังปรากฏในพระ
ราชหัตถเลขาว่า

...การทำนามีแต่ชั่วคราวคนไทย ทำเข้าไร่ทั้งนั้น นาพื้นราบทำน้อย ที่เห็นอยู่เพียงสามแปลงก็เป็นนา
เจ้าเมืองเสียแปลงหนึ่ง แต่ยังมีเข้าพอคนไทยกินได้มาก ไม่สู้จะต้องซื้อพ่ำนัก ส่วนจีนนั้นไม่ได้กินเข้า
ในเมืองเลยกินเข้าในเมืองพม่าทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นเข้าเมืองพม่าจึงเป็นสินค้าสำคัญในแถบนี้ ที่นาใน
พื้นเมืองได้เข้าไม่พอคนกิน ต้องซื้อเข้ากรุงเทพฯ ที่ส่วนเป็นการทำง่ายอย่างยิ่ง ทุเรียนนั้นจะเรียกว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลาญ เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก.
หน้า 7.

²แหล่งเดิม. หน้า 15.

สวนฤาจะเรียกว่าปากก็เกือบจะได้เพราะเจ้าของไม่ต้องทำนุบำรุงอันใดปลูกทิ้งไว้กับพื้นราบๆ ไม่ต้องยก
ร่องเพราะน้ำไม่มีท่วม¹

หรือการเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ใน ร.ศ. 118 (พ.ศ. 2442) ขณะเสด็จประพาสที่
ทำนนวน อำเภอมโนรมย์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเรื่อง
การเกษตรการทำนา ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...สวนต้นผลไม้เดิมบ้าง กำลังขึ้นใหม่บ้าง ข้างหลังเข้าไปเป็นนา ภูมิที่ทำมาหากินดีกว่าเมือง
ไชยนาทราษฎรก็ดูบริบูรณ์กว่าในการแต่งเนื้อแต่งตัว เมืองสวรรคเป็นเมืองที่รอดจากเกณฑ์ข้าหลวง
ขึ้นส่งมาแต่เดิม เพราะอยู่ลับเข้าไปจึงมียับเยินเหมือนเมืองไชยนาท แต่คลองนั้นฤดูแล้งน้ำแห้งขาด
แต่ถ้าจะต้องการน้ำ ขุดทรายในลำคลองลงไปศอกหนึ่งก็ได้น้ำ...²

ที่ปากน้ำเกยไชย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเรื่อง
การเกษตรการทำไร่กล้วย ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...บัดนี้มีเรือนราย ๆ และมีต้นกล้วยปลูกเป็นไรโต ๆ เกิดขึ้นเป็นอันมาก เมื่อมาถึงพลับพลาแล้วได้ลง
เรือไฟเล็กลงน้ำไปกลับขึ้นทางแควสุโขทัยก็ได้เห็นมีบ้านเรือนหนาขึ้นกว่าแต่ก่อน และทั้งไร่กล้วยเช่นที่
กล่าวมาแล้วนั้น...³

ในท้องที่เมืองพรหมพิราม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเรื่อง
การเกษตรการทำนา ทำไร่ฮ้อย ไร่ยาสูบ สวนส้มโอ ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...เมืองพรหมพิรามนี้ฉันไม่ได้นึกว่าจะเป็นดังนี้เลย เป็นเมืองที่มีแผ่นดินอุดมดี ตามระยะทางขึ้นมา
บ้านช่อง ผู้คนมีมาก ทำนาและทำไร่ฮ้อย เวลาฤดูแล้งปลูกยาสูบตามริมแม่น้ำ การซึ่งเปลี่ยนวิธีเก็บค่า
ที่ปลูกยาสูบอย่างใหม่เป็นเครื่องชักนำให้ราษฎรปลูกยาสูบมากขึ้น จนเมื่อปีกลายนี้ยาเหลือคนใช้จำหน่าย
ไม่หมดราคาตกไปเป็นอันมาก กลัวว่าปีนี้จะไม่ทำมากเช่นแต่ก่อน ตามบ้านเรือนเป็นสวนผลไม้ทั่วทุก

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลาญ เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก.
หน้า 17.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาล
ที่ 5. หน้า 11.

³แหล่งเดิม. หน้า 15.

แห้งมีส้มเป็นสำคัญต้นส้มโอสูงใหญ่เหมือนต้นมะม่วง เวลาที่มานี้เกินกำหนด แต่ยังมีที่เหลืออยู่บ้าง ต้นหนึ่งกว่า 300 ผลมีราษฎรที่บริบูรณ์มีอันจะกินมาก¹

หรือที่เมืองอุตรดิตถ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรเรื่อง การเกษตรการทำนา สวนหมาก ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...วัดเตาหม้อริมทางที่จะขึ้นพระแท่น ปลูกบนฝั่งซึ่งมีต้นไม้ร่มรื่นล้วนแต่ไม้ผล ต้นส้มโอใหญ่ซึ่งกำลัง มีลูกติดต้นลำไยและมะม่วงเป็นต้น พื้นดินทำเป็นถนนสวนสนุก ที่พลับพลาก็ทำเป็นที่สบายตกแต่ง พร้อมด้วยเครื่องประดับต่างๆ มีรูปภาพซึ่งทำด้วยกล้วยไม้ และเห็ด...ภูเขาตั้งเป็นคันเทือกใหญ่ยาวที่ ปากถนนนั้นก็มีบ้านเรือนตั้งขึ้นมากมายหลายหลังตั้งแต่พอพ้นจากบ้านนี้ไป ภูมิประเทศก็เปลี่ยน แลดู เหมือนประเทศชาวในมณฑลเปริยคาร์ ถนนผ่านไปในท้องนา มีสายน้ำไปริมทางบ้างข้ามไปบ้าง เป็น น้ำซึ่งปิดด้วยฝายให้น้ำมาตามลำราง เมื่อจะเปิดเขื่อนแห่งไหนก็ตั้งทำนบเล็กๆ ให้น้ำล้นขึ้นถึงนาได้ เมื่อน้ำมากไปก็ไขเปิดให้ตกไปเสียได้ ต้นข้าวในท้องนาอ้วนล้นและรวงใหญ่งามสะพรั่งสุดสายตา ดึกว่า ที่ชาวเป็นอันมาก แต่กระนั้นพวกราษฎรยังพูดว่าปีนี้ฝนน้อยไปไม่งามเหมือนเมื่อปีกลาย การที่ฝนน้อย ไปหรือมากไป ไม่เป็นอันตรายถึงทำให้เสียข้าวในนาอันเลย คงจะได้ข้าวอยู่เสมอ เว้นไว้แต่ว่าฝนงามดี กอข้าวก็ยิ่งใหญ่งามมากขึ้น เมื่อสุดที่นาถึงหมู่บ้านซึ่งล้วนเป็น สวนต้นผลไม้ มีหมากเป็นต้น ปลูก เยี่ยดยัดกันเต็มแน่นไป...²

3.1.2 การประกอบอาชีพตัดไม้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรที่เมืองตรอนตรีสินธ์ ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...ถ้าเป็นบ้านแล้วมักจะเป็น หมู่ใหญ่ๆ ในหมู่บ้านใหญ่ๆ เหล่านี้เห็นบ้านเตาไหได้ครึกครื้นมาก ได้ ความว่าหากินในทางตัดไม้ ล่องป่า ป่าไม้เหล่านี้เป็นไม้กระยาเลยทั้งสิ้น เห็นไม้สักอยู่ตอนหนึ่งแต่ ไม่มีโต...ทำการตัดไม้กระยาเลยไม่เต็งรังมีอยู่ในลำคลองนั้นเป็นอันมาก...³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาล ที่ 5. หน้า 26.

²แหล่งเดิม. หน้า 31.

³แหล่งเดิม. หน้า 28.

ในการเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบปัญหาเรื่องที่ดินคลองรังสิตในเรื่องการกำหนดชั้นที่นาไม่เหมาะสมกับพื้นที่นา

ต่อมาใน ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสหัวเมืองภาคกลาง คราวเสด็จมณฑลราชบุรี พระองค์ได้ทรงทอดพระเนตรเรื่องการเกษตร การทำนา ปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...สิ่งซึ่งควรจะพึงสังเกตในเพชรบุรีนั้น คือคันนาสูงกว่าที่ไหน ๆ ถ้ายังเป็นนาดีคันนาก็ยังสูงมากขึ้น เพราะเหตุที่เป็นนาดอน เจ้าของนาขายพื้นดินให้ราบทั้งดินขึ้นไปแต่งคันนา...¹

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองดังกล่าวแล้วทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นปัญหาต่างๆ ของราษฎรในเรื่องการทำการเกษตร ไม่ว่าจะเป็นเรื่องของการใช้น้ำในการเกษตรหรือระบบการชลประทาน การขนถ่ายสินค้าหรือระบบการคมนาคม ปัญหาเรื่องการเก็บค่าที่นาที่ไม่ยุติธรรม ปัญหาเจ้าภาษีอากรตั้งระดับค่าราคาสินค้า ปัญหาเครื่องมือที่ใช้ทำการประกอบอาชีพไม่ทันสมัย ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีนโยบายทางด้านการเกษตร ดังนี้

1. เปิดพื้นที่ทำการเกษตรให้มากขึ้น โดยการขุดคลอง สร้างทำนบและประตูน้ำ เพื่อช่วยให้น้ำเข้าไปให้ถึงพื้นที่เพาะปลูกได้ ในการขุดคลองนี้ได้มีบริษัทเอกชนได้เข้ามาจับบทบาทในการปรับปรุงงานด้านนี้ด้วย เนื่องจากว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเปิดการให้สัมปทานการขุดคลองทั่วพระราชอาณาจักร มีกำหนด 25 ปี ระหว่าง พ.ศ.2433 – 2458. ดังนี้

การขุดคลองต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเพื่อแก้ปัญหาการคมนาคมในการขนส่งสินค้าจึงมีแนวพระราชดำริในการขุดคลอง ดังพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสเมืองราชบุรี ใน ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) ว่า

...ประตูน้ำแรกมีโรงแถวและตลาดของพระยาอรรธการประสิทธิ์ ดูครั้งนั้นมากจำไม่ได้ว่าเป็นปากคลองภาษีเจริญ การที่เข้าประตูน้ำ ได้เข้ามาแต่เรือนต์ 3 ลำ เปิดปิดไม่สู้ช้ำ เพราะระดับน้ำไม่สู้ผิวกันมาก แต่เรือเราไม่ล้นทดอย่างธรรมเนียม ถูกสายน้ำบดเปะปะไป ...แต่น่าเสียดายมากที่คลองนี้ได้เล็กเกินไป แต่ส่วนเรือเดินไปมามากกว่าที่ไหนๆ เป็นถนนเจริญกรุงในระหว่างเมืองนครชัยศรีกับกรุงเทพฯ แต่เวลาเสด็จเขากัน เรือเสีย ตามธรรมดาได้ทราบความว่าเป็นที่คับคั่งกันมา...ความคิดเรื่องขุดคลอง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ.128. หน้า 4.

ภาษีเจริญสายนี้ เป็นคลองครั้งแรกที่คิดจะให้เส้นทางค้าขายในรัชกาลที่ 4 ยกคลองผดุงกรุงเกษม คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ มีความประสงค์ต่างกัน คลองผดุงกรุงเกษมนั้นขุดเพื่อจะให้ เป็นคู พระนครชั้นนอกสำหรับ การต่อสู้ คลองเจดีย์บูชาสำหรับแต่จะไปปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์อย่างเดียว คลองมหาสวัสดิ์เป็นคลองที่สำหรับจะเสด็จ พระราชดำเนินพระปฐม และเป็นคลองเปิดที่ให้ เป็นนา สำหรับแจกพระเจ้าลูกเธอ แต่คลองนี้คิดจะให้ เป็นทางเรือไปมาค้าขาย... ทรงพระศรัทธาขึ้นม่ว่าจะ ขุดเก็บเงินก็ไม่ได้เท่าไร อยากจะบำเพ็ญทาน จึงได้ยกเงินพระคลังข้างที่หรือพระคลังเดิม อันเป็น ส่วนซึ่งพระยาพิสนท์จะต้องส่งนั้นให้พระยาพิสนท์ แต่คลองนี้หาได้เสด็จทอดพระเนตรไม่ ครั้นเมื่อ สำเร็จแล้วเรือเดินไปมามากมีประโยชน์ สมเด็จพระเจ้าพระยาจึงได้คิดจะขุดบ้าง ตั้งแต่แม่น้ำท่าจีนออก แม่น้ำแม่กลอง แต่ขนาดที่ลดลงไว้ว่า 4 วา นั้น นับว่าเป็นผิดทั้งคลองมหาสวัสดิ์ และคลองภาษีเจริญ แต่ครั้งจะขยายขึ้นไป 4 วา ก็เห็นว่าใหญ่เกินไป จึงขุดเพียง 6 วา เงินที่ขุดนั้นสมเด็จพระเจ้าพระยา ก็ไม่ ต้องออก พระราชทานเงินภาษีน้ำตาลซึ่งจ่ายในตัว คือยกไว้เป็นเงินสำหรับสร้างวังเพชรบุรีไม่ต้องส่ง คลังเลย ถึงวังเพชรบุรีแล้วสำเร็จนั้นไม่ส่ง คลังก็ไม่ทราบว่าจะจำนวนเท่าใด สำหรับการอะไรที่เป็น ราชการก็ใช้บ้าง แจกจ่ายข้าราชการในกลาโหมบ้าง นอกจากนั้นก็ยังคงอยู่ในสมเด็จพระเจ้าพระยา จึงทรง มอบให้เอาเงินรายนั้นใช้ แต่สมเด็จพระเจ้าพระยาท่านว่าของท่านขุดเพราะความเจริญก็เป็นอยู่...¹

จากพระราชหัตถเลขา พบว่าการขุดคลองมีประโยชน์มากหลายประการ เพราะเป็นปัจจัย ส่งเสริมสภาพเศรษฐกิจ เป็นเส้นทางคมนาคมในการติดต่อสื่อสารระหว่างชุมชน และเพื่อเป็นการ ระบายน้ำเข้าสู่พื้นที่นาอีกทั้งยังเป็นการขยายพื้นที่ทำนาซึ่งคลองต่างๆ เป็นที่ระบายน้ำเข้าสู่พื้นที่นา และทำให้การเพาะปลูกขยายตัวเพิ่มขึ้นเป็นอย่างมาก จากพระราชหัตถเลขาได้กล่าวถึงคลองต่างๆ ดังนี้

คลองเจดีย์บูชา มีจุดประสงค์ในการขุดเพื่อใช้ประโยชน์ในการสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ และ เพื่อให้ประชาชนไปนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ได้สะดวก² และใช้ประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจของ มณฑลนครชัยศรีที่ใช้เป็นเส้นทางขนส่งอ้อยและน้ำตาล³

คลองภาษีเจริญ มีจุดประสงค์ในการสร้างเพื่อเป็นเส้นทางการค้าขาย ประกอบกับผู้ขุดคือ พระภาษีสมบัติบริบูรณ์ (ยิ้ม) เป็นเจ้าภาษีฝิ่น และมีโรงหีบอ้อยอยู่ที่ตำบลดอนไก่ดี เมืองสมุทรสาคร คลองสายนี้ทำให้การขนส่งน้ำตาลสะดวกขึ้น⁴

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีกะภา ร.ศ.128. หน้า 12.

²เจ้าพระยาวงศาอนุประพันธ์. (2484). ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ. หน้า 133.

³สีเกฮารุ ทานาเบ. (2518, ตุลาคม-2519, มกราคม). การชลประทานเพื่อการเกษตรในประวัติศาสตร์ เศรษฐกิจไทย. วารสารธรรมศาสตร์. 5(2) : หน้า 9.

⁴เจ้าพระยาวงศาอนุประพันธ์. (2484). เล่มเดิม. หน้า 135.

คลองดำเนินสะดวก ซึ่งเป็นคลองที่เชื่อมระหว่างมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลราชบุรี และมณฑลนครชัยศรีเข้าด้วยกัน จุดประสงค์ในการขุดระยะแรกเพื่อใช้เป็นเส้นทางในการขนส่งน้ำตาล และต่อมาเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญมาก¹

คลองมหาสวัสดิ์ เริ่มสร้างขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มีจุดประสงค์ในการขุดเพื่อ จะยกที่นาสองฝั่งคลอง พระราชทานแก่พระราชโอรส พระราชธิดา โดยโปรดให้ขุดและจับจองที่กร้างว่างเปล่า ทั้งในเขตเมืองนนทบุรีและเมือง นครชัยศรีให้เป็นทีนา² อีกทั้งคลองมหาสวัสดิ์ยังเป็นเส้นทางในการเสด็จพระราชดำเนินไปยังพระปฐมเจดีย์ด้วย ต่อมาสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ข้าวกลายเป็นสินค้าสำคัญของประเทศ การขุดคลองจะทำให้เกิดการขยายพื้นที่ทำนามากขึ้น และเป็นการระบายน้ำเข้าสู่แผ่นดินดังพระราชดำริว่า

...การขุดคลอง เพื่อจะเป็นที่มหาชนทั้งปวงได้ไปมาอาศัยและเป็นทางที่จะให้สินค้าได้บรรทุกไปมาโดยสะดวก ซึ่งให้ผลแก่การเรือกลสวนไร่นา ซึ่งจะได้เกิดทวีขึ้นในพระราชอาณาจักร เป็นการอุดหนุนการเพาะปลูกในบ้านเมือง ให้เจริญวัฒนาขึ้น...³

คลองทวีวัฒนา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ ขุดคลองทวีวัฒนาขึ้นเพื่อแก้ปัญหาคลองมหาสวัสดิ์และคลองภาษีเจริญตื้นเขิน เนื่องจากคลองทั้งสองสายนี้เชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำเจ้าพระยาเข้าด้วยกัน เวล่าน้ำขึ้นกระแสน้ำจากแม่น้ำทั้งสองสายจึงไหลเข้าคลองทั้งสองสายจึงไหลเข้าคลองทั้งสองทั้งทางต้นคลองและปลายคลอง จึงแก้ปัญหาโดยการขุดคลองทวีวัฒนาขึ้นที่บริเวณกิโลเมตรที่สองของคลองภาษีเจริญฝั่งเหนือไปยังคลองมหาสวัสดิ์⁴

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวนี้จะเห็นได้ว่าคลองเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของประเทศ ในการขุดคลองขึ้นทั่วพระราชอาณาจักร ด้วยทรงพิจารณาเห็นว่าการขุดคลองเป็นการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มั่นคงสมบูรณ์ เพื่อการเพาะปลูก เพื่อการสุขาภิบาล และเพื่อสะดวกในการคมนาคม และเป็นประโยชน์อย่างมากทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้หน่วยราชการและเอกชนขุดคลองขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดข้างเคียงที่เป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ และเป็นเส้นทาง

¹กิตติ ตันไทย. (2520). *คลองกับระบบเศรษฐกิจไทย พ.ศ. 2367 – 2453*. หน้า 67.

²กรมศิลปากร. เอกสารราชการที่ 5 กษ.3.3/31. *ทีนาในคลองมหาสวัสดิ์*. (14 พ.ค. 121 – 7 มิ.ย. 122.)

³เสถียร ลายลักษณ์; และคนอื่นๆ (2478) ประกาศเรื่องอนุญาตขุดคลอง. ใน *ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 1*. หน้า 8.

⁴เจ้าพระยาวงศาานุประพันธ์. (2484). *เล่มเดิม*. หน้า 142 – 143.

การสร้างประตูน้ำ มีการสร้างประตูน้ำที่ปากคลองดำเนินสะดวก เมืองราชบุรี ใน ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...ประตูน้ำปากคลองดำเนินสะดวกนี้ ระดับน้ำผิวก้นถึง 5 ศอก น้ำล้นคลองปาลงมานอก ประตูน้ำไหลอยู่เสมอในสระที่ก่อขึ้นรอบนั่นเอง น้ำไหลปริ่มอยู่จึงนึกสงสัยว่าจะรั่วได้ ครั้นเวลาเมื่อ เปิดให้น้ำลงมาในอ่างน้ำท่วมถึงหลังเขื่อนเดือตเป็นพรายอยู่รอบประตูนี้ต้องเปิดน้ำ 17 นาที จึงได้ เต็มระดับน้ำในคลองสวนประตูข้างตะวันตกระดับน้ำผิวก้นกับระดับน้ำข้างนอกเพียงสักสี่ห้านิ้วเท่านั้น จึงออกได้เร็ว ในลำคลอง ระยะหลัก 1 หลัก 2 จนกระทั่งถึงหลัก 3 เดิมเป็นจากและปรัง เดียวนี้มีจาก และปรังเข้าไปไม่ถึงหลัก 1 เป็นไร่นาไปหมด ได้ความว่าเดิมมากตามลำคลองมีตลาดเกิดขึ้นใหม่ถึงสาม ระยะ นับว่าไม่มีที่ว่าง ว่างคนราชบุรียกลงมาตั้งแถบคลองดำเนินสะดวกนี้มาก¹ ข้างในมีทางแยกหลาย แยกแต่ ที่เป็นทางร่วมไปคลองดำเนินสะดวกทางหนึ่งไปสมุทรสงครามทางหนึ่งออกทางปากคลองนี้ ทางหนึ่งมีตลาดซื้อขายของสด เป็นตลาดประจำอยู่ทุกวัน แต่ทางดำเนินสะดวกได้ปิดเสียเมื่อทำประตู น้ำนี้แล้ว เพราะฉะนั้นน้ำจึงได้ปาลงมาคลองนี้ไหลเชี่ยวระยะทางตั้งแต่พลับพลาบางนกแขวกไปจน สุดตลาด²

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าว ทำให้ทราบว่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง มีแนวพระราชดำริในการสร้างประตูน้ำเพื่อสะดวกในการเปิด ปิดน้ำ เป็นประโยชน์ในการปล่อยน้ำ เพื่อทำการเกษตรกรรมและประโยชน์ในการคมนาคมการค้าขายในเมืองราชบุรีด้วย

อนึ่งพระองค์ยังทรงมีพระราชดำริแก้ปัญหาลำน้ำที่มีคลองตื้นเขิน ครั้งการเสด็จประพาสตัว เมืองนครสวรรค์ ร.ศ. 120 ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...ล่องน้ำลงไปเข้าคลองโกรกกราก ที่ปากคลองนั้นตื้นเป็นคัน ซ่องข้างเหนือเข้าไม่ได้ เข้าได้แต่ ซ่องข้างใต้ ลัดปากคลองเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านเรือนและแพอยู่บ้าง เป็นที่ลุ่มจนถึงพรมแดนเมือง อุทัยธานีต่อไปจึงเป็นที่ดอน เป็นคันสูงบ้างต่ำบ้าง ฟากข้างขวามือเป็นป่ายางโดยมาก³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ.128. หน้า 3.

²แหล่งเดิม. หน้า 4.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาล ที่ 5. หน้า 13.

จากพระราชหัตถเลขาทั้งหมดที่ได้กล่าวไว้แล้วข้างต้น จะเห็นได้ว่าคลองเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของไทยมาแต่ในอดีต พระมหากษัตริย์ของไทยหลายพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองขึ้นทั่วพระราชอาณาจักร ด้วยทรงพิจารณาเห็นว่าการขุดคลองเป็นการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มั่นคงสมบูรณ์ ราชอาณาจักรไทยจึงมีคลองเป็นจำนวนมาก การขุดคลองของแต่ละรัชสมัยมีจุดมุ่งหมายแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ของบ้านเมือง แต่ส่วนใหญ่จะขุดคลองเพื่อเป็นประโยชน์ในทางยุทธศาสตร์ เพื่อการเพาะปลูก เพื่อการสุขาภิบาล และเพื่อสะดวกในการคมนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสนับสุนนให้ขุดคลองเพื่อมุ่งประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้หน่วยราชการและเอกชนขุดคลองขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดข้างเคียงที่เป็นแหล่งผลิตข้าวที่สำคัญ และเป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกสู่ตลาดต่างประเทศ เช่นคลองดำเนินสะดวก คลองเปรมประชากร คลองนครเพิงเขตร คลองประเวศบุรีรมย์ คลองเปรมคลองทวีวัฒนา และคลองนารายณ์ เป็นต้น¹

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เอกชนขุดคลองเพื่อขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกออกไปแถบตำบลบางหลวง บางโพแขวงเมืองปทุมธานี และบริเวณทุ่งหลวงตามโครงการรังสิตของบริษัทขุดคลองและคูนาสยาม ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่จะเปิดเนื้อที่ดินใหม่ๆ เพื่อใช้ในการทำนาโดยมีระบบคลองชลประทานที่มีประสิทธิภาพช่วยในการเพาะปลูกให้ได้ผลเต็มที่ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าคลองมีความสำคัญต่อการเกษตรอย่างไรและนำไปสู่ระบบทางเศรษฐกิจได้อย่างต่อเนื่อง ดังนั้นคลองจึงเป็นสิ่งสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งเศรษฐกิจที่เกี่ยวกับการเกษตรของไทยส่งเสริมให้ใช้เครื่องจักรและเครื่องยนต์ในการทำนา เช่นใช้เครื่องจักรใช้แรงไฟฟ้า รับไถนา นวดข้าว สีข้าวและวิดน้ำเข้านา สำหรับเรื่องนี้รัฐบาลได้ให้รางวัลสำหรับบริษัทที่ผลิตเครื่องจักรที่เหมาะสมกับความต้องการของราษฎรในการทำนาด้วย

2. การจัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นที่เมืองรัตนบุรีเป็นครั้งแรก พ.ศ.2450 เพื่อการคัดเลือกพันธุ์ข้าวที่ดีมาปลูก เนื่องจากการประกอบอาชีพเกษตรกรรม การทำนามีมากขึ้น ในระยะแรกๆ ชาวนาไม่รู้จักการคัดเลือกข้าวพันธุ์ดีมาปลูก แต่เป็นการเก็บจากข้าวที่ปลูกไปแล้วในปีก่อนๆ มาทำพันธุ์ในปีต่อไปและในปีต่อมา ในพ.ศ. 2453 ราคาข้าวในตลาดโลกมีราคาตกต่ำ แต่ข้าวที่ใช้ปลูกกันในประเทศมีหลากหลายพันธุ์ทำให้ผลผลิตแตกต่างกัน ดังเช่นเมืองนครปฐมจะมีพันธุ์ข้าวที่มีชื่อเสียงเช่น ข้าวเหล็กลีเจ็กนาน ข้าวพวงระย้า ข้าวมะละอ่อง ข้าวใบศรี ข้าวพระยาชม เป็น

¹ชัย เรืองศิลป์. (2522). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 – 2453 ด้านเศรษฐกิจ*. หน้า 256 – 257.

ต้น¹ ส่วนที่เมืองสุพรรณนั้นพันธุ์ข้าวผู้เมืองนครชัยศรีไม่ได้ เจ้าหน้าที่ของรัฐบาลได้มีการสอบถามชาวนาในเมืองสุพรรณ ได้รับคำตอบจากชาวนาว่า

...ว่าจะใช้พันธุ์ข้าวอย่างนครชัยศรีที่ดีๆ มาทำพันธุ์ไม่ได้หรือ ราษฎรได้ตอบว่า ใช้ได้เหมือนกัน แต่มาเพาะปลูก แล้วบางที่ไม่ออกรวง หรือเมล็ดลีบ เพราะพื้นดินไม่เหมือนกัน ดินแถบเมืองนครชัยศรีได้มีน้ำเค็มลงถึงเสมอทำให้ดินมีรสขื่น...²

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเห็นถึงความสำคัญของพันธุ์ข้าวที่ใช้ปลูกนั้นจึงโปรดเกล้าฯ ให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวขึ้นในเดือนมีนาคม 2450 ซึ่งเป็นการประกวดเฉพาะมณฑลกรุงเทพฯ ต่อมาในเดือนมีนาคม พ.ศ.2451 จัดการประกวดพันธุ์ข้าวอีกครั้งหนึ่งใกล้ๆ กรุงเทพฯ และส่งพันธุ์ข้าวเข้าประกวดได้แก่ มณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑลปราจีน และมณฑลนครชัยศรี และมีการจัดประกวดครั้งใหญ่ในพ.ศ.2453 โดยจัดงาน “การแสดงกสิกรรมและพาณิชยกรรม”³ ขึ้น มีข้าวจากมณฑลต่างๆ ส่งเข้าประกวดทั่วประเทศ ทำให้ชาวนาได้พันธุ์ข้าวที่ดีมีคุณภาพไปปลูกสามารถเพิ่มผลผลิตในการเพาะปลูกได้เป็นอย่างดีส่งเสริมด้านเศรษฐกิจในการส่งข้าวขายยังต่างประเทศ พร้อมทั้งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ฟื้นฟูพิธีจรดพระนังคัลแรกนาขวัญขึ้นเพื่อปลูกใจราษฎรให้เกิดความนิยมและอุตสาหะในการทำนา พระราชพิธีดังกล่าวจัดขึ้นที่ทุ่งสัมปอโยยในบริเวณสวนดุสิตและในนาหลวงทุ่งพญาไท⁴

3. การแก้ปัญหาพื้นที่ทำนาคลองรังสิต พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลปราจีนบุรี ใน พ.ศ. 2451 ร.ศ. 127 ทรงพบปัญหาเรื่องที่ทำนาคลองรังสิตดังพระราชหัตถเลขาว่า

...อย่างหนึ่งว่านาที่กำหนดเป็นนาเอกนาโทเหมือนกัน แต่ประโยชน์ที่นานั้นไม่เท่ากัน เจ้าของนาเรียกค่าเช่าหักใช้ค่านาเสร็จแล้วได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ถ้าเจ้าของนาเรียกค่าเช่าเสมอกันคนทำนาก็อพยพข้อที่ว่านี้เกิดจากการกำหนดที่นาอย่างเดียวนี่แหละ อีกอย่างหนึ่งนั้น นานาคลองรังสิตและ

¹ กรมศิลปากร. เอกสารเกษตรใหม่ กส.13/512. กระทรวงเกษตรแจกพันธุ์ข้าวให้แก่ราษฎรที่อดคัดค้าน.

² แหล่งเดิม.

³ กรมศิลปากร. เอกสารเกษตรใหม่ กส.13/563. ประกาศประกวดพันธุ์ข้าวปลูก.

⁴ ศรีนวล ศิริมิลินท์. (2519). การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (พ.ศ. 2411 – 2453). หน้า 102.

คลองซอยภูมิที่ดีเสมอกันจริง แต่ในคลองรังสิตจะจำหน่ายขนข้าวได้ง่าย ส่วนในคลองซอยขนข้าวลำบากจึงได้ประโยชน์เสมอกัน ความสองข้อนี้ก็เกี่ยวกับเรื่องกำหนดที่นา จะได้บอกให้เจ้าพระยา ยมราชทราบ...¹

จากข้อความในพระราชหัตถเลขาดังกล่าวทำให้ทราบปัญหาเรื่องการกำหนดชั้นที่นาซึ่งไม่เหมาะสมกับพื้นที่ 2 ประการดังนี้

1. นาที่กำหนดเป็นนาเอก นาโทเหมือนกัน แต่ประโยชน์ที่ได้ในนา นั้นไม่เท่ากัน เจ้าของนาเรียกค่าเช่าหักใช้ค่านาเสร็จแล้วได้ประโยชน์ไม่เสมอกัน ถ้าเจ้าของที่นาเรียกค่าเช่าเสมอกันคนทำนาก็อพยพไปที่อื่น

2. นาในคลองรังสิตและคลองซอยภูมิที่ดีเหมือนกันนั้น แต่ในคลองรังสิตจะจำหน่ายขนข้าวได้ง่าย ส่วนในคลองซอยขนข้าวลำบาก จึงได้ประโยชน์ไม่เหมือนกัน

ปัญหาทั้ง 2 ปัญหานี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีพระราชดำริให้พระยายมราชแก้ปัญหาอย่างรีบด่วนเนื่องจากถ้าปล่อยไว้นานจะทำให้ที่นารกร้าง ผู้คนจะอพยพออกจากคลองรังสิตไปหมด และจะทำให้การขุดคลองเพื่อเปิดที่นาในบริเวณทุ่งรังสิตไม่ประสบความสำเร็จ ดังนั้นจึงต้องรีบเร่งแก้ไขปัญหานี้โดยเร็ว อย่างไรก็ตามพื้นที่ส่วนใหญ่ก็ยังคงเป็นป่าทึบ ไม่มีราษฎรอาศัยอยู่มาก เพราะมีโจรผู้ร้ายชุกชุม รัฐบาลจึงมีนโยบายปราบโจรผู้ร้ายและนโยบายขยายพื้นที่รกร้างว่างเปล่าเพื่อให้เกษตรกรสามารถทำนา ทำสวน ทำไร่ได้อย่างสะดวก

ความสนพระราชหฤทัยและพระราโชบายในเรื่องการทํานุบำรุงการทํานานี้ ส่งผลให้ข้าวมีราคาสูงขึ้น ราษฎรหันมาทำนาเพื่อการค้ามากขึ้น² และข้าวถือว่าเป็นสินค้าออกที่สำคัญพร้อมทั้งทำรายได้ให้กับประเทศเป็นอย่างมาก

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2502). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว มณฑลปราจีนบุรี ร.ศ. 127. หน้า 18.

²บางกอกรีคอร์ด. "ข้าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี" 7 สิงหาคม 2480. หน้า 81.

ตาราง 1 จำนวนพื้นที่นาในมณฑลต่าง ๆ พ.ศ. 2449

ลำดับที่	มณฑล	พื้นที่ทำนา
1	อยุธยา	1,875,766
2	กรุงเทพ	1,114,483
3	ปราจีนบุรี	1,058,845
4	อีสาน	953,830
5	นครชัยศรี	805,009
6	พายัพ	743,085
7	ราชบุรี	521,668
8	นครศรีธรรมราช	502,490
9	นครสวรรค์	486,581
10	อุดร	459,645
11	นครราชสีมา	384,836
12	พิษณุโลก	261,111
13	ชุมพร	182,507
14	ปัตตานี	179,627
15	ภูเก็ต	142,601
16	จันทบุรี	134,877
รวม		9,806,961

ที่มา: กระทรวงมหาดไทย. *เทศาภิบาล*. เล่มที่ 13 แผ่นที่ 73 (1 เมษายน ร.ศ. 131).

ตาราง 2 แสดงเนื้อหาที่ทำนาโดยเฉลี่ยของแต่ละครอบครัวในมณฑลต่าง ๆ

มณฑล	ครอบครัวละ	
	ไร่	งาน
ปราจีนบุรี	21	
กรุงเก่า	21	
นครชัยศรี	16	
นครสวรรค์	11	
ราชบุรี	8	
นครศรีธรรมราช	6	2
จันทบุรี	6	
ชุมพร	6	
พิษณุโลก	6	
นครราชสีมา	5	
พ่ายัพ	5	
ภูเก็ต	4	2
อุดร	4	2
อีสาน	4	2
ปัตตานี	4	

ที่มา: กระทรวงมหาดไทย. “รายงานกรมสรรพากรนอกกว่าด้วยการทำบาญชีเนื้อที่นา”
 เทศาภิบาล. เล่มที่ 13 แผ่นที่ 73. หน้า 243 – 245.

3.2 ด้านอุตสาหกรรม

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดพระเนตรราษฎรประกอบอาชีพอุตสาหกรรมในครัวเรือน เช่นการ ทำโอ่ง หรือหรืออุตสาหกรรมเหมืองแร่ทางภาคใต้เพื่อส่งเป็นสินค้าออกขายต่างประเทศ พระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมราชโลหกิจและภูมิวิทยา (ซึ่งต่อมาก็คือกรมทรัพยากรธรณี) ขึ้นในกระทรวงเกษตรราธิการ เมื่อ พ.ศ. 2434 เพื่อทำหน้าที่เกี่ยวกับการทำเหมืองแร่ และได้โปรดให้มีการสำรวจแหล่งแร่ตามภูมิภาคต่างๆ อีกทั้งยังให้มีการประกาศใช้พระราชบัญญัติการทำเหมืองแร่ รตนโกสินทร์ศก 120 เพื่อควบคุมดูแลการทำเหมืองแร่ และเพื่ออำนวยความสะดวกแก่พ่อค้าประชาชนที่มีกิจธุระเกี่ยวข้องกับกิจการเหมืองแร่ กฎหมายฉบับนี้ได้นำไปใช้ในมณฑลภูเก็ตเป็นแห่งแรก ปรากฏว่า ข้าว ดีบุกและไม้สักได้กลายเป็นสินค้าออกที่สำคัญ จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชหัตถเลขาต่างๆ ทั้งอุตสาหกรรมในครัวเรือนและอุตสาหกรรมส่งออกดังนี้

3.2.1 อุตสาหกรรมในครัวเรือน

ใน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) เสด็จประพาสหัวเมืองใต้ ตามหัวเมืองต่างๆ ดังนี้ ที่เมืองตานี ได้ทอดพระเนตรเห็นการทำอิฐ โอ่ง เกลือ และตลาดที่เมืองตานี ซึ่งมีการค้าขายที่คับคั่งดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

....เวลาเย็นลงเรือขึ้นไปดูที่เตาหม้อ ทำอิฐโอ่งอย่างที่ทำบดเกาะเหนือตลาดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วกลับลงมาขึ้นบกที่ถนนตลาด เดินในเวลาที่ไม่ทันรู้ตัว ดูร้านตลาดขายผ้าผืนครีครั้นแน่นหนาขึ้นมาก เมืองตานีเป็นเมืองกำลังเจริญ เข้าเกลือบริบูรณ์ สินค้าเข้าออกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน นับว่าเป็นที่สองเมืองสงขลาได้ ที่ตลาดจีน ข้างริมปากน้ำก็มีตึกโรงขึ้นอีก ตั้งแต่ตลาดจีนไปจนกระทั่งถึงตลาดแขกมีหนทางริมแม่น้ำอยู่แต่เดิมนั้น¹

จากพระราชหัตถเลขาแสดงให้เห็นว่าประชาชนได้มีการทำอาชีพหัตถกรรมขนาดเล็ก และการค้าขายอย่างคับคั่ง มีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอย่างมาก ต่อมาเสด็จประพาสที่เมืองไชยา ได้ทอดพระเนตรถึงลักษณะการทอผ้าเพื่อไว้ใช้สอยส่วนตัว ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 3.

...แต่ความขัดข้องของผู้อื่นมีเรื่องผ้านุ่งห่มที่จะผลัดและที่นอนไม่มีมาด้วยกันทั้งสิ้น ต้องให้ไปจัดซื้อผ้าพื้นมาแจกกันนุ่งแต่ผ้าพื้นเมืองนี้ก็หาซื้อยากได้สักห้าหกผืนเท่านั้น เพราะต่างคนต่างทอดแต่เพียงพอนุ่งห่มเหมือนเมืองพัทลุง เมื่อเอะอะหาซื้อกันอยู่ช้านาน มารดาและภรรยาหลวงพิพิธสุวรรณภูมิทราบเข้า จึงได้ไปจัดผ้าพื้นซึ่งเขาซื้อมาแต่เมืองไชยา...¹

จากพระราชหัตถเลขาแสดงให้เห็นว่าที่เมืองไชยามีการทอดผ้าพื้นเมืองเพื่อไว้ใช้ในครัวเรือนเพื่อจะได้ไม่เดือนร้อนไปซื้อจากต่างถิ่น จึงมีแนวพระราชดำริว่าควรที่จะสนับสนุนในการทอดผ้าพื้นเมืองไว้ใช้เอง หรือการเสด็จประพาสถึงเมืองยี่หรีง ได้ทอดพระเนตรถึงลักษณะการทอดผ้าเพื่อไว้ใช้สอยส่วนตัว และทอดเพื่อการค้าขาย ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

...แต่ขายผ้าและของกินคละปะปนกัน ประมาณ 50 ถึง 60 ร้าน ดูก็มีผ้าผืนมาก แต่ราคาผ้าที่ซื้อขายกันแพงกว่าเมืองตานี เป็นผ้าทอดในเมืองยี่หรีงบ้าง ผ้าดอกมาแต่สังคบุรีบ้าง มีหีบและกลักเหล็กวิลาสอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นของทำซื้อขายในเมืองยี่หรีงเอง ได้ไต่ถามในการเมืองยี่หรีงจากนิเซะก็ทราบบ้าง ไม่ทราบบ้าง ดูไม่สู้เป็นคนคึกคักในราชการนักในเมืองยี่หรีงนี้เสียเปรียบเมืองสายเมืองตานีมาก ด้วยลำน้ำขึ้นไปดวนน้ำเค็มตลอดจนปลายคลอง เรือค้าขายก็มีแต่เรือเล็กๆ บรรทุกเข้าสารเกลือ น้ำตาลโดนดซึ่งเป็นของเกิดในเมืองยี่หรีงเองขึ้นล่อง น้ำตาลโดนดเป็นอย่างมีมากที่ได้ซื้อขายออกจากเมือง บ้านเรือนที่ริมตลาดนี้แลต่อออกไปหน่อยหนึ่งจนถึงคลองแยก²

พระราชหัตถเลขาข้างต้นแสดงให้เห็นว่าประชาชนได้ทอดผ้าเพื่อไว้ใช้สอยส่วนตัว และทอดเพื่อการค้าขายทั้งในและต่างประเทศ และมีกิจกรรมทางการค้าขายอย่างคึกคัก อีกทั้งยังมีการทำน้ำตาลโดนดออกขายต่างเมืองด้วย ต่อมาเมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสที่เมืองพัทลุง ได้ทอดพระเนตรถึงลักษณะการทอดผ้าเพื่อไว้ใช้สอยส่วนตัว และทอดเพื่อการค้าขาย ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

...ที่เมืองพัทลุงนี้จะหาของประหลาดๆที่ทำในบ้านเมืองไม่มีอันใดเลยสักอย่างเดียว มีแต่หม้อดินขาวซึ่งทำที่บ้านนาระณะในคลองปากประพรมแดนเมืองนครศรีธรรมราช ดินขาวดีกว่าคนโกลาวมมาก แต่ชาวบ้านนั้นทำมาขายเมืองพัทลุงได้เล็กน้อยไม่มีใครมีผู้ซื้อ เพราะปกติไม่มีใครซื้อขายกัน ไม่ออกจาก

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลาญ เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 3.

²แหล่งเดิม. หน้า 27.

เมืองได้ จึงมีภาชนะ แต่สักสามสี่อย่าง รูปไม่เป็นเรื่องทั้งนั้น ถ้ารู้จักทำรูปดี ๆ จะดีกว่าดินสงขลามาก¹

ในคราวเสด็จประพาสที่เมืองระนอง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงทอดพระเนตรเห็นการทำอิฐ ใอง ที่ตั้งเตาปูนแต่ก่อนราย ๆ กันอยู่นั้นเดี๋ยวนี้ตั้งติดกันตลอดคั้งน้ำซ็อนกัน 2 ชั้น 3 ชั้น ฟากตะวันออกก็มี เห็นจะเป็นด้วยปูนใช้การที่กรุงเทพฯ มากขึ้น จึงได้เฝ้าปูนทิวขึ้นหลายเท่า² และตลาดที่เมืองตานี ซึ่งมีการค้าขายที่คับคั่งดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

...เวลาเย็นลงเรือขึ้นไปดูที่เตาหม้อ ทำอิฐโอง่างที่ตำบลเกาะเหนือตลาดขึ้นไปหน่อยหนึ่ง แล้วกลับลงมาขึ้นบกที่ถนนตลาด เดินในเวลาที่ไม่ทันรู้ตัว ดูร้านตลาดขายผ้าฝ่อนครึกครื้นแน่นหนาขึ้นมากเมืองตานีเป็นเมืองกำลังเจริญ เข้าเกลือบริบูรณ์ สินค้าเข้าออกมากขึ้นกว่าแต่ก่อน นับว่าเป็นที่สองเมืองสงขลาได้ที่ตลาดจีน ข้างริมปากน้ำก็มีตึกแลโรงขึ้นอีก ตั้งแต่ตลาดจีนไปจนกระทั่งถึงตลาดแขกมีหนทางริมแม่น้ำอยู่แต่เดิมนั้น³

จากพระราชหัตถเลขาแสดงให้เห็นว่าประชาชนได้มีการทำอาชีพหัตถกรรมขนาดเล็ก และการค้าขายอย่างคั่ง มีสินค้าขายเข้า - ออกภายในเมืองมากแสดงถึงเศรษฐกิจภายในเมืองมีความเจริญดี

3.2.2 อุตสาหกรรมเหมืองแร่

คราวเสด็จประพาสที่เมืองระนอง ร.ศ. 108 ได้ทอดพระเนตรการถลุงแร่ ดังพระราชหัตถเลขาที่ว่า

...คราวเสด็จประพาสที่เมืองระนอง ร.ศ. 108 โรงถลุงที่ถลุงแร่ เพราะที่ระนองขาดอยู่ไม่ใช่เวลาที่เขาถลุงดู เพื่อจะให้ได้เห็นการถลุงในกระบวนที่ทำแร่ เวลาเข้าไปดูที่ตลาดเก่ามีโรงปลูกหลังชิด ๆ กันทั้งสองฟากเกือบร้อยหลัง แลเห็นเป็นเงินไปทั้งถนน ที่สุดถนนนี้ถึงบ้านเก่าของพระยารัตนเศรษฐี ซึ่งตั้ง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 16.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ.128. หน้า 5.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 3.

อยู่ที่หาดใกล้ฝั่งคลอง ต้นคลองนั้นเป็นที่ทำเหมืองแร่ดีบุก น้ำล้างดินทรายซึ่งติดแร่ลงมากจนคลองนั้น ค้นดินกลับสูงขึ้นกว่าพื้นบ้าน สายน้ำก็ซึมเข้าไปในบ้านขึ้นไปหมดผนังใช้ก่อด้วยดินปนปูนดีกรามพัง ทลายไปบ้างก็มี ที่ยังอยู่ผนังขึ้นทำให้เกิดป่วยไข้ จึงได้ย้ายไปตั้งบ้านใหม่ที่ย้ายไปตั้งบ้านใหม่เสีย นั้น เป็นดีมาก ทำให้เมืองกว้างออกไปอีกด้วยถนนตลาดเก่านี้ไปชนคลอง จะขยายต่อออกไปอีกก็ไม่ได้ อยู่แล้ว เวลาบ่ายไปดูน้ำร้อน ระยะทางเจ็ดสิบเส้น มีถนนดีเรียบร้อย ได้เห็นทางซึ่งเขาทำชักสายน้ำมาทำ เหมืองดีบุก แยกเอาน้ำในลำธารโต ๆ เสียทั้งสิ้น จนลำธารน้ำแห้งไม่มีน้ำเลย ที่บ่อน้ำร้อนนี้¹

อุตสาหกรรมเหมืองแร่ส่วนมากทำบริเวณหัวเมืองแหลมมลายูซึ่งได้รับอิทธิพลจาก ประเทศอังกฤษ การลงทุนทำเหมืองแร่ในเขตไทยยังไม่ขยายตัวเท่าที่ควร เสนาบดี กระทรวงมหาดไทย คือกรมหมื่นดำรงราชานุภาพได้กราบทูลหาแนวทางที่จะปรับปรุงกิจการเหมืองแร่ ดีบุกในหัวเมืองแหลมมลายู โดยการดำเนินนโยบายด้านเงินทุน แรงงาน และการปรับปรุงภาษีอากร เกี่ยวกับเหมืองแร่ เพื่อที่จะเป็นประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจของไทยและป้องกันการเข้ามาของประเทศ อังกฤษด้วย

3.3 การประมงและการเลี้ยงสัตว์

การเสด็จประพาสที่เกาะมวย เกาะพระ และแหลมตะลุมพุก ใน ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) พระองค์ได้ทรงพบว่าราษฎรในบริเวณดังกล่าวมีอาชีพเก็บรังนกและอาชีพเลี้ยงสัตว์ พร้อมทั้งมีเจ้า ภาษีอากรรังนกดังพระราชหัตถเลขาว่า

...เข้าทางช่องหว่างเกาะมวยกับเกาะพระต่อกัน เวลาค่ำจึงได้ถึง หลวงอุดมภักดีเจ้าภาษีรังนกคอย มาคอยรับตั้งเลี้ยงอยู่ในที่นี้ ที่ซึ่งปลูกพลับพลานี้เรียกว่านาเทวดา คือเป็นที่ศาลสำหรับพวกรังนกให้ไว้ เจ้าก่อนที่จะลงมือทำรังนกพระมหารัตนนิกรเป็นผู้มาปลูก มีท้องพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่หลังหนึ่งที่ เจ้านายข้าราชการอยู่อาศัยโรงของเจ้าภาษีรังนกสองหลัง²

หลังจากนั้นพระองค์เสด็จไปถึงแหลมตะลุมพุก พบราษฎรประกอบอาชีพเลี้ยงสัตว์ดัง ปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 57.

²แหล่งเดิม. หน้า 3 – 4.

...เวลาบ่าย 2 โมงตรงแหลมตลุมพุก หยุตขึ้นดูแหลมตลุมพุกเป็นหาดทรายแคบนิดเดียว มีเรือนประมาณ 70 หลัง ปลุกต้นมะพร้าวมาก คนอยู่ที่นี่หากินด้วย ทำปาณาติบาตเป็นพื้นพวกสงฆ์ขึ้นมาทำมากมีของที่เป็นสินค้าขายออกคือ ปลาเค็ม ปลากระบอก เคย แดง เป็นมาก ชื้อเข้ากินที่ปากพองอยู่ข้างจะเหม็นจัดทั้งบ้าน¹

3.4 การพาณิชย์กรรม

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองทำให้ทรงเห็นถึงสภาพของการพาณิชย์กรรมดังนี้

3.4.1 ด้านการค้าขาย

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบว่า ราษฎรส่วนใหญ่มีปัญหาเรื่องการค้าขายเป็นอย่างมากทั้งการค้าขายภายในประเทศและการค้าขายกับต่างประเทศ เพราะมีสินค้าที่ตลาดต่างๆ ต้องการ เช่นดินบุก ข้าว งา ข้าว ของป่าต่างๆ ที่ต่างประเทศต้องการ ในการค้าขายมีอุปสรรคอยู่หลายประการเนื่องจากการหาประโยชน์โดยมิชอบของเจ้าเมืองและกรมการ วิธีการจัดเก็บภาษีอากร และระบบเงินตราที่ใช้หมุนเวียน สำหรับการหาประโยชน์ส่วนตัวของข้าราชการทำให้พ่อค้าต้องเสียค่าใช้จ่ายเพิ่มขึ้นเพื่อสะดวกในการซื้อสินค้า การค้าส่วนใหญ่จะอยู่ในมือของชาวจีนซึ่งจะต้องทำตามเงื่อนไขของเจ้าเมือง² โดยทดแทนค่าใช้จ่ายที่เสียไปด้วยการหาทำไรจากราษฎรผู้ซื้ออีกทอดหนึ่ง เรื่องนี้จึงเป็นความเดือดร้อนแก่ผู้ขายคือพ่อค้าชาวยุโรปและราษฎรเป็นผู้ซื้อส่วนใหญ่ นอกจากนั้นก็เป็นปัญหาจากการตั้งด่านเก็บภาษีซ้ำซ้อนหรือเก็บเกินพิกัดที่รัฐบาลกำหนดไว้หากไม่ยอมก็ต้องเสียเวลาหรือไม่ได้ซื้อสินค้าตามความต้องการ พ่อค้าไม่ยอมเสี่ยงจึงต้องยอมทำตาม รัฐบาลจึงมีนโยบายแก้ปัญหาระบบเจ้าเมือง – เจ้าภาษี โดยการจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ จัดตั้งขึ้นเพื่อกำหนดตัวบุคคลและหน่วยงานที่รับผิดชอบ วางระเบียบปฏิบัติเกี่ยวกับวิธีประมวลภาษีอากร กำหนดหน้าที่และความรับผิดชอบของเจ้าภาษีนายอากร ตลอดจนกำหนดโทษผู้ไม่ปฏิบัติตามพระราชบัญญัติ เพื่อสร้างประสิทธิภาพในการจัดเก็บภาษีอากรของเจ้าพนักงานและเจ้าภาษีนายอากร เช่นครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู ที่เกาะหลัก ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ทรงทอดพระเนตรเห็นการเก็บรั้งนกที่จะต้องมีการตั้งเจ้าภาษีอากรรั้งนกว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 3 – 4.

²กรมศิลปากร. จดหมายเหตุเจม โลว์. หน้า 89.

...เข้าทางช่องหว่างเกาะมุยกับเกาะพระต่อกัน เวลาค่ำจึงได้ถึง หลวงอุดมภักดี เจ้าภาษีวังนก มาคอยรับตั้งเลี้ยงอยู่ในที่นี้ ที่ซึ่งปลูกพลับพลานี้เรียกว่านาเทวดา คือเป็นที่ศาลสำหรับพวกวังนก ให้ไว้เจ้าก่อนที่จะลงมือทำวังนกระมหอรรคนิกรเป็นผู้มาปลูก มีท้องพระโรงหลังหนึ่งที่อยู่หลังหนึ่ง ที่เจ้านาย ข้าราชการอยู่อาศัยโรงของเจ้าภาษีวังนกสองหลัง¹

หรือเหตุการณ์ที่หัวเมืองฝั่งตะวันตกประชาชนมีปัญหาเรื่องการเก็บส่วยจากการกราบหูล ของพระยาพิทยโกษา² แสดงให้เห็นปัญหาจากการเก็บส่วยแบบเดิมว่าก่อความเดือดร้อนแก่ราษฎร ไทยทั่วไป

จากพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวข้างต้นจึงเป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้เกิดแนวพระราชดำริในการ ปรับเปลี่ยนระบบเจ้าเมือง- เจ้าภาษีอากรโดยการปรับปรุงการคลังส่วนกลางโดยการตั้งจัดตั้งหอ ราชการพัฒนาขึ้น และคัดเลือกข้าราชการส่วนกลางไปทำหน้าที่ข้าหลวงเทศาภิบาลประจำหัวเมือง เพื่อทำการเก็บภาษีอากรเก็บส่งเข้าส่วนกลาง

หรือครั้งที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาสที่เมืองยี่หริ่ง เมืองระนอง เมืองไชยา และแหลมมลายู ได้ทอดพระเนตรการทำนา ทำน้ำตาลโตนด มะพร้าว ยาสูบ นำไป ค้าขายต่างเมืองดังตัวอย่างพระราชหัตถเลขาว่า

...คนในพื้นที่เมืองทำนาทำน้ำตาลโตนด ปลูกมะพร้าว พวกจีนทำสวนมะพร้าว ปลูกฝิ่นปลูกมัน และซื้อขายในตลาด มะพร้าวเป็นสินค้าตรงเข้าไปขายกรุงเทพฯ น้ำตาลโตนดไปขายเมืองสิงคโปร์ เข้าไปขายเมืองกลันตัน เมืองตรังกานู เรือเหือบบรรทุกฝิ่นยาสูบยาแดงปลา ขึ้นไปขายถึงบ่อทอง เมืองระแงะและเมืองรามัน ชาล่องบรรทุกฝิ่นบุกบ่าง เข้าสารบ้าง เก็บภาษีเข้าสารร้อยคันตั้งเป็นเงินครึ่ง เหรียญ ปีหนึ่งเข้าออกอยู่ในแสนคันตั้ง (200เกวียน) คนไทยจีนแซกอยู่ปะปนกันไป...³

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 3 – 4.

²สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ รัชกาลที่ 5 ม. 47/8 ส่วยหัวเมืองฝั่งตะวันตก (16 ธันวาคม - 28 เมษายน รศ. 111)

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 27.

ต่อมาในคราวเสด็จประพาสเมืองชุมพร สงขลา และพัทลุง พบว่าประชาชนมีอาชีพเก็บรังนกนางแอ่นขาย โดยมีเจ้าภาษีรังนกเป็นผู้ดูแล ดังพระราชหัตถเลขาว่า

...ถึงเกาะง่ามทอดไกลเกาะนาคะวันออกแลเห็นปากถ้ำเป็นโพรงๆ ที่เขานั้นมีต้นไม้ไม่ค่อยแลเห็นศิลาที่เกาะนี้ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าได้ประทับทอดพระเนตรรังนกแต่ก่อนจนจำได้ว่าได้ตามเสด็จพระบิดา ... ถึงเกาะ ลังกาจิว ถ้ำนี้ใหญ่กว้างพื้นชันขึ้นไปสูง เต็มไปด้วยมูลนก มีปล่องแสงสว่างส่องปล่องนกจับมากที่นี้เขาลงตะแกรงให้ดูตามวิธีที่เก็บรังนก... บ้านหาดรี มีเรือนโรงสักหกเจ็ดหลังหากินในการทำปาณาติบาต ตัดไม้ ตัดหวาย ทำได้ همینเต็มทีทนไม่ไหว ที่น่าอาวมีเกาะรายไปหลายเกาะล้วนแต่เกาะรังนกทั้งนั้น...เกาะจิวตาหลักแล้วไปขึ้นหาดเกาะจิวตาล้า ซึ่งเป็นที่พวกรังนกอยู่เฝ้าถ้ำรังที่ถ้ำเกาะจิวตาล้านี้เป็นมากกว่าทุกตำบล แต่ไม่เป็นรังนกอย่างดีทีเดียวนัก...¹

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวทำให้พระองค์ทรงเห็นว่า การเก็บรังนกขายเป็นอาชีพที่สำคัญของคนทางใต้เป็นอย่างมาก

ในการเสด็จประพาสหัวเมืองอุดรดิศร ร.ศ. 120 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรตลาด ถนน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงคณะผู้ทรงรักษาพระนครว่า

...แต่ต้นสะพานนั้น พวกจีนเรียวยกกันดาตปะรำตลอดถนน ตลาดยาว 30 เส้น ใต้เสา 3 แถว กว้างใหญ่เต็มถนน ในตลาดนั้นมีเรือนแถว ฝากระดาน 2 ชั้น แต่ใหญ่กว่ากรุงเทพฯ ที่แล้วก็มาก ที่ยังทำอยู่ก็มี เป็นร้านขายของอย่างครึกครื้น ที่เป็นบ้านเรือนและห้างก็มีบ้าง เขาว่าตลาดบกที่นี่ดีกว่าที่ปากน้ำโพซึ่งชั้นยังไม่ได้เห็น แต่ตลาดเรือนั้นที่นี้สู้ปากน้ำโพไม่ได้ การซึ่งตลาดติดได้ใหญ่โต เพราะพวกเมืองแพร่มาลงที่ท่าเสาเหนือทำอิฐขึ้นไปคั้งหนึ่ง พวกเมืองน่านลงทางลำน้ำพวกข้างเหนือ แลตะวันออกลงข้างฟากตะวันออก แต่มาประชุมกันค้าขาย แลกเปลี่ยนอยู่ที่หาดนั้น แต่ก่อนมาสินค้าข้างล่างขึ้นมายังไม่สะดวกดังเช่นทุกวันนี้ แต่บัดนี้ลูกค้ารับช่วงกันเป็นตอนๆ พวกที่ลงไปเพียงปากน้ำโพ พวกปากน้ำโพรับสินค้าจากกรุงเทพฯ เป็นการสะดวกขึ้น²

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือคราวเสด็จเมืองนครสวรรค์ เมื่อ ร.ศ. 127 (พ.ศ. 2451) การเสด็จประพาสในครั้งนี้พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นเรือค้าขายในแควใหญ่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 29.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5. หน้า 30.

ลดน้อยลง นี่ก็จะเป็นเพราะรถไฟพิษณุโลกจึงทำให้เมืองนครสวรรค์เป็นเมืองท่าที่ไม่มีความสำคัญ จึงได้ถามคนค้าขายที่เมืองนั้นคือยายพลอย ได้ความว่า ไม่ใช่เป็นเพราะว่ามีทางรถไฟแต่เป็นเพราะว่าเรือที่บรรทุกไปจำหน่ายที่กรุงเทพฯ นั้นไม่ค่อยมีกำไร ดังพระราชหัตถเลขาว่า

...พิเคราะห์ดูแพและเรือค้าขายในแควใหญ่เรือไปมาก นี่ก็สงสัยว่าจะเป็นด้วยรถไฟพิษณุโลก ทำให้เมืองนครสวรรค์ไม่เป็นเมืองท่าสำคัญ เพราะสินค้าขึ้นไปทางรถไฟได้สะดวกกว่า ครั้นถามคนค้าขาย กล่าวคือ ยายพลอยที่เป็นคนชอบกัน บอกว่าไม่เชิงจะร่วงเรือด้วยรถไฟ เป็นด้วยราคาสินค้าบางกอก บรรทุกของลงไปจำหน่ายไม่มีกำไร...¹

คราวเสด็จประพาสหัวเมืองมณฑลราชบุรี ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452) การค้าขายในตลาดที่มีความคับคั่ง ดังพระราชหัตถเลขาว่า

...ออกจากวัดโพธารามลงตามทางซึ่งตรงลงไปสะพานวัด แต่เป็นร้านขายของทั้ง 2 ฟาก แล้วจึงเลี้ยวไปตามในตลาดริมน้ำไปจนสุดตลาด ซึ่งเกือบจะถึงที่ว่าการอำเภอ ราษฎรได้คาดปรางผ้าตลอดทาง ตำบลโพธารามนี้เป็นที่ตลาดอย่างสำเพ็งยิ่งยาวมาก ผู้คนแน่นหนา จำนวนคนในอำเภอโพธารามถึง 40,000 มากกว่าอำเภอเมืองราชบุรี...²

พระราชหัตถเลขาดังกล่าวชี้ให้เห็นได้ว่าการค้าขายของราษฎรไทยมีอยู่ทั่วพระราชอาณาจักร ไม่ว่าจะเป็นการค้าขายระดับภายในประเทศหรือนอกประเทศจะเห็นได้ว่าทุกอาชีพนั้นล้วนมีความสำคัญกับราษฎรและประเทศชาติ และการจะทำการค้าให้ดีได้หรือมีประสิทธิภาพได้นั้นก็ต้องขึ้นอยู่กับปัจจัยหลายด้านด้วยกันไม่ว่าจะเป็นการค้าใจใส่ดูแลของราษฎรเองในสินค้านั้นๆ การดูแลจากรัฐบาลและที่สำคัญจากการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนี้ทำให้พระองค์เล็งเห็นและพร้อมที่จะแก้ปัญหาในเรื่องต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับราษฎรของพระองค์โดยให้ข้าราชการท้องถิ่นเป็นผู้ดูแลอย่างเข้มงวดและถวายเป็นงานกับพระองค์ทราบ

¹สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2505). พระราชหัตถเลขา เรื่องการเสด็จประพาสลำนํ้ามะขามเฒ่า. หน้า 14.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีกา ร.ศ.128. หน้า 13.

3.4.2 ด้านสถานที่ค้าขาย

คราวเสด็จประพาสแหลมมลายู ที่เมืองกาญจนดิษ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ได้ทอดพระเนตรถนนที่ยังไม่ได้รับการพัฒนาเวลาฝนตกก็จะเป็นโคลน จึงทำให้การคมนาคมไม่สะดวกดังพระราชหัตถเลขาว่า

...ด้วยถนนเก้านี้ น้ำกัดตลิ่งพังใกล้เข้ามามาก เขาคิดจะย้ายไปใหม่ แต่ฝนตกเป็นโคลนเปรอะเปื้อนอย่างยิ่ง ต้องเอากระดานทอดเดินไปจนพ้นวัดสามม้าย จึงได้ถึงท้องตลาดถนนค่อยเป็นดินแข็ง ราษฎรพากันเอาเสื่อมาปูให้เดินเกือบตลอดทางตลาดเป็นที่มีเงินมาก จึงได้ปลุกติดต่อกัน ที่ตลาดมีผ้าขายน้อยมีแต่ของซึ่งใช้สอยมาแต่กรุงเทพฯ มาจากสิงคโปร์บ้าง มาจากเมืองจีนบ้างชื่อของเมืองนี้ได้แต่ผ้าตาเจ็ดแปดผืนตลาดก็เป็นตลาดใหญ่ยิ่งยาว แต่ไม่สู้บริบูรณ์นัก...¹

การเสด็จประพาสตัวเมืองราชบุรี ร.ศ. 128 (2452) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตรตลาด ถนน ที่เมืองราชบุรี และเห็นว่าอยู่ในความเสื่อมโทรมจึงทรงให้แก้ไข ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาที่ทรงมีถึงคณะผู้ทรงรักษาพระนครว่า

...ทอดพระเนตรถนน ทรงย่ำถึงถนนเมืองราชบุรีสายที่ดีที่สุดว่า การก่อสร้างยังไม่เรียบร้อยหลายประการ เช่น ทำนบกั้นน้ำทำให้น้ำขังและเน่า เพราะไม่ได้สร้างให้เป็นไปตามโครงการที่ได้ดำริไว้² ทรงติเตียนมายังผู้รักษาพระนครในครั้งนี้จะต้องได้รับการแก้ไขอย่างแน่นอน ดังนั้นคงจะเรียบร้อยมากขึ้นกว่าที่ได้มาทอดพระเนตร ถนนหลังสถานีรถไฟใช้ไม่ได้เมื่อราษฎรขนของมาจากเพชรบุรีและพระปฐมเจดีย์ก็ไม่สามารถนำไปตามทางถนนได้ ต้องจ้างแจ็กหาบหรือมีฉะนั้นก็ขนของข้ามทางรถไฟไปลงเรือนด้านหน้าสถานี...³

การเสด็จประพาสตัวเมืองราชบุรี ร.ศ. 128 (2452) พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทอดพระเนตร ถนน ที่เมืองราชบุรี ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทร์ศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 39.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ.128. หน้า 15.

³แหล่งเดิม.

...ข้ามสะพานไปแล้วไปตามถนนตลาดแหว่ดูตามร้านบางแห่ง และตลาดของสด ดูถนนกว้างขวาง เหตุด้วยของสดได้เข้าไปขายเสียในตลาด แต่ตลาดของสดเล็กไปไม่พอ ด้วยที่เมืองเพชรบุรีนี้มีตลาดแห่งเดียว และเป็นเวลาของเต็มทีในเวลาบ่าย 2 โมง ผิดกับตลาดอื่นๆ ถนนมีดีกรามไม่ได้ดีอะไรขึ้น แต่ดูติดแน่นหนาต่อกันตลอดเป็นร้านยาวไปมา จนเกือบจะถึงที่สุดถนน ผู้คนแน่นหนาผิดกว่าแต่ก่อน แล้วได้เลี้ยวไปถนนสายหลัง ซึ่งเจ้าพระยาสุรพันธ์ ตัดขึ้นใหม่ไปตามแนวกำแพงเมืองทางนี้เลยไปถึงนาตำบลปากช่อง¹

จากพระราชหัตถเลขา ดังกล่าวจะเห็นได้ว่าการค้าขายในตลาดนั้นมีความสำคัญมากในแต่ ละหัวเมือง แต่ในตัวตลาดก็ยังมีปัญหาอยู่มากมายหลายประการขึ้นอยู่ กับสถานที่และสภาพ ภูมิศาสตร์ของพื้นที่นั้น ๆ ซึ่งจะต้องเร่งแก้ไขอย่างเร่งด่วน โดยให้เจ้าหน้าที่ส่วนราชการท้องถิ่นเร่ง แก้ปัญหาแต่ละท้องที่เนื่องจากการค้าในตลาดเป็นส่วนหนึ่งของระบบเศรษฐกิจของประเทศด้วย เช่นกัน

การเสด็จประพาสตัวเมืองนครสวรรค์ ร.ศ. 120 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดพระเนตรลำน้ำที่มีคลองเริ่มต้นขึ้นลง ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...ล่องน้ำลงไปเข้าคลองโกรกกราก ที่ปากคลองนั้นต้นเป็นคัน ช่องข้างเหนือเข้าไม่ได้ เข้าได้แต่ ช่องข้างใต้ ลัดปากคลองเข้าไปหน่อยหนึ่ง มีบ้านเรือนและแพอยู่บ้าง เป็นที่ลุ่มจนถึงพรมแดนเมือง อุทัยธานีต่อไปจึงเป็นที่ดอน เป็นคันสูงบ้างต่ำบ้าง ฟากข้างขวามือเป็นป่าข้างโดยมาก²

จากพระราชหัตถเลขา ดังกล่าวนี้อาจเห็นได้ว่าคลองเป็นเส้นทางคมนาคมที่สำคัญของไทยมา แต่ในอดีต พระมหากษัตริย์ของไทยหลายพระองค์โปรดเกล้าฯ ให้ชุดคลองขึ้นทั่วพระราชอาณาจักร ด้วยทรงพิจารณาเห็นว่าการขุดคลองเป็นการทำนุบำรุงบ้านเมืองให้มั่นคงสมบูรณ์ ราชอาณาจักรไทย จึงมีคลองเป็นจำนวนมาก การขุดคลองของแต่ละรัชสมัยมีจุดมุ่งหมายแตกต่างกันไปตามสถานการณ์ ของบ้านเมือง แต่ส่วนใหญ่จะขุดคลองเพื่อเป็นประโยชน์ทางยุทธศาสตร์ เพื่อการเพาะปลูก เพื่อ การสุขาภิบาล และเพื่อสะดวกในการคมนาคม พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรง สนับสนุนให้ขุดคลองเพื่อมุ่งประโยชน์ทางด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ เช่น โปรดเกล้าฯ ให้หน่วย ราชการและเอกชนขุดคลองขึ้นเป็นจำนวนมาก ทั้งทางฝั่งตะวันออกและฝั่งตะวันตกของแม่น้ำ เจ้าพระยา เพื่อเป็นเส้นทางคมนาคมระหว่างกรุงเทพฯ กับจังหวัดข้างเคียงที่เป็นแหล่งผลิตข้าวที่

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีกะกา ร.ศ.128. หน้า 16.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาล ที่ 5. หน้า 13.

สำคัญ และเป็นเส้นทางลำเลียงข้าวออกสู่ตลาดต่างประเทศ เช่นคลองดำเนินสะดวก คลองเปรมประชากร คลองนครเพิงเขตร คลองประเวศบุรีรัมย์ คลองเปรม คลองทวีวัฒนา และคลองนารายณ์เป็นต้น¹

นอกจากนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าฯ ให้เอกชนชุดคลองเพื่อขยายพื้นที่ทำการเพาะปลูกออกไปแถบตำบลบางหลวง บางโพแขวงเมืองปทุมธานี และบริเวณทุ่งหลวงตามโครงการรังสิตของบริษัทรุขคคลองและคุนาศยาม ซึ่งมีจุดมุ่งหมายที่จะเปิดเนื้อที่ดินใหม่ ๆ เพื่อใช้ในการทำนาโดยมีระบบคลองชลประทานที่มีประสิทธิภาพช่วยในการเพาะปลูกให้ได้ผลเต็มที่ ดังนั้นจะเห็นได้ว่าคลองมีความสำคัญต่อการเกษตรอย่างไรและนำไปสู่ระบบทางเศรษฐกิจได้อย่างต่อเนื่อง ดังนั้นคลองจึงเป็นสิ่งสำคัญในการพัฒนาเศรษฐกิจโดยเฉพาะอย่างยิ่งเศรษฐกิจที่เกี่ยวกับการเกษตรของไทย

3.5 การพัฒนาทางเศรษฐกิจ

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีแนวพระราชดำริว่าจะพัฒนาทางเศรษฐกิจให้ได้ผลมากยิ่งขึ้นจะต้องมีการพัฒนาทางคมนาคมควบคู่ไปด้วย ทั้งการสร้างถนน การโทรเลขและการรถไฟดังนี้

3.5.1 การสร้างถนน

เนื่องจากว่าถนนเป็นเส้นทางคมนาคมที่มีความสำคัญมากในการเดินทางทั้งด้านการติดต่อค้าขาย การติดต่อสื่อสารระหว่างท้องถิ่น เมื่อมีการสร้างถนนแล้วจะทำให้การคมนาคมติดต่อสื่อสารและการค้าขายสะดวกมากยิ่งขึ้น ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ดังนี้

คราวเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบว่าที่เมืองชุมพรมีการทำการปลูกมะพร้าว เป็นจำนวนมาก ที่เมืองระนองราษฎรจะทำการทำสวนตลอดทางและมีการสร้างถนนหนทางต่างๆ เพื่อสะดวกในการเดินทางพร้อมทั้งด้านเศรษฐกิจด้วยเช่นกัน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสแหลมมลายู ร.ศ. 108 ที่เมืองระนองว่า

...พระยาระนองขอให้ตั้งชื่อพลับพลานี้เป็นพระที่นั่ง ด้วยเขาจะรักษาไว้เป็นที่ถือน้ำพระพิพัฒน์สัจจา และขอให้ตั้งชื่อถนนด้วย จึงได้ให้ชื่อพระที่นั่งว่า “รัตนรังสรรค์” เพื่อจะให้แปลกล้ำๆ พอมือชื่อผู้ทำเป็น

¹ ชัย เรืองศิลป์. (2522). ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352 – 2453 ด้านเศรษฐกิจ. หน้า 256 – 257.

ที่ยินดี เขาที่เป็นที่ทำวังนี้ให้ชื่อว่า “นิเวศศิริ” ถนนตั้งแต่ทำขึ้นมาจนสุดตลาดเก่าแปดสิบเส้นเศษ ให้ชื่อว่า “ถนนท่าเมือง” ถนนทำใหม่ตั้งแต่สามแยกตลาดเก่าไปตามน้ำบ้านใหม่พระยาระนองถึงสะพานยูง เป็นใหญ่เกือบเท่าถนนสนามไชยให้ชื่อว่า “ถนนเรื่องราวษฎ์” ถนนตั้งแต่สะพานยูงออกจนถึงที่ห้องขุ้ย พระยาดำรงสุจริต ลัก 70 เส้นเศษยอมหน้อยหนึ่งให้ชื่อ “ถนนชาติเฉลิม” ถนนตั้งแต่ถนนไปบ่อน้ำร้อน ถึงเหมืองในเมืองให้ชื่อ “ถนนเพิ่มผล” ถนนทางไปบ่อน้ำร้อน 70 เส้นเศษ ให้ชื่อ “ถนนชลระอุ” ถนนนำวัง ซึ่งเป็นถนนใหญ่ให้ชื่อ “ถนนลู่วัง” ถนนออกรอบตลาดนัดต่อกับถนนลู่วังกับถนนเรื่องราวษฎ์เป็นถนนใหญ่ แต่ระยะทางสั้นให้ชื่อ “ถนนกำลังทรัพย์” ถนนตั้งแต่ถนนเรื่องราวษฎ์มาถึงถนนชลระอุผ่านศาลาประชาคม ซึ่งทำเป็นตึกสี่มุขขึ้นใหม่ยังไม่แล้ว ให้ชื่อ “ถนนดับคดี” ถนนแยกจากถนนเรื่องราวษฎ์ลงไปทางริมคลองให้ชื่อ “ถนนทวีสินค้า” กับอีกถนนหนึ่งซึ่งพระยาระนองคิดจะทำออกไปถึงตำบลหินลาด ซึ่งเป็นทางโทรเลข ขอชื่อไว้ก่อนจึงได้ให้ชื่อว่า “ถนนผาแดด” ถนนซึ่งเขาทำและได้ให้ชื่อทั้งปวงนี้เป็นถนนที่น่าจะได้ชื่อจริงๆ ใช้ถมด้วยศิลากรวดแร่แข็งกร่าง และวิธีทำท่อน้ำของเขาเรียบร้อยทุกหนทุกแห่งฝนตกทันใดนั้น จะไปแห่งใดก็ไปไม่ได้¹

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เสด็จประพาสไปยังเมืองอุทัยธานี พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นสภาพความเป็นอยู่ ถนน หนทาง การประกอบอาชีพเกษตรกรรมโดยเฉพาะการทำนา มองเห็นปัญหาของราษฎรที่ได้ทำการปิดขังน้ำไว้เพื่อการเกษตรของตน ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาการเสด็จประพาสเมืองอุทัยธานี ร.ศ. 120 ว่า

...เวลาบ่ายลงเรือแจวมีเรือไฟเล็กลากไปตามลำคลอง ถนนมีแต่ร่อนนั้ก จึงไม่ได้เห็นบ้านเรือนตอนข้างบกซึ่งซ้อนกันอยู่เป็นสองชั้น เห็นแต่ข้างหลังบ้าน ไปขึ้นที่ท่าตลาดวัดขวิด ตลาดนั้นมีผู้คนแน่นหนา แต่ถนนยังเป็นทรายอ่อน และรางน้ำมักจะเต็ม ไม่เป็นถนนที่ได้ทำ เป็นแต่ทางคนเดิน ราษฎรเป็นคนบริบูรณ์โดยมาก ความบริบูรณ์ของเมืองนี้อาศัยการค้าขายอย่างเดียว เพราะเหตุที่แผ่นดินนอกคลองนั้นออกไปเป็นที่พื้นราบมาก มีลำห้วยซึ่งมีน้ำแต่ฤดูฝน ราษฎรเข้าใจเองในวิธีซึ่งจะปิดขังน้ำไว้เลี้ยงต้นข้าวเหมือนอย่างอิริเคชั่น ข้าวไม่มีเสีย จึงเป็นที่น่าอุดมดีกว่าตอนข้างริมน้ำซึ่งอาศัยน้ำทำเมื่อน้ำมามากเกินไปข้าวก็เสีย และยังมีที่ซึ่งลุ่มเกินไปจนทำนาไม่ได้เสียเลยก็มีโดยมาก เมืองอุทัยธานีเก่าตั้งอยู่ในที่ซึ่งเป็นที่ดอน...²

¹ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลาญ เมื่อรัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 39.

² สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารรัชกาลที่ 5. บ.กร. 5ป/2/15. เรื่องบัญชีพระราชหัตถเลขา รายงานเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองเหนือ ตั้งแต่วันที่ 2 ต.ค. – 5 พ.ย. 120. (ไมโครฟิล์ม). (2 ต.ค. – 5 พ.ย. 120).

การเสด็จประพาสเมืองนครปฐมคราวเสด็จประพาสเมืองกาญจนบุรี ร.ศ.128 (พ.ศ. 2452) ได้ทอดพระเนตรเห็นถนนหนทางต่างๆ ยังไม่มีการพัฒนาปรับปรุงทำให้การเดินทางไม่สะดวกดังพระราชหัตถเลขาว่า

... ปลายถนนหน้าพระและ ถนนขวาพระจมอยู่ในน้ำต้องขับรถไปในน้ำเช่นนั้น เลี้ยวถนนหลังพระเป็นน้ำโคลน จะไปแห่งใดอีกด้วยรถไม่ได้ แต่เวลายังวันอยู่จึงได้ขึ้นรถแทะสะปรังกลับไปทางถนนหลังพระ แล้วไปตามถนนไปสนามจันทร์ ซึ่งปลูกต้นไม้ให้ร่มเงาอยู่มากแล้ว จนถึงบ้าน สนามจันทร์...¹

คราวเสด็จประพาสเมืองนครปฐม พระองค์ได้ทอดพระเนตรเห็นสภาพถนนหนทาง การประกอบอาชีพค้าขายของราษฎร ดังพระราชหัตถเลขาว่า

เมื่อถึงปฐมเจดีย์ ได้แวะไปดูตลาดทั้ง 2 ข้าง เห็นติดแน่นหนาบริบูรณ์เกือบจะว่าตลาดไหนสู้ไม่ได้ แต่พื้นยังเป็นโคลนลุ่มดอนต้องโรยแกลบ จะต้องคิดจัดการใหม่ให้สะอาดยิ่งขึ้น ส่วนถนนเป็นของสุขาภิบาลก็ยังไม่ได้ถมหิน เห็นว่าเป็นการสมควรแท้ที่จะต้องถมหินอย่างราชบุรี แล้วแต่การที่จะกระทำนั้น ถ้าทำให้มันคง คือมีหินเป็นอันเจาหินก้อนย่อยแล้วจึงโรยละเอียด ซึ่งต้องลงทุนมากแต่ทนทานนั้นจะดีกว่าที่จะรับโรยให้ทั่วไปทุกถนน เพราะที่พระปฐมเจดีย์ถึงถนนไม่ได้โรยหินก็แห้งเร็วรถไม่มีที่คัน ถ้าทำเสียให้ดีถึงจะได้ทีละน้อยคงจะทนไปได้ตั้ง 1 ปี ถนนซ้ายพระจากสถานีไปดูเรียบร้อยดี ต้นมะขามงามตลอดจนถึงบันไดใหญ่ดูเปิดเผย แต่ตึก 2 ข้างถนนออกจะไม่มีใครติดเพราะเข้าไปรวมอยู่ในตลาดเสียหมด พระปฐมเจดีย์แปลกกับที่อื่น ถ้าไม่เข้าไปตลาดแล้วดูคนละไม่มีเท่าไร ได้ขึ้นรถไปดูถนนเทศาจนตลอด ต้นมะขามงามดีเหมือนกัน แล้วคิดจะไปทักษิณพระปฐม แต่ด้วยเหตุที่ฝนตกตั้งแต่ 2 ทุ่ม จนถึง 2 โมง เข้าปลายถนนหน้าพระและ ถนนขวาพระจมอยู่ในน้ำต้องขับรถไปในน้ำเช่นนั้น เลี้ยวถนนหลังพระเป็นน้ำโคลน จะไปแห่งใดอีกด้วยรถไม่ได้²

พระราชหัตถเลขาข้างต้นทำให้เห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงความสำคัญของถนน เนื่องจากถนนเป็นเส้นทางคมนาคมที่อำนวยความสะดวกในการสัญจรไปมา ทำให้การประกอบธุรกิจการค้าคล่องตัวและมีผลต่อการกินดีอยู่ดีของราษฎร นอกจากนั้นยังมีผลต่อความมั่นคงของประเทศชาติ ตลอดจนเป็นเครื่องแสดงถึงความเจริญก้าวหน้าของประเทศตามแบบสมัยใหม่ด้วย การสร้างถนนในอดีตของไทยสร้างเพื่อให้คนเดิน เป็นถนนดินและถนนปูอิฐตะแคง มีขนาดเล็ก การสร้างถนนเพื่อให้เกวียนและรถสัญจรไปมาได้ด้วย (ถนนตามแบบตะวันตก) นั้นเริ่ม

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ.128. หน้า 19.

²แหล่งเดิม. หน้า 4.

สร้างขึ้นในสมัยของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและมาถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ให้ทั้งเอกชนและรัฐบาลได้สร้างถนนและสะพานขึ้นเป็นจำนวนมาก เพื่อประโยชน์ทางเศรษฐกิจและเพื่อความสง่างามของบ้านเมือง การสร้างถนนที่สร้างออกไปยังที่ต่างๆ ทำให้พ่อค้าชาวกรุงบางกลุ่มก็หันมาสร้างร้านค้า และบ้านเรือนตามริมถนน ทำให้ที่ดินมีราคาแพง

การปรับปรุงทางและถนนในส่วนภูมิภาค เป็นไปอย่างล่าช้าพอสมควรเนื่องจากรัฐบาลได้กำหนดให้การปรับปรุงทางและถนนในส่วนภูมิภาคอยู่ในความรับผิดชอบของผู้บริหารระดับภูมิภาค ดังนั้น การสร้างทางเกวียนและถนนในแต่ละมณฑลจึงขึ้นอยู่กับความต้องการและความสามารถของข้าหลวงเทศาภิบาล ข้าราชการ กำนัน ผู้ใหญ่บ้าน และประชาชนแต่ละท้องถิ่น หรือตามคำสั่งของเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย หรือเป็นไปตามพระบรมราชโองการ

ลักษณะของทางและถนนที่ได้รับการปรับปรุงหรือสร้างขึ้นมี 2 ลักษณะคือ ทางหรือถนนในเมืองและทางหรือถนนระหว่างเมือง ระหว่างมณฑล ทางและถนนที่ได้รับการปรับปรุงหรือสร้างขึ้นในเมืองต่างๆ มีลักษณะคล้ายๆ กันทุกเมือง คือ สร้างเป็นทางหรือถนนผ่านใจกลางเมือง สร้างเชื่อมสถานที่ราชการต่างๆ และเชื่อมหมู่บ้านกับสถานที่ราชการ เชื่อมหมู่บ้านกับหมู่บ้าน หมู่บ้านกับศาสนสถาน นอกจากนั้นยังมีทางหรือถนนที่สร้างไปยังชุมทางคมนาคมอื่น ๆ เช่นสร้างจากหมู่บ้านไปยังแม่น้ำ ริมฝั่งทะเล และสถานีรถไฟ เป็นต้น ส่วนทางและถนนที่สร้างขึ้นทั่วประเทศมีความสำคัญต่อการพัฒนาทางเศรษฐกิจและการปกครองเป็นอย่างมาก¹

3.5.2 การสร้างทางรถไฟ

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การคมนาคมทางบกของไทยได้รับการพัฒนาให้ก้าวหน้าตามแบบตะวันตก มีการสร้างทางรถไฟเชื่อมระหว่างกรุงเทพฯ กับหัวเมืองในส่วนภูมิภาคทางภาคเหนือ ภาคอีสานและภาคใต้ จุดประสงค์ของการสร้างทางรถไฟหลักๆ คือเพื่อเป็นประโยชน์ในด้านการปกครอง และรักษาความมั่นคงปลอดภัยของพระราชอาณาจักร รองลงมาคือเพื่อเป็นการส่งเสริมทางด้านเศรษฐกิจด้วยเช่นกัน ดังปรากฏใน “ประกาศสร้างทางรถไฟสายสยามแต่กรุงเทพฯ ถึงนครราชสีมา ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ว่า

¹ เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2520). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 135 – 138.

...ทรงพระราชดำริเห็นว่า การสร้างทางรถไฟเดินไปมาในระหว่างหัวเมืองไกลเป็นเหตุให้เกิดความเจริญแก่บ้านเมืองได้เป็นอย่างดีอันหนึ่ง เพราะทางรถไฟอาจจะชักย่นหนทางหัวเมืองซึ่งตั้งอยู่ไกลไปมากันยากให้กลับเป็นหัวเมืองใกล้ ไปมาถึงกันได้โดยสะดวกเร็วพลัน การย้ายขนสินค้าไปมาเป็นการลำบาก ก็สามารถจะย้ายขนไปมาถึงกันได้โดยง่าย เมื่อเป็นจะย้ายสินค้าที่บังเกิดขึ้นไปค้าขายแลกเปลี่ยนกันกับหัวเมืองอื่นได้ ก็คงมีผู้อุตสาหกรรมคิดสร้างทำแลเพาะปลูกส่งสินค้านั้นให้มากยิ่งขึ้น เป็นการเปิดโอกาสให้อาณาประชาราษฎร์ มีที่ตั้งการทำมาหากินกว้างขวางออกไป แล้วนำทรัพย์สมบัติกรุงสยามให้มากยิ่งขึ้นด้วย...¹

การสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี เริ่มดำเนินการสร้างเมื่อวันที่ 5 กันยายน พ.ศ. 2442 มีวัตถุประสงค์ในการสร้างเพื่อจะใช้ประโยชน์ในการขนส่งสินค้าพืชผลต่างๆ ตามทางผ่านของทางรถไฟเข้าสู่กรุงเทพฯ แต่ในระยะแรกไม่ได้ผลมากนักเนื่องจากต้องส่งสินค้าหลายต่อไม่สะดวกเท่ากับการขนส่งทางน้ำ แต่ทางรถไฟสายเพชรบุรี เป็นประโยชน์กับราษฎรในการเดินทางของราษฎรในท้องถิ่น และการขนส่งสินค้าเล็กๆ น้อยๆ อีกทั้งยังเป็นประโยชน์กับคนในบริเวณนครปฐม เพชรบุรี กาญจนบุรีที่จะมากราบนมัสการพระปฐมเจดีย์มากขึ้น²

การสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี ช่วยให้การเดินทางจากสุพรรณบุรี เข้ามายังกรุงเทพฯ สะดวกเร็วและช่วยให้การเดินทางภายในมณฑลนครชัยศรีและการติดต่อกับกรุงเทพฯ สะดวกขึ้น เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี เมื่อ ร.ศ. 127 พ.ศ. 2451 ได้เสด็จมายังเมืองนครปฐม และทรงกล่าวถึงสภาพเมืองว่า

เมื่อถึงพระปฐมเจดีย์ ได้แวะไปดูตลาดทั้ง 2 ข้าง เห็นดีแน่นอนบริบูรณ์ดี เกือบจะว่าตลาดไหนสู้ไม่ได้...แต่ตึก 2 ข้างถนนนอกไม่ใคร่ดี เพราะเข้าไปรุ่มกันอยู่ในตลาดเสียหมด พระปฐมเจดีย์แปลกกว่าที่อื่น ถ้าไม่เข้าไปในตลาดแล้วคนจะไม่มีเท่าไร³

จะเห็นได้ว่าการสร้างทางรถไฟจึงเป็นปัจจัยสำคัญทำให้สภาพเศรษฐกิจเจริญขึ้น เพราะการติดต่อค้าขายระหว่างท้องถิ่น หรือติดต่อกับกรุงเทพฯ สะดวกขึ้นกว่าแต่ก่อนซึ่งอาศัยเฉพาะเรือและทางเกวียนซึ่งในฤดูฝนนั้นไม่สามารถเดินทางได้สะดวก

¹ศรีนวล ศิริมิลินทร์. (2519). การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 125 – 126.

²กรมศิลปากร. เอกสารรัชกาลที่ 5 ม.45/6. มณฑลนครชัยศรี.

³พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีกา ร.ศ.128. หน้า 1.

เมื่อมีเส้นทางคมนาคมทางรถไฟใช้แล้วปรากฏผลว่า ข้าวและพืชผลทางการเกษตรอื่นๆ ที่ส่งเข้ามายังตลาดกลางกรุงเทพฯ เพื่อให้บริโภคภายในประเทศและส่งออกไปยังต่างประเทศมีจำนวนเพิ่มมากขึ้น จึงอาจกล่าวได้ว่าการสร้างทางรถไฟเป็นปัจจัยสำคัญอย่างหนึ่งในการขยายตัวทางเศรษฐกิจของประเทศ

3.5.3 การตั้งเสาโทรเลข

ใน พ.ศ. 2412 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานพระบรมราชานุมัติให้ชาวอังกฤษสองคนติดตั้งเสาโทรเลขขึ้น แต่ไม่เป็นผลตามที่กำหนดไว้ ทางราชการกรมกลาโหมสมัยนั้นจึงดำเนินการเอง โดยได้สร้างสายโทรเลขแห่งแรกคือ สายกรุงเทพฯ – สมุทรปราการ ยาว 45 กิโลเมตร ซึ่งภายหลังได้สร้างต่อสายเคเบิลใต้น้ำไปจนถึงกระโจมไฟ ส่วนสายที่สอง คือ สายกรุงเทพฯ - บางปะอิน ต่อมาภายหลังได้สร้างต่อถึงอยุธยาสายโทรเลขทั้งสองเส้นนี้ ในขั้นต้นใช้แต่เฉพาะในราชการเท่านั้น

ต่อมาใน ร.ศ. 102 (พ.ศ. 2426) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมโทรเลขขึ้น และรับช่วงการโทรเลขจากกรมกลาโหมมาทำต่อไป ได้เริ่มสร้างสายโทรเลขโดยใช้ลวดเหล็กอาบสังกะสีสายแรกที่ได้สร้างคือ สายบูรพา ซึ่งเริ่มต้นจากกรุงเทพฯ ผ่านจังหวัดปราจีนบุรี กบินทร์บุรี อยุธยา ประเทศ ศรีโสภณ จนถึงคลองกำปงหลักในจังหวัดพระตะบอง และต่อกับสายโทรเลขอินโดจีน เชื่อมโยงกับไซ่ง่อนเป็นสายโทรเลขสายแรกที่ติดต่อกับต่างประเทศ และได้เปิดให้ประชาชนใช้ได้ตั้งแต่วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา ต่อมาได้ประกาศเปิดสายโทรเลขระหว่างกรุงเทพฯ – อยุธยา และกรุงเทพฯ - สมุทรปราการ ให้ประชาชนใช้ในปีเดียวกันนี้ กรมโทรเลขได้สร้างสายด้านตะวันตกจากกรุงเทพฯ ผ่านกาญจนบุรีถึงตำบลเขาแดน ซึ่งเป็นพรมแดนระหว่างไทยกับพม่า หลังจากนั้นใน พ.ศ. 2440 ได้สร้างสายต่างประเทศขึ้นอีกสายหนึ่ง คือสายแม่สอดติดกับเขตพม่า ส่วนทางด้านใต้สร้างต่อออกไปจากสงขลาจนถึงไทรบุรี เชื่อมต่อกับปีนังและสิงคโปร์ และต่อมาได้รับการปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ดังนี้

ครั้งการเสด็จประพาสหัวเมืองภาคชายทะเลตะวันออก ใน ร.ศ. 102 (พ.ศ. 2426) ณ ช่องแสมสารได้ทอดพระเนตรเห็นตัวอย่างการปักเสาโทรเลขดังพระราชหัตถเลขาว่า

...ด้วยตั้งแต่ฉันออกจากกรุงเทพฯ มาพักนอนที่ปากอ่าวคืนหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นออกเรือมาเวลาบ่ายหยุดนอนที่ช่องแสมสารคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นออกเรือมาหยุดที่ปากแกลง ซึ่งเขาทำปราโมไม่ไว้รับ ได้เห็นตัวอย่างเสาโทรเลขซึ่งเขาลงมือปักบ้างแล้ว เวลาเย็นเดินตามหาดซึ่งเป็นหาดกว้างใหญ่¹

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). เล่มเดิม. หน้า 2.

หรือคราวเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้ แหลมมลายู ร.ศ. 109 (พ.ศ. 2433) ณ เมือง
ชุมพร เรื่องการวางเสาโทรเลข

..แต่เดี๋ยวนี้อยู่ฟังอยู่ว่าการทำสายโทรเลขนั้นแล้วเมื่อใดจะเข้ามา ด้วยเชื่อเป็นแน่ว่า ถ้าหากทำ
สายโทรเลขอีกคงได้ความเดือดร้อน เพราะข้าหลวงเหมือนพระรามบริรักษ์ออกไปทำ ได้ทราบว่าเป็น
แขวงเมืองกระเมืองระนองเมืองตะกั่วป่า ทางเขาทำแล้วเสร็จหมด ยังแต่ปักเสาไม่แล้ว ถ้าไม่คิดอ่าน
ทำที่เมืองชุมพรให้สำเร็จ ทางช้างเผือกทะเลตะวันตกก็จะต้องค้างไปหมด ในขณะนี้ที่เมืองชุมพรไม่ได้
คิดอ่านการเรื่องนี้เลย...¹

จากพระราชหัตถเลขาเรื่องเสาโทรเลขดังกล่าวทำให้ทราบแนวพระราชดำริของ
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าควรจะมีการตั้งเสาโทรเลขในบางพื้นที่เพื่อที่จะสะดวกใน
การติดต่อระหว่างชุมชนและเป็นประโยชน์อย่างมากในด้านเศรษฐกิจเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการ
ติดต่อค้าขายนั่นเอง

และจากพระราชหัตถเลขาทั้งหมดที่กล่าวมาเกี่ยวกับคราวเสด็จประพาสหัวเมืองดังกล่าว
บ่งชี้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของการคมนาคมเป็นอย่างมาก
เพราะการคมนาคมเป็นหัวใจหลักในการพัฒนาประเทศทั้งในด้านการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม
โดยเฉพาะอย่างยิ่งการคมนาคมเพื่อกระชับการปกครองเข้าสู่เมืองหลวง และเป็นการสกัดกั้นอิทธิพล
ของมหาอำนาจตะวันตกได้ ในแง่ธุรกิจเส้นทางคมนาคมทำให้สะดวกรวดเร็วในการเดินทางเพื่อ
ประกอบธุรกิจ ดังนั้นรัฐบาลจึงเห็นความสำคัญที่ต้องขยายการคมนาคมให้กว้างขวางออกไป ส่วน
การขุดคลองและการชลประทานนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีพระราชโองบาย
ในการขุดคลอง เพื่อการคมนาคมและขยายพื้นที่เพาะปลูก โดยขุดคลองให้ราษฎรเข้าไปทำกินใน
พื้นที่ที่กว้างว่างเปล่าและใช้เป็นเส้นทางลำเลียงผลผลิตมาสู่ตลาด โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมทدنน้ำขึ้น
เมื่อ พ.ศ. 2425 ในชั้นแรกทำหน้าที่ในด้านการชลประทานและขยายออกมาเป็นกรมคลอง ทำหน้าที่
เกี่ยวกับการทدنน้ำ รักษาเส้นทางคมนาคมทางน้ำ อันเป็นสิ่งสำคัญสำหรับการค้าขายติดต่อ พร้อม
กันนี้พระองค์โปรดให้ขุดคลองอีกหลายคลอง และมีการสร้างประตุน้ำขึ้นเพื่อเป็นการบำรุง
อาชีพของประชาชนทั้งในด้านการทำนาและการคมนาคมสัญจรไปมา ตลอดจนอำนวยความสะดวก
ในทางการค้าไปในตัวด้วย นอกจากนี้บริเวณหัวเมืองต่างๆ พระองค์โปรดให้สร้างฝายกั้นน้ำด้วย ใน
การจัดการคมนาคมมีการนำเครื่องจักรมาใช้ในการทำถนน ขุดคลอง ฯลฯ แทนการใช้แรงงานคน
และสัตว์ ซึ่งทางน้ำได้ทำการขุดและซ่อมคูคลองต่างๆ และมีการทำประตุน้ำขึ้น เชือกกันน้ำ และ

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). เล่มเดิม. หน้า 52.

เชื่อมกันตลิ่งพัง ส่วนทางบกคือ มีการสร้างถนน สะพาน รถไฟ มีการนำเข้ารถยนต์ รถจักรยาน ฯลฯ การปรับปรุงการคมนาคมดังกล่าวนี้ทำให้ระบบเศรษฐกิจของประเทศก้าวหน้าไปได้อย่างรวดเร็วยิ่งขึ้น

จะเห็นได้ว่าการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ทำให้พระองค์ทรงพบว่าราษฎรของพระองค์ ส่วนใหญ่ประกอบอาชีพเกษตรกรรมเป็นหลัก นอกจากนั้น จะมีอาชีพหัตถกรรม การค้าขายเป็นต้น อีกทั้งทำให้พระองค์ทรงมีพระราชดำริในการพัฒนาในด้านต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นงานด้านเกษตรกรรม โดยเฉพาะการทำนา ที่พระองค์ส่งเสริมการอาชีพเกี่ยวกับการทำนามากยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้ว่าการเสด็จประพาสหัวเมือง พระองค์โปรดให้จังหวัดจตุรพักตรพิมาน และทำรายงานน้ำฝนและราคาข้าวให้ทรงทราบทุกเดือน มีการประกวดพันธุ์ข้าวครั้งแรกที่ธัญบุรี เมื่อ พ.ศ. 2450 และมีการนำเครื่องจักรไถนามาทดลองเป็นครั้งแรก ความสนพระราชหฤทัยและพระราโชบายในเรื่องการทำนารุ่งเรืองทำนาก็มีผลทำให้ข้าวมีราคาสูงขึ้น ราษฎรหันมาทำนาเพื่อการค้ามากขึ้น¹ และข้าวถือว่าเป็นสินค้าออกที่สำคัญพร้อมทั้งทำรายได้ให้กับประเทศเป็นอย่างมาก พร้อมกันนี้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเน้นโครงสร้างพื้นฐานที่จะนำไปสู่โครงสร้างระบบเศรษฐกิจคือการสร้างทางรถไฟ การสร้างถนน การขุดคลอง รวมทั้งการชลประทานด้านอื่น ๆ เช่นการสร้างประตูละบายน้ำ เขื่อน ฝายทดน้ำ ทั้งในราชธานีและหัวเมือง เพื่อเปิดพื้นที่นาให้กว้างขวางเพิ่มความอุดมสมบูรณ์แก่ผืนดินซึ่งหมายถึงจำนวนผลผลิตที่เพิ่มพูนตามมาด้วยนั่นเอง

การจัดการคมนาคมดังกล่าวจึงเป็นทั้งการอำนวยความสะดวกในการสัญจรไปมา และการติดต่อค้าขาย นำทรัพยากรธรรมชาติและผลผลิตจากแหล่งต่างๆ มาสู่ตลาดได้สะดวกรวดเร็วมากยิ่งขึ้น ซึ่งนอกจากจะมีผลต่อสภาพความเป็นอยู่ประจำวันแล้วยังมีผลโดยตรงต่อเศรษฐกิจซึ่งเป็นปัจจัยสำคัญในการพัฒนาประเทศ อนึ่งการปฏิรูปการคลังสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นการรวบรวมรายได้และจัดระเบียบการรับและจ่ายเงินอย่างมีระบบมีแบบแผนที่ดีกว่าเดิม ซึ่งในตอนแรกยังไม่ประสบความสำเร็จมากนัก แต่เมื่อมีการปรับปรุงเรื่อยๆ ในที่สุดก็สำเร็จเป็นระบบที่วางไว้ ซึ่งเป็นระบบที่รับผิดชอบเกี่ยวกับผลประโยชน์และรายได้ของประเทศ ดังนั้นจึงถือได้ว่าเศรษฐกิจในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับการพัฒนาเป็นอย่างมาก หรือพูดได้ว่ามีความทันสมัยเกือบเท่าเทียมกับอารยประเทศด้วยเช่นกัน

¹บางกอกกรีกอดเดอร์ “ข้าวน้ำฝนที่เมืองเพชรบุรี” 7 สิงหาคม 2480. หน้า 81.

บทที่ 4

แนวพระราชดำริการพัฒนาสังคมไทยจากพระราชหัตถเลขา ในการเสด็จประพาสหัวเมือง

ลักษณะสังคมไทยตั้งแต่อดีตจนถึงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น มีความแตกต่างกันไปตามยุคตามสมัยนั้นๆ ซึ่งถือได้ว่าการเปลี่ยนแปลงต่างๆ เป็นบ่อเกิดของการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมและจะต้องพัฒนาปรับปรุงให้ทันสมัยทัดเทียมประเทศตะวันตก จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ จึงเป็นผลให้มีการปรับปรุงและพัฒนาประเทศด้านสังคม

1. ลักษณะสังคมก่อนถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ลักษณะสังคมไทยในสมัยสุโขทัยเป็นลักษณะสังคมของชาวพุทธ มีความสมัครสมานสามัคคีกันเป็นอย่างดี เนื่องจากผู้นำมีความสามารถจึงทำให้เกิดขวัญและกำลังใจแก่ราษฎร ประกอบกับความรุ่งเรืองของพระพุทธศาสนา ทำให้ประชาชนได้รับการขัดเกลาจิตใจทั้งในด้านคุณธรรมและด้านจริยธรรม และทำให้สามารถสร้างสรรค์งานศิลปวิทยาในด้านต่างๆ สะสมเป็นมรดกตกทอดมาจนถึงปัจจุบัน ระดับชนชั้นที่มีในสมัยสุโขทัยได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านายและขุนนาง พระสงฆ์และประชาชนทั่วไป ราษฎรสามารถมาร้องทุกข์เพื่อให้เกิดความยุติธรรม สังคมไทยในสมัยนั้นมีความเจริญรุ่งเรืองทั้งด้านศาสนา วัฒนธรรม การเกษตร การอุตสาหกรรม¹ ฯลฯ มีความเป็นอยู่ที่ดีภายใต้การปกครองของพระมหากษัตริย์นั่นเอง

สมัยอยุธยาลักษณะสังคมไทยเริ่มมีการเปลี่ยนแปลงเป็นสังคมแบบศักดินา เพราะในสมัยสมเด็จพระบรมไตรโลกนาถ พระองค์ทรงตรากฎหมายพระอัยการพลเรือนที่กำหนดศักดินา โดยกำหนดให้บุคคลทุกประเภทในสังคมมีศักดินาด้วยกันทั้งสิ้น ซึ่งระบบศักดินานี้อำนวยความสะดวกควบคุมบังคับบัญชาคนตามลำดับชั้นของศักดินา และการมอบหมายให้คนมีหน้าที่รับผิดชอบงานต่างๆ ที่กำหนดไว้เมื่อบุคคลทำผิดต่อกันก็สามารถใช้เป็นหลักในการปรับโทษได้ ลักษณะสังคมสมัยอยุธยาจึงมีชนชั้นพระมหากษัตริย์ พระบรมวงศานุวงศ์ ขุนนาง ข้าราชการ พระสงฆ์ ไพร่และทาส ซึ่งมีสถานะแตกต่างกัน ระดับชั้นสังคมที่เกิดขึ้นในสมัยอยุธยามีความแตกต่างกันมาก แต่สถาบันเดียวที่สามารถทำให้ความแตกต่างและปัญหาทางด้านชนชั้นลดน้อยลงคือสถาบันทางศาสนา ดังนั้น สังคมสมัยอยุธยาจึงมีศูนย์กลางอยู่ที่วัดและพระพุทธศาสนา ตามเมืองต่างๆ เช่น นครศรีธรรมราช สุโขทัย พิษณุโลก และกรุงศรีอยุธยา มีการสร้างวัดไว้จำนวนมาก ซึ่งส่วนใหญ่เกิดจากการรวมทุน

¹สุวิทย์ ยิงวรพันธ์. (2517). พัฒนาชุมชน. หน้า 30.

ทำบุญสร้างวัดของราษฎร วัดส่วนมากเป็นที่รวมของสังคมไทย มีความสำคัญในด้านการศึกษา และเป็นเครื่องหมายแห่งความเป็นปึกแผ่นของบ้านเมือง ตลอดจนความเป็นอยู่ของประชาชนในสมัยกรุงศรีอยุธยา นั้น การทำมาหากินของคนสมัยนั้นก็เป็นไปอย่างเจริญรุ่งเรือง มีหมู่บ้านร้านค้าตั้งอยู่เป็นตำบลๆ ไป แต่ละตำบลก็ทำสินค้าขึ้นแลกเปลี่ยนซื้อขายกัน ตำบลที่ทำสินค้าชนิดใดได้ก็จะมีชื่อตามสินค้านั้น เช่น ตำบลที่ได้ทำกระเบื้องขายก็ได้ชื่อว่าบ้านกระเบื้อง ตำบลที่เผาปูนขายก็ได้ชื่อว่าตำบลบ้านศาลาปูน หรือตำบลที่ทำเครื่องตะกั่วขาย ก็ได้ชื่อว่าตลาดป่าตะกั่ว เป็นต้น ทำให้กรุงศรีอยุธยาเจริญรุ่งเรืองด้วยการพาณิชย์ และอุตสาหกรรมนานาประการ ในด้านการกลสิกรรมนั้น เมืองไทยอุดมด้วยการกลสิกรรมมาแล้วตั้งแต่สมัยโบราณกาล การปลูกข้าวเป็นอาชีพที่สำคัญที่สุดของไทย¹ นอกจากนี้ยังมีการปลูกพืชเศรษฐกิจอื่นๆ อีกด้วย

สมัยกรุงธนบุรีสังคมไทยก็ยังมีลักษณะไม่แตกต่างจากอยุธยาเท่าไรนัก โดยมีชนชั้นมูลนายไพร่และทาส และพระสงฆ์ อย่างไรก็ตามสังคมสมัยธนบุรียังมีลักษณะที่แตกต่างจากสมัยอยุธยาอยู่บ้าง นั่นคือเป็นสังคมที่มีการควบคุมอย่างเข้มงวด เด็ดขาด มากกว่าสมัยอยุธยา เพราะสมัยธนบุรีเป็นช่วงเกิดภาวะสงคราม บ้านเมืองแตกแยกเป็นจลาจลและสงครามยังมีต่อมา ดังนั้นผู้คนจึงถูกควบคุมให้อยู่ในวินัยอย่างเข้มงวด ผู้ที่ละเมิดคำสั่งอาจถูกประหารชีวิตได้ มีการสำรวจกำลังพลโดยการสักระเลงเป็นไพร่เพื่อจะได้เกณฑ์กำลังไพร่พลได้ถูกต้อง เมื่อการสงครามมีการกำหนดโทษผู้ที่ปลอมเกลี้ยกล่อมเพื่อหลบหนีการสักระเลงถึงขึ้นประหารชีวิต การเข้มงวดเช่นนี้ทำให้บ้านเมืองอยู่รอดมาได้ด้วยดีแม้ว่าจะอยู่ในช่วงสงครามก็ตาม

สมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นลักษณะสังคมไทยยังมีลักษณะคล้ายกับสมัยอยุธยา แต่ที่สำคัญคือประเทศขาดกำลังคนในการพัฒนาประเทศ จึงต้องมีการกำหนดวิธีการควบคุมและใช้กำลังคนให้รัดกุมและมีประสิทธิภาพที่สุด เพราะกำลังคนมีความสำคัญอย่างยิ่งต่อการอยู่รอดของสังคมในสมัยนั้น จึงจำเป็นต้องใช้กำลังคนเพื่อการป้องกันและขยายอาณาจักร เพื่อการผลิต ตลอดจนการให้บริการแก่ชนชั้นผู้ปกครอง² การจัดระเบียบสังคมในสมัยนี้เกิดจากแนวคิดที่ว่า พระมหากษัตริย์ทรงเป็นเจ้าของทั้งแผ่นดินและชีวิตของราษฎรทุกคนที่ถวายความจงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ จึงมีการจำแนกชนชั้นและหน้าที่ความรับผิดชอบในสังคมรัตนโกสินทร์ตอนต้น มีชนชั้นเจ้านาย ขุนนาง

¹รอง ศยามานนท์. (2515). หม่อมราชวงศ์ สุนทราธิ สวัสดิกุล และหม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี, ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช. หน้า 36 – 37.

²ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์. (2521). สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325 – 2416. แปลโดย ม.ร.ว. ประกายทอง สิริสุขะ; และพรณี สรุบุญมี. หน้า 367 – 369.

ไพร่ และทาส ลักษณะสังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีลักษณะคล้ายคลึงกับสมัยอยุธยาอยู่มาก แต่มีความแตกต่างกันที่มีการผ่อนผันการทำงานของไพร่ให้น้อยลง

2. ลักษณะสังคมในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ต้นรัชกาลสังคมไทยสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยังคงมีระบบไพร่ ทาส เหมือนรัตนโกสินทร์ตอนต้น แต่เนื่องจากการรับแนวคิดในการพัฒนาประเทศแบบตะวันตก จึงมีการปฏิรูปสังคมให้ก้าวหน้า เช่นการยกเลิกระบบไพร่ ทาส และวิธีการเกณฑ์แรงงาน ประชาชนส่วนใหญ่นับถือศาสนาพุทธ ประกอบอาชีพเกษตรกรรม

ในการประกาศเลิกทาสนั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้รับคำกล่าวยกย่องจากทั่วประเทศดังข้อความต่อไปนี้ว่า

...ไม่ต้องสงสัยเลยว่า พระราชกรณียกิจอันยิ่งใหญ่ที่เชิดพระเกียรติพระรามาธิบดีที่ 5 แห่งราชวงศ์จักรี จนมีพระนามโด่งดังไปทั่วทุกทิศ และทรงได้รับสมญาว่า “มหาราช” อีกพระองค์หนึ่งซึ่งเคยมีมาในประวัติศาสตร์ไทย เพียงสองพระองค์นั้นคือ ทรงเลิกทาส...¹

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นความสำคัญของตัวคนมากกว่าสิ่งอื่น ไม่ว่าจะเป็นด้านการเมืองการปกครอง หรือเศรษฐกิจจะไม่สามารถเจริญก้าวหน้าได้ถ้าไม่มีการพัฒนาที่คนก่อน ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีนโยบายในการยกเลิกระบบทาส และเริ่มให้ความสำคัญด้านการศึกษาแก่ประชาชนของพระองค์มากยิ่งขึ้น จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงเห็นว่าประเทศชาติจะเจริญได้ถ้าคนมีความรู้ความสามารถเพียงพอ ดังนั้นจึงมีการเปลี่ยนระบบการศึกษาแบบเก่าเป็นการศึกษาที่อยู่ในรูปของโรงเรียน โรงเรียนแรกที่ตั้งขึ้นคือโรงเรียนในพระบรมมหาราชวังมีเป้าหมายเพื่อการเรียน การสอน เพื่อฝึกหัดกลบุตรของบรรดาพระบรมวงศานุวงศ์ และขุนนางชั้นสูงได้แก่โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ โรงเรียนสราญรมย์และโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษสวนนันทอุทยาน และพระองค์เห็นว่าการเรียนหนังสือแบบเก่าที่เรียนที่วัดกับพระสงฆ์ยังไม่ทันสมัยจึงมีนโยบายให้วัดร่วมกับรัฐบาลจัดตั้งโรงเรียนสอนความรู้อย่างเป็นระบบแบบแผนที่ทันสมัยขึ้น โรงเรียนในการศึกษาแห่งแรกที่จัดตั้งขึ้นใหม่ ใน พ.ศ. 2427 คือโรงเรียนวัดมหรณพาราม และพระองค์ได้โปรดให้มีการขยายการศึกษาไปยังหัวเมืองต่างๆ ทั่วราชอาณาจักร ใน พ.ศ. 2442

¹วิชย เสวะมาตย์. (2510). การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 2.

3. แนวพระราชดำริในการพัฒนาสังคมจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง

แนวคิดในการพัฒนาสังคมไทยส่วนหนึ่งเกิดจากการเสด็จประพาสหัวเมืองหัวเมืองภายในประเทศ ทำให้ทรงเกิดแนวพระราชดำริในการพัฒนาสังคม จากการที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศหลายครั้งทำให้ได้ทอดพระเนตรเห็นปัญหาต่างๆ ที่เกิดขึ้นกับราษฎรของพระองค์ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ทำให้ทรงคิดแก้ปัญหาทางด้านสังคมในเรื่องปัญหาคุณภาพชีวิตของราษฎรให้ดีขึ้น ตลอดจนปัญหาอื่นๆ และปัญหาที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จทรงพบส่วนใหญ่เกี่ยวกับการสาธารณสุข การศึกษา ศาสนา การทำนุบำรุงศิลปวัฒนธรรมต่างๆ และการคมนาคม

3.1 ด้านการคมนาคมขนส่ง

การคมนาคมขนส่งถือว่าเป็นโครงสร้างพื้นฐานของสังคม การพัฒนาระบบคมนาคมขนส่งให้มีความคุ้มค่าและทั่วถึง ต้องมีความปลอดภัย มีผลกระทบต่อสิ่งแวดล้อมน้อย และส่งเสริมคุณภาพชีวิต ผลิตและเชื่อมโยงโครงข่ายระบบขนส่งมวลชน ระบบขนส่งสาธารณะทั้งคนและสินค้า และขยายโอกาสการเดินทางสัญจรอย่างเสมอภาคโดยทั่วถึงกัน

การเสด็จประพาสภายในประเทศในหัวเมืองภาคกลางทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทอดพระเนตรปัญหาต่างๆ ของราษฎรทั้งปัญหาในการเดินทาง ดังนั้นพระองค์จึงมีแนวพระราชดำริในการขุดคลองได้แก่คลองภาษีเจริญและลอกคลองเจดีย์บูชาใหม่ ดังในพระราชหัตถเลขาคราวเสด็จประพาสเมืองราชบุรี ร.ศ. 128 ว่า

...คลองเจดีย์บูชา คลองมหาสวัสดิ์ มีความประสงค์ต่างกัน คลองผดุงกรุงเกษมนั้นขุดเพื่อจะให้ป็นคูพระนครชั้นนอกสำหรับ การต่อสู คลองเจดีย์บูชาสำหรับแต่จะไปปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์อย่างเดียว คลองมหาสวัสดิ์เป็นคลองที่สำหรับจะเสด็จพระราชดำเนินพระปฐม และเป็นคลองเปิดที่ให้เป็นนาสำหรับ แจกพระเจ้าลูกเธอ แต่คลองนี้คิดจะให้ป็นทางเรือไปมาค้าขาย...¹

ข้อความจากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวแสดงให้เห็นถึงความเป็นห่วงประชาชนในเรื่องการเดินทางการคมนาคม และรวมไปถึงการใช้คลองในด้านเศรษฐกิจด้วย

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. 128. หน้า 12.

3.2 ด้านศาสนา

ศาสนาเป็นความเชื่อในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สิ่งเหนือธรรมชาติ หรือหลักการ สถาบัน หรือประเพณี ที่เป็นที่ยึดเหนี่ยว โดยทั่วไปแล้วอาจกล่าวได้ว่า ศาสนาเป็นสิ่งที่ควบคุม และประสานความสัมพันธ์ของมนุษย์ ให้อยู่ร่วมกันได้อย่างปกติสุข รวมทั้งเป็นหลักการและวิถีทางที่มนุษย์เลือกใช้ในการดำรงชีวิต สำหรับประเทศไทย ประชาชนมีเสรีภาพในการนับถือศาสนา โดยพระมหากษัตริย์ทรงเป็นอัครศาสนูปถัมภกทุกศาสนา ศาสนาที่สำคัญ และมีคนนับถือมากที่สุดในประเทศไทย ความสำคัญได้แก่ ศาสนาพุทธ ศาสนาอิสลาม ศาสนาคริสต์ ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู และศาสนาซิกข์

ศาสนาพุทธมีความเจริญรุ่งเรืองและมีพัฒนาการมาตลอดตั้งแต่สมัยสุโขทัย กรุงศรีอยุธยา จนถึงสมัยธนบุรี แม้ว่าจะมีศึกสงครามระหว่างไทยกับพม่าในสมัยอยุธยา จนทำให้วัดวาอารามต่างๆ ถูกทำลาย แต่พุทธศาสนาก็ยังได้รับการบูรณปฏิสังขรณ์เรื่อยมาและเป็นที่พึ่งของประชาชนมาโดยตลอด

พุทธศาสนาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช เสด็จขึ้นครองราชย์เมื่อ พ.ศ. 2325 ต่อจากพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงย้ายเมืองจากธนบุรี มาตั้งราชธานีใหม่ เรียกชื่อว่า "กรุงเทพมหานคร อมรรัตนโกสินทร์" ทรงสร้างและปฏิสังขรณ์วัดต่างๆ เช่น การสร้างวัดพระศรีรัตนศาสดาราม วัดสุทัศน์เทพวราราม วัดสระเกศ และวัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นต้น ทรงโปรดให้มีการสังคายนาพระไตรปิฎกครั้งที่ 9 และถือเป็นครั้งที่ 2 ในดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน ณ วัดมหาธาตุ นอกจากนี้ได้มีการสอนพระปริยัติธรรมในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนตามวังเจ้านายและบ้านเรือนของข้าราชการผู้ใหญ่ ทรงตรากฎหมายคณะสงฆ์ขึ้น เพื่อจัดระเบียบการปกครองของสงฆ์ให้เรียบร้อย ทรงจัดให้มีการสอบพระปริยัติธรรม ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกของกรุงรัตนโกสินทร์ โดยสถาปนาพระสังฆราช (ศรี) เป็นสมเด็จพระสังฆราช เมื่อ พ.ศ. 2352

เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เสด็จขึ้นครองราชย์ใน พ.ศ. 2352 พระองค์ทรงทำนุบำรุงส่งเสริมพระพุทธศาสนาเหมือนอย่างพระมหากษัตริย์ไทยแต่โบราณ ในรัชสมัยของพระองค์ได้ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชถึง 3 พระองค์ คือ สมเด็จพระสังฆราช (มี) สมเด็จพระสังฆราช (สุก) และสมเด็จพระสังฆราช (สอน) พ.ศ. 2357 ทรงจัดสังสมณทูต 8 รูป ไปฟื้นฟูพระพุทธศาสนาในประเทศลังกา ได้จัดให้มีการจัดงานวันวิสาขบูชาขึ้นเป็นครั้งแรกในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ เมื่อ พ.ศ. 2360 ซึ่งแต่เดิมก็เคยปฏิบัติต่อกันมาเมื่อครั้งกรุงสุโขทัย แต่ได้ขาดตอนไปตั้งแต่เสียกรุงศรีอยุธยาแก่พม่า จึงได้มีการฟื้นฟูวันวิสาขบูชาใหม่ ได้โปรดให้มีการเปลี่ยนแปลงแก้ไขวิธีการสอบไล่ปริยัติธรรมขึ้นใหม่ ได้ขยายหลักสูตร 3 ชั้น คือ เปรียญตรี - โท - เอก เป็น 9 ชั้น คือ ชั้นประโยค 1 - 9

พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้มีการสร้างพระไตรปิฎกฉบับหลวงเพิ่มจำนวนขึ้นไว้อีกหลายฉบับครบถ้วนกว่ารัชกาลก่อน ๆ โปรดให้แปลพระไตรปิฎกเป็นภาษาไทย ทรงบูรณปฏิสังขรณ์วัดวาอารามหลายแห่ง และสร้างวัดใหม่ คือ วัดเทพธิดาราม วัดราชบพิธ และวัดเฉลิมพระเกียรติ ได้ตั้งโรงเรียนหลวงขึ้นเป็นครั้งแรก เพื่อสอนหนังสือไทยแก่เด็ก ในสมัยนี้ได้เกิดนิยายธรรมยุตินั้น โดยพระวชิรญาณเถระ (เจ้าฟ้ามงกุฎ) ขณะที่ยังผนวชอยู่ได้ทรงศรัทธาเลื่อมใสในจริยาวัตรของพระมอญ ชื่อ ชาย ฉายา พุทฺธวโร จึงได้ทรงอุปสมบทใหม่ เมื่อ พ.ศ. 2372 ได้ตั้งคณะธรรมยุตินั้นในปี พ.ศ. 2376 แล้วเสด็จมาประทับที่วัดบวรนิเวศวิหาร และตั้งเป็นศูนย์กลางของคณะธรรมยุติ

สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งทรงเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎได้ผนวชนาน 27 พรรษาและลาสิกขาขึ้นครองราชย์เมื่อพระชนมายุ 57 พรรษา ใน พ.ศ. 2239 ด้านการพระศาสนา ทรงพระราชศรัทธาสั่งสร้างวัดใหม่ขึ้นหลายวัด เช่น วัดปทุมวนาราม วัดโสมนัสวิหาร วัดมกุฏกษัตริยาราม วัดราชประดิษฐ์สถิตมหาสีมาราม และวัดราชบพิธ เป็นต้น ตลอดจนมีการบูรณะวัดต่างๆ อีกมาก โปรดฯให้มีพระราชพิธี "มาฆบูชา" ขึ้นเป็นครั้งแรก ใน พ.ศ. 2394 ณ ที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม จนได้ถือปฏิบัติสืบมาจนถึงทุกวันนี้

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นครองราชย์ เมื่อ พ.ศ. 2411 พระองค์ทรงยกเลิกระบบทาสในเมืองไทยได้สำเร็จ ทรงสร้างวัดใหม่ขึ้น คือ วัดราชบพิธ วัดเทพศิรินทราวาส วัดเบญจมบพิตร วัดอัมพวันนิมิตร วัดจุฬาทิศราชธรรมสภา และวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ ทรงบูรณะวัดมหาธาตุ และวัดอื่น ๆ โปรดให้มีการเริ่มต้นการศึกษาแบบสมัยใหม่ในประเทศไทย โดยให้พระสงฆ์รับภาระช่วยการศึกษาของชาติ ดังจะมีนโยบายทางด้านศาสนาดังนี้

พ.ศ. 2414 โปรดให้จัดการศึกษาแก่ประชาชนในหัวเมือง โดยจัดตั้งโรงเรียนในหัวเมืองขึ้น

พ.ศ. 2427 ได้จัดตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นเป็นแห่งแรก ณ วัดมหรณพาราม

พ.ศ. 2432 โปรดให้ย้ายที่ราชบัณฑิตยสถานพระปริยัติธรรมแก่พระภิกษุสามเณร จากในวัดพระศรีรัตนศาสดาราม ออกมาเป็นบาลีวิทยาลัย ชื่อมหาธาตุวิทยาลัย ที่วัดมหาธาตุ

พ.ศ. 2435 มีพระบรมราชโองการประกาศตั้งกรมธรรมการเป็นกระทรวงธรรมการ (กระทรวงศึกษาธิการปัจจุบัน) โปรดให้มีการพิมพ์พระไตรปิฎกด้วยอักษรไทย จบละ 39 เล่ม จำนวน 1,000 จบ

พ.ศ. 2436 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงจัดตั้ง "มหามกุฏราชวิทยาลัย" ขึ้น เพื่อเป็นแหล่งศึกษาพระพุทฺธศาสนาแก่พระภิกษุสามเณรฝ่ายธรรมยุตินิกาย พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จเปิดในปีเดียวกัน

พ.ศ. 2439 ได้ประกาศเปลี่ยนนามมหาธาตุวิทยาลัยเป็นมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นที่ศึกษาพระปริยัติธรรมและวิชาการชั้นสูงของพระภิกษุสามเณร

จะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทำคุณประโยชน์ให้กับทางด้านศาสนาเป็นจำนวนมาก พระองค์ทรงริเริ่มจัดตั้งโรงเรียนให้กับราษฎรโดยใช้วัดเป็นศูนย์กลาง มีการทำนุบำรุงพุทธศาสนาและวัดในส่วนภูมิภาคเป็นจำนวนมาก

เมื่อครั้งเสด็จประพาสหัวเมืองภาคกลางที่เมืองกาญจนบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงฟังพระสงฆ์สวดมนต์ เวลาเสด็จประพาสตามหัวเมือง ถ้าพลับพลาอยู่ใกล้วัด เวลาเย็นโปรดให้บอกพระสงฆ์ว่าเคยสวดมนต์ทุกวันอย่างใดให้สวดตามเคย อย่าหยุดเสียเพราะเหตุที่เสด็จประทับอยู่ใกล้วัด พระสงฆ์วัดไหนสวดมนต์ดี บางทีก็พระราชทานรางวัล พระสงฆ์มาสวดถวายทรงฟังที่เมืองกาญจนบุรีครั้งนี้เสด็จประทับอยู่ 3 คืน สวดถวายทรงฟังจบทั้ง 4 จบ ได้พระราชทานรางวัลซึ่ง 1 ดังในพระราชหัตถเลขาว่า

...ผ่านออกทางประตูเหนือไปตามตลาดเหนือเมืองจนถึงวัดเหนือเรียกวัด เทวะสังฆาราม วัดแรกเป็นพระครูเจ้าคณะเมือง วัดหลังนี้เป็นพระครูเจ้าคณะรอง คล่องแคล่วทั้ง 2 คน สวดมนต์แข็งสมทบกันมาสวดที่แพตรงเรือข้ามทุกคืนสวดเหมือนพระบางกอกในวัดที่ไม่ช้เกียดด้วย แต่วัดหลังนี้เห็นจะมีสัปบุรุษติดตาม บริบูรณ์กว่าวัดแรก ราษฎรมาคอยหาเป็นอันมาก...¹

จากพระราชหัตถเลขาเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีความสนพระทัยในศาสนา พระองค์ทรงมองได้ลึกซึ้งว่าศาสนามีประโยชน์ต่อสังคมและประชาชนได้อย่างไร ทรงสนพระทัยว่าพระภิกษุสงฆ์วัดใดมีความสนใจในพุทธศาสนามากก็จะมีสวดมนต์ที่เข้มแข็งและพร้อมเพรียงกัน และพระองค์ได้มีการถวายเงินให้กับพระภิกษุที่เทศนาได้ดีด้วย

ครั้งเสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก พ.ศ. 2426 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดสร้างวัดให้กับพวกคนจีนเนื่องจากบริเวณนั้นไม่มีวัดที่ไหนแล้วพระองค์จึงรับเป็นธุระช่วยสร้างให้ ดังจะเห็นได้จากพระราชหัตถเลขา ดังนี้

...เห็นว่าวัดนี้เป็นที่นับถือของพวกจีน ว่าไปตั้งอยู่ในที่เปลี่ยวไม่มีสัตว์ร้ายมาทำอันตรายได้ถึง 10 ปีมาแล้ว ถึงฤดูก็พากันไปถือศีลกินเจอยู่มากๆ จึงได้รับจะช่วยสร้างให้เป็นการสงเคราะห์แก่พวกจีนด้วยในเมือง จันทบุรีไม่มีที่อื่นนอกจากวัดโรมันคาทอลิก...²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. 128. หน้า 16.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2470). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 กับปีมะแม พ.ศ. 2426 และปีวอก พ.ศ. 2427 รวม 3 คราว.

จากพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงความสำคัญของการมีวัดไว้ประจำหัวเมือง ซึ่งวัดต่างๆ จะเป็นศูนย์กลางทางด้านจิตใจของราษฎรในชุมชนนั้นๆ ดังนั้นพระองค์จึงทรงสร้างวัดสมมติเทพลาปนารามไว้ให้สำหรับคนจีนเพื่อจะได้ประกอบพิธีกรรมทางด้านศาสนา ซึ่งสิ่งที่พระองค์ได้กระทำเป็นการทำให้ราษฎรมีสิ่งยึดเหนี่ยวทางด้านจิตใจ และเป็นสิ่งที่ทำให้คนจีนซึ่งในน้ำพระทัยของพระองค์

ครั้งการเสด็จประพาสหัวเมืองภาคกลางเมืองสมุทรสงคราม ร.ศ. 128 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างวัด ซ่อมวัด และสร้างกุฏิวัดตั้งปรากฏในพระราชหัตถเลขาตั้งนี้

...ลงเรือไปขึ้นที่วัดอัมพวันเจติยาราม พวกราชินิกุลมากอยเฝ้าในที่นี้ วัดนี้ได้ลงมือปฏิสังขรณ์บ้าง ตั้งแต่มาคราวก่อนไม่มีใครกระตือรือร้น เหตุด้วยใหญ่โตมาก ไม่มีสมภารดีๆ เหลือพระอนุจรรอยู่ 6 รูป เสนาสนะทรุดโทรมไปทั่วทุกแห่ง การปฏิสังขรณ์ได้ทำแต่เฉพาะอุโบสถ แครวนี้เขาได้ถางที่ทั่วถึงแลเห็นขอบเขตวัดซึ่งน่าจะมียาษฎรรุกแหล่เข้ามาเสียมากแล้ว จนที่คอคๆ กว้างๆ ไม่เป็นเหลี่ยมแต่กระนั้นยังใหญ่โตมาก เห็น ว่าการซึ่งได้คิดอ่านสืบเสาะหาที่ส่วนเดิมของสมเด็จพระรูปนั้น จะหาที่ไหนได้ คงจะได้รวมเข้าอยู่วัดนี้หมด จะไม่ใช่แต่เจ้าของเดียวจะพลอยศรัทธาตามเสด็จพระอมรินทร์ไปด้วยอีกมากเจ้าของด้วยกันซึ่งปลูกสร้างจึงเที่ยวรายอยู่ในที่ต่างๆ ทั่วไป น่าจะเป็นว่าที่เดิมที่สำคัญตั้งพระอุโบสถขึ้นแล้ว ที่ใครมีอยู่ใกล้เคียงถวายเป็นเข้าอยู่ในวัด สร้างเป็นกุฏิบ้าง ศาลาบ้าง วิหารการเปรียญบ้าง รายกันไป ไม่ได้คิดวางแผนทีไรครั้งเดียว มีจนกระทั่งถึงเมรุยอดหลังคามุงกระเบื้องขนาดใหญ่ แต่อายุของงานที่ทำหรือปฏิสังขรณ์ย่อมต่างๆ กันทรวอดทรงพระอุโบสถเป็นอย่างแผ่นดินพระพุทธรูปยอผ้า เพื่อกวัดสุวรรณดารารามแต่พระประธานเป็นอย่างวัดอรุณ แต่เดี๋ยวนี้ผิวดพระเศียร น่าจะมีเหตุแตกพังอย่างไรซ่อมขึ้นไม่เหมือนเก่า พระพักตร์เลวกว่าพระองค์ และข้าเลวกว่า พระสาวกไปด้วยซุ่มเสมาเป็นของรัชกาลที่ 4 ทรงสร้าง พระวิหารและกุฏิใหญ่เป็นฝีมือรัชกาลที่ 3 พระปรางค์มีระเบียงล้อมรูปบานมน ซึ่งแปลกไม่มีที่ไหนโตเท่านี้ ได้ออกเงินพระคลังข้างที่สำหรับปฏิสังขรณ์อีก 4,000 บาท และเรียไรได้บ้าง เห็นว่าวัดอัมพวัน นี้คงจะได้คิดจะให้เป็นคู่กันกับวัดสุวรรณดาราราม จึงได้ทรงสร้างบางสิ่งบางอย่างทุกๆ รัชกาลมาจะทิ้งให้สาบสูญเสียเห็นจะไม่สมควร ข้อขัดข้องสำคัญนั้นคือเจ้าอธิการไม่ได้ แต่ก่อนมาเป็นวัดพระราชาคณะ อยู่เสมอ แต่ได้โหมเข้าเลยโหมไม่พิน เพราะไม่มีใครยอมไปอยู่ การที่ไม่ยอมไปอยู่นั้นเห็นจะเป็นด้วยปราศจากลาภผล ไม่เหมือนวัดบ้านแหลมและวัดพวงมาลัย ซึ่ง ได้ผลประโยชน์ในทางขลังต่างๆ แต่ด้วยเหตุที่ไม่มีสมภารดีขึ้น จนราษฎรในคลองอัมพวัน ก็พากันเข้าไปทำบุญเสีย วัดปากน้ำลึกเข้าไปข้างใน การที่จะแก้ไขไม่ให้ร้างไม่มีอย่างอื่นนอกจากหาสมภารที่ดีมาไว้¹

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในพระกระชา ร.ศ. 128. หน้า 14.

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับ พระองค์ทรงตั้งพระครุวัดบ้านแหลมขึ้นเป็นพระมหาสิทธิการที่พระราชอาณาเขตไปอยู่วัดอัมพวันเจติยาราม

ครั้งเสด็จประพาสหัวเมืองภาคกลาง ร.ศ. 128 ณ เมืองเพชรบุรี พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงถวายเงินจำนวน 20 ชั่งเพื่อเป็นการบูรณะซ่อมแซมวัดราชาธิวาส ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...หลังพระอุโบสถตรงกันแนวเดียว มีการเปรียญยาว เสาแปดเหลี่ยม เขียนลายรดน้ำ ลายไม่ซ้ำกัน ทุกคู่ ฝากระดานข้างนอกเขียนลายทอง ข้างในเขียนลายน้ำกาวบานประตูลักซับซ้อน ชุ่มเป็นคูลงาม เสียจริง ข้อซึ่งคิดจะเอาอย่างสร้างการเปรียญ วัดราชาธิวาส ก็เพราะรักการเปรียญวัดใหญ่นี้มีรรมานส์ เทคนิควิธีและสังเกตรสวดของเก้งงามเหลือจะพรรณนา แต่คนไม่มีใครมีใครชอบ เขาเห็นบุษบกที่รูปเหมือน พุ่มเข้าพรรษางามกว่าจึงได้สร้างขึ้นใหม่เพิ่งจะแล้ว ราคาจะหลายสิบชั่ง ที่เพื่อพรรณนาถึงเรื่องวัดใหญ่นี้ ใ้ฉัน เพราะเหตุที่เห็นไม่มีผู้ใดชอบฝีมืออย่างละเอียดชนิดนี้แล้ว เห็นเป็นอย่างเก่าเรื่อราไปคงไม่มีผู้ใดที่สามารถที่จะคิดปฏิสังขรณ์จึงได้ว่าไว้เสีย พอให้มีจดหมายลงไว้ว่าของดีมีอยู่ในวัดนั้น ได้ถวายเงินไว้สำหรับปฏิสังขรณ์ 20 ชั่งครั้งก่อนก็ได้เคยออกช่วยมาก ๆ เช่นนี้ พระวัดนั้นอยู่ข้างจะถือเอาเป็นผู้อุปการของวัดแต่จะกล่าวไว้ว่าถ้าผู้ใดออกมาเมืองเพชรบุรี มีน้ำใจที่จะดูการช่างไม่ว่าแต่เพียงมาเที่ยวถ้ำเที่ยวเขา จะหาที่อื่นดูให้ดียิ่งขึ้นไปกว่าวัดใหญ่เป็นไม่มี¹

การเสด็จประพาสมณฑลฝ่ายเหนือ เมื่อ ร.ศ. 120 ณ เมืองไชยนาท พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นวัดวาอารามชำรุดเสียหาย ให้เร่งบูรณะซ่อมแซมดังพระราชหัตถเลขาว่า

...วันนั้นเวลาเช้าโมงครึ่งออกเรือจากเมืองไชยนาท ได้เห็นคลองลัดซึ่งกรมหลวงดำรงขุนไม่ชำนาญ แม่น้ำทางอ้อมกลายเป็นหญ้าแซมขึ้นดอนไปหมด เสียแม่น้ำไปเป็นอันมาก ซึ่งเป็นเหตุให้กรมดำรงเองคิดจะห้ามไม่ให้ชุดคลองลัด ทางที่ขึ้นมานี้ก็ต้องขึ้นหาทางลัดนั่นเอง เวลาเช้า 3 โมงเศษถึงธรรมามูล ขึ้นเขามีราษฎรมาอยู่มาก พระวิหารหลังใหญ่หลังคาพังทลายลงทั้งแถบ จำจะต้องปฏิสังขรณ์ พระเจดีย์ก็ทลายลงมาแถบหนึ่ง เห็นของเดิมที่จะเป็นไม้ 12 จะก่อพอกให้กลม แกนนั้นยังดีอยู่ ทลายแต่ที่พอกแถบหนึ่ง พระพุทธรูปเมืองสวรรค์ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้เชิญมาไว้ในพระอุโบสถพระศรีมหาธาตุ เมื่อวันมัสการพระและตีตราเสร็จแล้ว แจกเสมาราชราษฎรแล้วลงเรือเดินทางต่อมาอีก²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. 128. หน้า 29 - 30.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2508). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 (2396 - 2453). หน้า 12.

จากพระราชหัตถเลขาการเสด็จประพาสหัวเมืองด้านศาสนาจะเห็นว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเป็นพระอุปถัมภ์ด้านศาสนาอย่างแท้จริงเนื่องจากว่าพระองค์เสด็จประพาสหัวเมืองใดที่ทรงทอดพระเนตรวัดวาอารามต่างๆ ทอดทอด ทรงมีแนวพระราชดำริให้เร่งปรับปรุงซ่อมแซมให้ดีขึ้น พร้อมทั้งพระราชทานเงินในการช่วยบูรณะซ่อมแซมด้วย แสดงถึงความเป็นพระมหากษัตริย์ที่ทรงเห็นถึงความสำคัญของพระพุทธศาสนาในด้านการเป็นศูนย์รวมจิตใจของราษฎรเพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจและยังเป็นศูนย์รวมในการประกอบพิธีกรรมต่างๆ อีกด้วย

3.3 ด้านสาธารณสุข

สุขภาพอนามัยของราษฎรถือว่ามีสำคัญเป็นอย่างยิ่งต่อการดำรงชีวิตอยู่ในสังคมไทย รัฐบาลจึงมีนโยบายในการจัดการสุขาภิบาลขึ้นในเมืองไทยขึ้น โดยเฉพาะต้องการให้ทราบถึงผลงานเกี่ยวกับการป้องกันและปราบปรามโรคระบาดที่เป็นอันตรายแก่ชีวิตของประชาชนคราวละมากๆ ในสมัยนั้น ผลแห่งการปรับปรุงงานสุขาภิบาลสิ่งแวดล้อมที่จำเป็นอยู่มากในระยะนั้น ทำให้เกิดหน่วยงานสำคัญๆ ขึ้นหลายหน่วย เช่น การจัดตั้งสุขาภิบาลกรุงเทพ ฯ และหัวเมือง การจัดการสุขาภิบาลที่ซึ่งต่อมาได้คลี่คลาย จนกลายมาเป็นหน่วยการปกครองส่วนท้องถิ่น ดังเช่น เทศบาลและสุขาภิบาลในปัจจุบัน ต่อมา มีการขยายงานในด้านบำบัดและป้องกันสวัสดิภาพและการสาธารณสุขซึ่งได้มีการตั้งกรมสุขาภิบาล และต่อมาค่อย ๆ คลี่คลายขยายตัว จนได้มีการจัดตั้งกองต่าง ๆ เกี่ยวกับงานสาธารณสุขขึ้นหลายกอง รวมทั้งยังได้จัดตั้งโรงพยาบาล สถานอนามัย ตลอดจนถึงได้สถาปนากระทรวงสาธารณสุขขึ้นภายหลัง ดังเช่นที่เป็นอยู่ในทุกวันนี้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีความห่วงใยต่ออาณานิคมของพระองค์เป็นอย่างแท้จริง ขณะเสด็จประพาสหัวเมืองเมื่อพระองค์ทรงพบประชาชนป่วยเป็นโรคระบาดก็มีพระราชดำริให้เร่งรีบแก้ไขโดยมีนโยบายเกี่ยวกับการกำจัดโรคระบาดดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองดังนี้

เมื่อคราวเสด็จประพาสหัวเมืองได้ แลหมมลายู เมื่อ ร.ศ.108 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพบว่าราษฎรของพระองค์เป็นไข้ทรพิษดังพระราชหัตถเลขาว่า

...ในเดือนห้าปีนี้มีไข้ทรพิษมากคนตายประมาณสักสามร้อยคน พระองค์หนึ่งมาปลุกผีก็สับปลับไป คนไม่นับถือ ขยับจะหาเอาว่าข้อ ฉันจึงได้สั่งพระยาพัทลุงให้ส่งคนเข้าไปฝึกหัดที่โรงพยาบาล แล้วให้รับหนองโคออกมาปลุกทุกปี แต่คนซึ่งตายก็อย่างในกรุงเทพฯ ควรฝั่งนั้น ถ้าเป็นคนจนก็นำไปแขวนไว้ที่ต้นไม้ ถ้าเป็นคนที่พอมีอันจะกินก็ปลุกแล้วเอาศพลงหีบไปตั้งไว้ที่วัดสุดแต่ไม่ให้ถูกดิน เมื่อซากกลับขึ้นไปที่วัดพระยาขันใกล้กับวัดควนพร้าวพบหีบศพทั้งอยู่บนร้านมุงกระแซง หีบนั้นสูงกว่าหีบศพในบางกอกสอง

เท่า จนแรกเห็นนี้กว่าหีบบรรจุของมาแต่นอก ตามหมุดันรังเขาวัวแขวนกันเกลื่อนกลาดไปทั้งนั้น¹

จากพระราชหัตถเลขาดังกล่าวทำให้ทราบว่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีแนวพระราชดำริให้หาวิธีทำวัคซีนเพื่อใช้แก้ปัญหาเรื่องโรคทรพิษอย่างรวดเร็ว เนื่องจากประชาชนได้รับความเดือดร้อนมากจนมีผู้คนล้มตายเป็นจำนวนมาก บางคนที่ยากจนไม่มีโรงศพใส่จะต้องนำไปแขวนไว้ที่ต้นไม้แทน ดังนั้นพระองค์จึงทรงมีพระราชดำริให้แก้ไขโดยด่วน และได้ศึกษาเกี่ยวกับวัคซีนแก้ไขทรพิษด้วยพระองค์เองด้วย จากพระราชหัตถเลขาทั้งหมดจะเห็นได้ว่าพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเห็นถึงความสำคัญทางสังคมของราษฎรไม่ว่าจะเป็นสภาพความเป็นอยู่ สุขภาพอนามัย และความเจ็บไข้ได้ป่วยของประชาชน

3.4 ด้านการศึกษา

เดิมคนไทยจะอาศัยวัดเป็นสถานที่อบรมสั่งสอน โดยมีพระภิกษุสงฆ์เป็นผู้สอน ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประเทศไทยได้ทำการติดต่อกับชาติตะวันตกอย่างกว้างขวาง เนื่องจากไทยทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ในพ.ศ. 2398 พระองค์จึงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ให้บรรดาพระเจ้าลูกยาเธอได้เรียนภาษาอังกฤษกับนางแอนนา หลังจากนั้นได้มีการส่งข้าราชการไปศึกษาดูงานต่างประเทศ จนกระทั่งถึงรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้มีนโยบายในการจัดการศึกษาแบบใหม่ อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากตะวันตก และการได้รับอิทธิพลทางด้านสติปัญญาและความคิดตามแบบชาติตะวันตกจากชาวยุโรป และอเมริกันที่เข้ามาเมืองไทยเพื่อดำเนินการค้า เผยแพร่ศาสนา และเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับการจัดการศึกษาแบบใหม่นอกจากนี้การที่พระองค์ได้เสด็จประพาสต่างประเทศทั้งในเอเชียและยุโรป ก็ยังทำให้เกิดแนวพระราชดำริให้เลิกทาส พระองค์มีพระราชดำริที่จะใช้การศึกษาเป็นเครื่องมือที่จะให้ผู้พ้นจากการเป็นทาสนำไปใช้ในการประกอบอาชีพ เพื่อจะได้ไม่กลับมาเป็นทาสอีก อนึ่งสถานการณ์ในประเทศขณะนั้นต้องการบุคคลที่มีความรู้ความสามารถเข้ารับราชการ ซึ่งจำเป็นต้องอาศัยบุคคลที่ได้รับการศึกษาตามแบบใหม่เข้าทำงาน และยังทำให้ราษฎรใกล้ชิดกับพระพุทธศาสนามากยิ่งขึ้น ซึ่งเป็นรากฐานในการศึกษาพระศาสนาต่อไป²

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลาญ เมื่อรัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก.

²วุฒิชัย มูลศิลป์. (2512). นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. หน้า 62 – 86.

ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวมีการปฏิรูปการศึกษาโดยมีการจัดตั้งโรงเรียนหลวงและโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษใน พ.ศ. 2414 โดยมีสมรवासเป็นครูและทำการสอนรายวิชาที่กำหนดทั้งภาษาไทยและต่างประเทศซึ่งต่างจากโรงเรียนแบบโบราณหรือโรงเรียนวัดเพื่อที่จะผลิตคนเข้ารับราชการ หลังจากนั้นมีการสถาปนาโรงเรียนทหารมหาดเล็กใน พ.ศ. 2425 เพื่อสอนวิชาพลเรือน ณ พระตำหนักสวนกุหลาบในพระบรมมหาราชวัง ต่อมาได้โปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาโรงเรียนสำหรับราษฎรขึ้นเป็นครั้งแรกที่วัดมหรณพาราม เพื่อให้ราษฎรได้มีโอกาสเข้ารับการศึกษาแบบใหม่เช่นเดียวกับบรรดาบุตรหลานของเจ้านายและขุนนางที่เรียนอยู่ในวัง หลังจากนั้นจึงมีการจัดตั้งโรงเรียนในมณฑลต่างๆ พ.ศ. 2428 เพื่อให้เยาวชนทุกหัวเมืองได้รับการศึกษาอย่างทั่วถึง

การจัดตั้งโรงเรียนการปกครอง ได้เกิดขึ้นตามมณฑลต่าง ๆ หลายมณฑลและดำเนินการได้ผลดีพอสมควร มีการออกหนังสือเทศาภิบาลที่เป็นหลักในการศึกษาและการประมวลผลระเบียบวิธีปฏิบัติราชการของกระทรวงมหาดไทย

3.5 ด้านความเป็นอยู่ของราษฎร

รัฐบาลและกระทรวงมหาดไทยได้เอาใจใส่ดูแลความสงบเรียบร้อยและทุกข์สุขของประชาชนตลอดจนสวัสดิภาพของบ้านเมืองเป็นเป็นอย่างมาก จะเห็นได้ว่า พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงกำหนดนโยบายอย่างรอบคอบ โดยมีนโยบายการปราบปรามโจรผู้ร้าย โดยมอบอำนาจให้ผู้ว่าราชการเมือง นายอำเภอ ตลอดจนกำนันผู้ใหญ่บ้าน ให้มีหน้าที่ปราบโจรผู้ร้ายและรักษาความสงบของบ้านเมืองตามลำดับชั้น และแม้ในระยะหลัง ๆ ที่ได้มีการจัดตั้ง “โปลิส” และ “กรมกองตระเวน” ขึ้นแทนแล้ว ก็ยังได้ทรงนโยบายที่จะให้มีการประสานงานกันอย่างใกล้ชิดระหว่างโปลิสกับฝ่ายปกครอง เพื่อประโยชน์แก่ประชาชน ในการใช้ชีวิตความเป็นอยู่อย่างไม่หวาดระแวงโจรผู้ร้ายดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาครั้งการเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้เมื่อ ร.ศ. 108 (พ.ศ. 2432) ที่เกาะหลักได้กล่าวถึงโจรผู้ร้ายที่มีตั้งแต่เมืองเพชรบุรีจนถึงเมืองกำเนดินพคุณ ดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาว่า

...ได้พบบุตรหญิงพระยาสุรเสนา คงเป็นพี่พระอนุรักษโยธาตั้งบ้านเรือนอยู่ที่นั่นคนหนึ่ง กับคนค้าขายมาจากเมืองเพชรบุรีคนหนึ่ง มาแต่เมืองกำเนดินพคุณคนหนึ่งถามได้ความหลายอย่าง ในคำแจ้งความทั้งปวงนั้นว่าผู้ร้ายชุมนักมาทั้งทางน้ำทางบก ผู้ร้ายนั้นเป็นไทยพูดเสียงชาวนอกเป็นพื้น การที่จะรักษาบ้านของชาวบ้านพวกนี้ ถ้ารู้ว่าผู้ร้ายมาแล้วก็หลบหนีไปซ่อนนอกเสียในป่า ถ้าผู้ร้ายไม่ได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ไม่กล้าเข้าปล้นด้วยกลัวว่าชาวบ้านจะคิดอุบาย ซุ่มซ่อนคอยนั่งรายสกัดทาง ถ้าได้ตัวเจ้าของบ้านแล้วก็ทุบตีเร่งเอาทรัพย์ถ้าได้ทรัพย์แล้ว และใช้ให้เจ้าของบ้านนำไปส่งถึงในป่าหรือในเรือที่มาให้ร้องประกาศว่าเต็มใจให้โดยดี ผู้ร้ายปล้นชิงทรัพย์สมบัติเช่นนี้มีหลายครั้งมาแล้ว ซุ่มจักอยู่ในระหว่างตั้งแต่

เมืองเพชรบุรีไปจนถึงเมืองกำเนิดนพคุณ ราษฎรพากันกลัวครันคร้ามไปด้วยอุบาย คำภาว่าผู้ร้ายพวกนี้ผู้ใดยังไม่ออก จึงมีความหวาดหวั่นมาก เห็นว่าจะต้องกันกับไบบอกระยาเพชรบุรีที่มีเข้าไปเมื่อก่อนน่าจะออกมาขึ้นขอให้เตือนเจ้าพระยาพลเทพให้คิดจัดการปราบปรามผู้ร้ายเหล่านี้ตามที่ได้สั่งไว้¹

จากพระราชหัตถเลขาตั้งกล่าวจะเห็นได้ว่ามีโจรผู้ร้ายชุกชุมมากตั้งแต่เมืองเพชรบุรีจนถึงเมืองกำเนิดนพคุณ ทำให้ชาวบ้านเกรงกลัวโจรผู้ร้ายเป็นอย่างมากทำให้ประชาชนไม่กล้าทำการค้าขายเนื่องจากไม่มีความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สินของตนเอง ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าจึงมีพระราชดำริให้เจ้าพระยาพลเทพคิดแก้ปัญหาปราบโจรผู้ร้ายอย่างรวดเร็ว

3.6 ด้านการติดต่อสื่อสาร

การติดต่อระหว่างชุมชนในสมัยก่อนมีความลำบากมาก ไม่สามารถติดต่อระหว่างชุมชนได้อย่างรวดเร็ว จากการเสด็จประพาสหัวเมืองภายในประเทศของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทำให้เห็นถึงความสำคัญในการติดต่อสื่อสารเป็นอย่างมากจึงมีพระราชดำริในการตั้งเสาโทรเลขตามที่ต่างๆ ที่จะอำนวยความสะดวกให้กับราษฎรได้ โดยเริ่มมีการตั้งเสาโทรเลขตั้งแต่ พ.ศ. 2412 โดยพระราชทานพระบรมราชานุมัติให้ชาวอังกฤษสองคนจัดทำขึ้นแต่ไม่เป็นผลตามที่กำหนดไว้ทางราชการกรมกลาโหมสมัยนั้นจึงดำเนินการเอง โดยได้สร้างสายโทรเลขแห่งแรกคือ สายกรุงเทพฯ - สมุทรปราการ ยาว 45 กิโลเมตร ซึ่งภายหลังได้สร้างต่อสายเคเบิลใต้น้ำไปจนถึงกระบี่ไฟ ส่วนสายที่สอง คือ สายกรุงเทพฯ - บางปะอิน ต่อมาภายหลังได้สร้างต่อถึงอยุธยาสายโทรเลขทั้งสองเส้นนี้ ในขั้นต้นใช้แต่เฉพาะในราชการเท่านั้น

เมื่อ พ.ศ. 2426 ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งกรมโทรเลขขึ้น และรับช่วงการโทรเลขจากกรมกลาโหมมาทำต่อไป ได้เริ่มสร้างสายโทรเลขโดยใช้ลวดเหล็กอาบสังกะสี สายแรกที่ได้สร้างคือ สายบูรพา ซึ่งเริ่มต้นจากกรุงเทพฯ ผ่านจังหวัดปราจีนบุรี กบินทร์บุรี อรัญญประเทศ ศรีโสภณ จนถึงคลองกำปงหลักในจังหวัดพระตะบอง และต่อกับสายโทรเลขอินโดจีน เชื่อมโยงกับไซ่ง่อนเป็นสายโทรเลขสายแรกที่ติดต่อกับต่างประเทศ และได้เปิดให้ประชาชนใช้ได้ตั้งแต่วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2426 เป็นต้นมา ต่อมาได้ประกาศเปิดสายโทรเลขระหว่างกรุงเทพฯ - อยุธยา และกรุงเทพฯ - สมุทรปราการ ให้ประชาชนใช้ในปีเดียวกันนี้ กรมโทรเลขได้สร้างสายด้านตะวันตกจากกรุงเทพฯ ผ่านกาญจนบุรีถึงตำบลเขาแดน ซึ่งเป็นพรมแดนระหว่างไทยกับพม่า หลังจากนั้นใน พ.ศ. 2440 ได้

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2518). จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายูคราว ร.ศ.107 และ 108. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายสนิท สุมาวงค์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส 27 เมษายน 2519. หน้า 2-3.

สร้างสายต่างประเทศขึ้นอีกสายหนึ่ง คือสายแม่สอดติดกับเขตพม่า ส่วนทางด้านใต้สร้างต่อออกไปจากสงขลาจนถึงไทรบุรี เชื่อมต่อกับปีนังและสิงคโปร์ และต่อมาได้รับการปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้นดังปรากฏในพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ดังนี้

ครั้งการเสด็จประพาสหัวเมืองภาคชายทะเลตะวันออก ในปีมะแม พ.ศ. 2426 ณ ช่องแสมสารได้ทอดพระเนตรเห็นตัวอย่างการปักเสาโทรเลขดังพระราชหัตถเลขาว่า

...ด้วยตั้งแต่ฉันออกจากกรุงเทพฯ มาพักนอนที่ปากอ่าวคืนหนึ่ง ครั้นรุ่งขึ้นออกเรือมาเวลาบ่ายหยุดนอนที่ช่องแสมสารคืนหนึ่ง รุ่งขึ้นออกเรือมาหยุดที่ปากแกลง ซึ่งเขาทำป่าไผ่ไว้รับ ได้เห็นตัวอย่างเสาโทรเลขซึ่งเขาลงมือปักบ้างแล้ว เวลาเย็นเดินตามหาดซึ่งเป็นหาดกว้างใหญ่¹

หรือเมื่อครั้งเสด็จประพาสหัวเมืองภาคใต้ แหลมมลายู ร.ศ. 109 ณ เมืองชุมพร เรื่องการวางเสาโทรเลข

...แต่เดี๋ยวนี้คอยฟังอยู่ว่าการทำสายโทรเลขนั้นแล้วเมื่อใดจะเข้ามา ด้วยเชื่อเป็นแน่ว่า ถ้าหากทำสายโทรเลขอีกคงได้ความเดือดร้อน เพราะข้าหลวงเหมือนพระวามบริรักษ์ออกไปทำ ได้ทราบว่าเป็นแขวงเมืองกระเมืองระนองเมืองตะกั่วป่า ทางเขาทำแล้วเสร็จหมด ยังแต่ปักเสาไม่แล้ว ถ้าไม่คิดอ่านทำที่เมืองชุมพรให้สำเร็จ ทางช้างเผือกทะเลตะวันตกก็จะต้องค้างไปหมด ในขณะนี้ที่เมืองชุมพรไม่ได้คิดอ่านการเรื่องนี้เลย...²

จากพระราชหัตถเลขาเรื่องเสาโทรเลขดังกล่าวทำให้ทราบแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่าควรจะมีการตั้งเสาโทรเลขในบางพื้นที่เพื่อที่จะสะดวกในการติดต่อระหว่างชุมชนและเป็นประโยชน์อย่างมากในด้านเศรษฐกิจเพื่อความสะดวกรวดเร็วในการติดต่อค้าขายนั่นเอง

¹พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2499). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อเสด็จประพาสมณฑลราชบุรีในปีระกา ร.ศ. 128. หน้า 2.

²พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องการเสด็จประพาสมาลายู เมื่อรัตนโกสินทรศก 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. หน้า 52.

การเสด็จประพาสหัวเมืองภายในประเทศทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้เห็นสภาพต่างๆ ตามความเป็นจริงของบ้านเมืองซึ่งมีปัญหาทางด้านสังคมหลายด้านจะต้องเร่งแก้ไข พระองค์จึงพระราชดำริในการแก้ปัญหาเรื่องต่างๆ ทั้งด้านศาสนา สาธารณสุข การศึกษา และด้านความเป็นอยู่ของราษฎร เพื่อให้ราษฎรมีชีวิตความเป็นอยู่ที่ดีขึ้น เมื่อคุณภาพชีวิตของราษฎรดีขึ้น การพัฒนาประเทศชาติก็สามารถทำได้ดีขึ้น อีกทั้งยังสามารถเสริมความมั่นคงให้แก่ประเทศชาติได้อีกด้วย

บทที่ 5

บทสรุป

รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเป็นช่วงที่ประเทศไทยประสบปัญหาต่างๆ ทั้งปัญหาภายในและปัญหาภายนอกประเทศ โดยเฉพาะอย่างยิ่งการแผ่ขยายอำนาจของชาติตะวันตกของประเทศอังกฤษและฝรั่งเศสที่เข้ามายังดินแดนเอเชีย โดยอ้างว่าประเทศต่างๆ ในแถบเอเชียมีระบบการปกครองและวัฒนธรรมที่ด้อยการพัฒนาซึ่งเป็นอุปสรรคต่อการค้าเป็นอย่างมาก ดังนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงต้องเร่งปรับปรุงระบบการปกครองและวัฒนธรรมต่างๆ ภายในประเทศให้เหมาะสมหรือเท่าเทียมกับอารยประเทศ การเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ภายในประเทศจึงเป็นส่วนหนึ่งที่น่าไปสู่การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงด้านต่างๆ ให้ทันสมัยมากยิ่งขึ้น จากการศึกษาแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจากพระราชหัตถเลขาในการเสด็จประพาสหัวเมือง (พ.ศ. 2415 - 2452) ทำให้ทราบว่าพระองค์ทรงใช้ประโยชน์ของการเสด็จประพาสตามหัวเมืองต่างๆ ในพระราชอาณาจักรเพื่อนำผลของการเสด็จประพาสมาพัฒนาประเทศให้มีความเจริญก้าวหน้าทั้งในด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจ และสังคม

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงใช้ประโยชน์จากการเสด็จประพาสในการตรวจดูลักษณะภูมิประเทศ ความเป็นอยู่ของราษฎร การตรวจราชการท้องที่ ความผูกพันใกล้ชิดและสร้างความศรัทธาให้กับราษฎรเพื่อความจงรักภักดีของประชาชนในชาติ และพระองค์ได้ทรงมีพระราชดำริในการคิดแก้ไขปัญหา การปรับปรุงด้านต่างๆ ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อประเทศและประชากรเป็นอย่างมาก ทั้งด้านการเมืองการปกครอง เศรษฐกิจและสังคม

ด้านการเมืองการปกครอง พระองค์ได้ทรงปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยและมีประสิทธิภาพ มีการปรับปรุงการบริหารราชการส่วนกลาง โดยการจัดตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน การจัดตั้งกระทรวงและเสนาบดี ปรับปรุงกระทรวงต่างๆ ให้ทันสมัยมากยิ่งขึ้น จนถึงการปรับปรุงการบริหารราชการส่วนภูมิภาค พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยุบหัวเมืองประเทศราชและรวมเข้ากับหัวเมืองในพระราชอาณาจักร ให้กระทรวงมหาดไทยเป็นผู้ดูแล โดยการจัดตั้งระบบเทศาภิบาลขึ้นซึ่งเป็นการปกครองพระราชอาณาเขตที่รวมเอาอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางอย่างเป็นระบบ และปรากฏว่าได้รับผลดีเพราะราษฎรมีความสุขเนื่องจากโจรผู้ร้ายมีจำนวนน้อยลง ด้านการปรับปรุงการบริหารส่วนท้องถิ่น โดยเฉพาะการจัดตั้งสุขาภิบาลซึ่งทำให้ประชาชนได้มีส่วนในการปกครองส่วนท้องถิ่นด้วยตนเอง จึงเป็นส่วนสำคัญอย่างมากในการปกครองส่วนท้องถิ่นที่จะทำให้ระบบการปกครองส่วนกลางมีความมั่นคงมากยิ่งขึ้น

ด้านเศรษฐกิจ หลังจากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ทำให้พระองค์ทรงเห็นสภาพทางเศรษฐกิจของประเทศว่าส่วนใหญ่ประชาชนประกอบอาชีพทำการเกษตรกรรมโดยเฉพาะการประกอบอาชีพทำนา ทำสวน ทำไร่ เลี้ยงสัตว์ การอุตสาหกรรม และการพาณิชย์กรรม และทุกอาชีพประสบปัญหาต่างๆ พระองค์จึงคิดแก้ปัญหาทางด้านการคมนาคม จึงโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลอง สร้างสะพาน และทางรถไฟ เพื่อให้ประชาชนได้ใช้ในการสัญจรและขนถ่ายสินค้าทางการเกษตร เช่น ข้าว อ้อย และยาสูบ เป็นต้น ซึ่งมีผลทำให้ชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชนดีขึ้น นอกจากนั้นได้ปรับปรุงประเทศให้ทันสมัยด้วยการดำเนินกิจการด้านสาธารณูปโภคเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของราษฎร ได้แก่ กิจการประปา โทรเลข โทรศัพท์ และไปรษณีย์ เป็นต้น

ด้านสังคม การเสด็จประพาสหัวเมืองทั่วราชอาณาจักรทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นถึงสภาพความเป็นอยู่ของราษฎร และทรงเห็นว่าการพัฒนาที่สำคัญอย่างยิ่งของประเทศคือการพัฒนาคน จึงมีพระราชดำริให้ทุกหัวเมืองมีการศึกษาที่ทั่วถึงเพื่อให้ประชาชนได้มีความรู้ การสาธารณสุข เมื่อพระองค์ทอดพระเนตรเห็นความเจ็บป่วยของราษฎร ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้นายแพทย์คิทยาโอสธสภานันท์ และเมื่อครั้งเสด็จประพาสมลายู ใน ร.ศ. 108 พระองค์ได้ทรงทราบว่าราษฎรที่เมืองพัทลุงเป็นไข้ทรพิษล้มตายกันมาก ก็มีพระราชดำริให้พระยาพัทลุงส่งคนเข้าไปฝึกหัดที่โรงพยาบาลในกรุงเทพฯ และให้รับหนองโคมาปลูกฝีให้ราษฎรทุกปี อีกทั้งได้ส่งเสริมให้มีการพัฒนาฝีมือด้านหัตถกรรม เช่น การสนับสนุนให้ราษฎรเมืองสงขลาทอผ้าเพื่อใช้เองและเป็นสินค้า ทางด้านศาสนาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงทำนุบำรุง อุปถัมภ์และประกอบพิธีกรรมต่างๆ ทางด้านศาสนาโดยตลอด ซึ่งจะได้เห็นได้ในการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อนึ่งไม่ว่าจะเป็นการเสด็จประพาสหัวเมืองอย่างเป็นทางการหรือไม่เป็นทางการก็ตาม นอกจากจะเป็นการพักผ่อนพระราชอิริยาบถแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระราชทานโอกาสให้ราษฎรได้เข้าเฝ้าพระองค์เพื่อกราบบังคมทูลให้ทราบถึงปัญหาความเดือดร้อนต่างๆ เพื่อที่พระองค์จะได้ทรงแก้ไขอย่างถูกต้องและเป็นธรรม ทำให้ประชาชนเกิดความรู้สึกรักคุ้นเคยและจงรักภักดีต่อพระองค์

จากการเสด็จประพาสหัวเมืองต่างๆ ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงถ่ายทอดผ่านพระราชหัตถเลขาถึงบุคคลต่างๆ นี้ ได้ทำให้ผู้อ่านได้ทราบถึงสภาพภูมิศาสตร์ สภาพบ้านเมือง วิถีชีวิตความเป็นอยู่ ตลอดจนความรู้สึกนึกคิดของราษฎรในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี รวมทั้งสะท้อนถึงพระราชจริยาวัตรของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ทรงสร้างความเจริญก้าวหน้าให้กับประเทศ แนวพระราชดำริในการพัฒนาประเทศในด้านต่างๆ มีทั้งสิ่งที่พระองค์ได้ทรงคิดริเริ่ม พัฒนา และการปรับปรุงให้ดีขึ้นต่อมา สิ่งที่ทรงคิดริเริ่มไว้และเป็นประโยชน์อย่างมากจนถึงปัจจุบันคือการปรับปรุงระบบการบริหารการปกครองโดยเฉพาะเรื่องการจัดตั้งสุขาภิบาล ซึ่งเป็น

สิ่งที่สอนให้ประชาชนมีส่วนร่วมในการปกครองท้องถิ่น การปกครองแบบเทศบาลเป็นการปกครองพระราชอาณาเขตที่รวมเอาอำนาจเข้ามาไว้ในส่วนกลางอย่างเป็นระบบและพัฒนาใช้มาจนถึงปัจจุบัน การพัฒนาที่เป็นประโยชน์กับราษฎรเป็นอย่างมากคือเรื่องการศึกษา ซึ่งเป็นแนวพระราชดำริในการพัฒนาคนในประเทศให้มีความรู้ความสามารถ สามารถทำงานและอยู่ในสังคมได้อย่างมีประสิทธิภาพ ทรงคิดริเริ่มพัฒนาด้านการเกษตรกรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งการทำนาของราษฎรเพื่อให้ได้ประสิทธิภาพ โดยการจัดกิจกรรมต่างๆ ที่เป็นประโยชน์ เช่น การขุดคลอง การชลประทาน การจัดทำถนน การรถไฟ เพื่อสะดวกในการขนส่งสินค้า อีกทั้งทรงคิดริเริ่มพัฒนาด้านสาธารณูปโภคเพื่อยกระดับคุณภาพชีวิตของราษฎร ได้แก่ การประปา โทรเลข โทรศัพท์ และการไปรษณีย์ให้ทันสมัยมากขึ้นเพื่อเป็นประโยชน์ในการติดต่อสื่อสาร ซึ่งเป็นสิ่งที่สำคัญมากและเป็นประโยชน์อย่างมากต่อเศรษฐกิจของประเทศ นอกจากนี้ การเสด็จประพาสหัวเมืองยังทำให้พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา เช่นการบูรณะซ่อมแซม การสร้างวัดวาอารามเพื่อเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของประชาชนและเป็นศูนย์กลางของการทำกิจกรรมต่างๆ ของราษฎร ผลจากการเสด็จประพาสหัวเมืองของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทำให้ประเทศไทยก้าวสู่ความเจริญทัดเทียมอารยประเทศ และรอดพ้นจากการเป็นอาณานิคมของจักรวรรดินิยมตะวันตก พระองค์สามารถผูกใจราษฎร พระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ และเจ้าเมืองประเทศราช ให้เกิดความรัก ความเคารพ และความภักดีให้เกิดขึ้น จนได้รับการถวายพระนามว่า “สมเด็จพระปิยมหาราช”

บรรณานุกรม

บรรณานุกรม

เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ได้ตีพิมพ์

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/1/1.

เรื่องบัญชีพระราชหัตถเลขาสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จพระราชดำเนินประพาศทะเล
ปีชวด 1238, มะเมีย 1244, มะแม 1246, วอก 1246, และปี ร.ศ. 108,
109, 115, 117, 120, 124, 128. (ไมโครฟิล์ม). (ร.ศ.94 – 128).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/1/2. เรื่องระยะทางเสด็จ
ประพาศเมืองจันทบุรี. (ไมโครฟิล์ม). (ร.ศ.95).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/1/3. เรื่องเสด็จประพาศเมือง
จันทบุรี. (ไมโครฟิล์ม). (มี.ค.97).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/1/4. เรื่องพระราชหัตถเลขา
เป็นรายงานระยะทางเสด็จประพาศหัวเมืองชายทะเลตะวันตก. (ไมโครฟิล์ม).
(ก.ค.108 – ส.ค.108).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/1/5. เรื่องเที่ยวทะเลตะวันออก.
(ไมโครฟิล์ม). (14 มี.ค.108).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/7. เรื่องพระราชหัตถเลขา
เป็นระยะทางเสด็จเมืองภูเก็ต ปี 109. (ไมโครฟิล์ม). (19 เม.ย. – 10 พ.ค. 101).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/8. เรื่องเสด็จประพาศตำบล
ต่าง ๆ. (ไมโครฟิล์ม). (9 เม.ย.112 – 10 พ.ค.119).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/9. เรื่องระยะทางเสด็จ
ประพาศที่ต่าง ๆ. (ไมโครฟิล์ม). (มี.ค.97).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/11. เรื่องพระราชหัตถเลขา
เป็นระยะทางเสด็จประพาศหัวเมืองชายทะเลตะวันตก. (ไมโครฟิล์ม). (มี.ค.97).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/12. เรื่องเสด็จประพาศที่
ต่าง ๆ. (ไมโครฟิล์ม). (มี.ค.97).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/13. เรื่องเสด็จประพาศ
เมืองลพบุรี. (ไมโครฟิล์ม). (2 ต.ค.119).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/14.

เรื่องเสด็จประพาสเมืองเหนือ. (ไมโครฟิล์ม). (4 ส.ค. – 11 พ.ย.120).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/2/15. เรื่องบัญชีพระราชหัตถเลขาเป็นรายงานเสด็จพระราชดำเนินหัวเมืองเหนือ ตั้งแต่ วันที่ 2 ต.ค. – 5 พ.ย. 120. (ไมโครฟิล์ม). (2 ต.ค. – 5 พ.ย.120).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/17. เรื่องร่างพระราชหัตถเลขาเป็นรายงานเสด็จประพาสหัวเมืองเหนือชายทะเลตะวันตก เดือน มิถุนายน ศก 124. (ไมโครฟิล์ม). (25 มิ.ย. – 9 ก.ค.124).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/18. เรื่องพระราชนิพนธ์ สมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงเสด็จประพาสมณฑลนครสวรรค์ และเมืองสุพรรณ. (ไมโครฟิล์ม). (15 ต.ค. 127).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/20. เรื่องเสด็จประพาสมณฑลปราจีน เดือน ธ.ค. 127. (ไมโครฟิล์ม). (9 ธ.ค. 127).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/21. เรื่องร่างพระราชหัตถเลขาถึงสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช ว่าด้วยระยะทางเสด็จประพาสมณฑลปราจีนในเดือน ธ.ค. 127. (ไมโครฟิล์ม). (17 – 24 ธ.ค.127).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/22. เรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก เดือนเมษายน. (ไมโครฟิล์ม). (27 มี.ค.127–3 ก.ย. 128).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/23. เรื่องรายงานเสด็จพระราชดำเนินประพาสทะเล. (ไมโครฟิล์ม). (24 – 27 พ.ค. 128).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/25. เรื่องเครื่องราชอิสริยาภรณ์ และเหรียญต่างๆ จัดตามเสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ศก. 128. (ไมโครฟิล์ม). (รศ. 128).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. เบ็ดเตล็ด. กร.5 บ/3/26. เรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ศก 129. (ไมโครฟิล์ม). (21 พ.ค. – 6 ส.ค. 129).

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ต.11.2/2 เรื่องเสด็จประพาสชวา ประกาศราชกิจจานุเบกษาในรัชกาลที่ 4 เสด็จประพาสฝั่งทะเลตะวันตก. เรื่องเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ต.11.3/1 รายงานสืบราชการหัวเมืองปากใต้และแหลมมลายู ร.ศ. 107.

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ต.12.3/2 เรื่องสมเด็จพระ

เจ้าพระยาเสด็จไปอินเดีย เอลิมพระเกียรติควินวิคตอเรีย ปีชวด อัฐศก 1238 (ร.ศ. 95)

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. บ.1.1/8 เสด็จประพาสที่ต่าง. ส.ที่ 24/318 ฉบับลงวันที่ 7 กรกฎาคม ร.ศ.118.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. บ.1.1/12 เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ร.ศ. 118.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. บ.1.1/13 เสด็จประพาสมณฑลเมืองลพบุรี 119.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. บ.1.1/26 เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตก ศก 129.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. บ.1.2/10. เบ็ดเตล็ดส่วนพระองค์. ที่ 721/46.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ม.72/2 ตั้งผู้รักษาพระนครในการเสด็จประพาสที่ต่างๆ “ประกาศว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ ร.ศ. 120”

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ม.72/12 พระราชหัตถ์เลขาถึงกรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ ลงวันที่ 14 กรกฎาคม ร.ศ. 123.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ม.72/13 เสด็จประพาสทางฝ่ายเหนือศก 124.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ม.72/14 รายงานระยะทางเสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายทะเลตะวันตก ร.ศ.124.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. ม.72/16 ร่างพระราชหัตถ์เป็นรายงานการเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกเดือนมิถุนายนและกรกฎาคม ศก 124.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. มร. 5 บ./1 เรื่องพระราชหัตถ์เลขา.

_____. เอกสารกรมราชเลขาธิการรัชกาลที่ 5. รล. 3/9 สำเนาพระราชหัตถ์เลขาที่ 2/6197 ถึงเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 112.

_____. (2521ก). พระราชหัตถ์เลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 1 ตอนที่ 2 เรื่องการสุขาภิบาล. (ถ่ายเอกสาร).

_____. (2521ข). พระราชหัตถ์เลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 2 ตอนที่1 ว่าด้วยบริเวณ 7 หัวเมืองและประเทศราชแดนมลายู. (ถ่ายเอกสาร).

_____. (2521ค). พระราชหัตถ์เลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 2. ตอนที่ 2 ว่าด้วยการปกครองบริเวณ 7 หัวเมืองและประเทศราชแดนมลายู. (ถ่ายเอกสาร).

_____. (2521ง). พระราชหัตถ์เลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 2. ตอนที่ 3 ว่าด้วยเมืองตรังگانู. (ถ่ายเอกสาร).

สำนักหอจดหมายเหตุแห่งชาติ. (2521จ). พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 3 กรณีชายแดน
มณฑลต่าง ๆ. (ถ่ายเอกสาร).

_____. (2521จ). พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 3 กรณีชายแดนมณฑลต่าง ๆ.
(ถ่ายเอกสาร).

_____. (2521ฉ). พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 3 ตอนที่ 1 พระราชหัตถเลขา
เกี่ยวกับมณฑลต่าง ๆ. (ถ่ายเอกสาร).

_____. (2521ช). พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 3 ตอนที่ 3 ว่าด้วยมณฑลอีสาน
(ถ่ายเอกสาร).

_____. (2521ช). พระราชหัตถเลขาในรัชกาลที่ 5 ภาคที่ 3 ตอนที่ 4 ว่าด้วยมณฑล
จันทบุรี. (ถ่ายเอกสาร).

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/1. พระราชดำเนินชายทะเล. (พ.ศ. 2428).

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/2. ไทรเรื่องเสด็จประพาศชายทะเล. (พ.ศ.
2428).

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/3. เสด็จประพาศไทรโยค จังหวัด
กาญจนบุรี ร.ศ. 107. (พ.ศ. 2428).

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/4. เสด็จประพาศเมืองปักขี้ไต้ ร.ศ. 117.
(พ.ศ. 2441).

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/5. เสด็จพระราชดำเนินประพาศเมืองชาย
ทะเลปักขี้ไต้ ร.ศ. 124. (พ.ศ. 2444 – 2448).

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/6. เสด็จประพาศเมืองราชบุรี. (พ.ศ. 2447)

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/7. เสด็จประพาศทางลำน้ำเจ้าพระยา ร.ศ.
125. (พ.ศ. 2449).

_____. เอกสารกระทรวงการต่างประเทศ. กต 7.1.1/8. เรือพระที่นั่งอุบลนุรพทิศ (พระ
ราชหัตถเลขาถึงกรมหลวงเทเวศร์วงศวิโรปการ ขณะเสด็จประพาสหัวเมืองปักขี้ไต้.
(พ.ศ. 2432).

_____. เอกสารกระทรวงมหาดไทย. ภาคที่ 1 ตอนที่ 2. การปรับปรุงงานปกครองของ
กระทรวงมหาดไทย.

ศิลปากร, กรม. เอกสารเกษตรใหม่ กส. 13/512. กระทรวงเกษตรแจกพันธุ์ข้าวปลูกให้แก่ราษฎรที่
อึดคัดขัดสน.

_____. เอกสารเกษตรใหม่ กส. 13/563. ประกาศประกวดพันธุ์ข้าวปลูก.

เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2468). พระราชหัตถเลขาในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง เสด็จประพาสแหลมมลายูเมื่อ 108, 109, 117, 120 รวม 4 ศก. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์ไทย.
- _____. (2470). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออกในปีมะเมีย พ.ศ. 2425 กับปีมะแม พ.ศ. 2426 และปีวอก พ.ศ. 2427 รวม 3 คราว. พระนคร: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- _____. (2470ก). พระราชดำรัสในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวแถลงพระบรมราชาธิบายแก้ไขการปกครองแผ่นดิน. ใน พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้พิมพ์พระราชทานแจกเนื่องในงานทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวงในวันตรงกับเสด็จสวรรคต. วันที่ 23 ตุลาคม พุทธศักราช 2470. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร 1 เล่ม.
- _____. (2492). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 นับในหนังสือเรื่องเที่ยวต่าง ๆ เป็นภาคที่ 5. พระนคร: มหามกุฏราชวิทยาลัย.
- _____. (2493.) พระราชหัตถ์เลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและลายพระหัตถ์สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุขุมมาลมารศรี พระอรรคราชเทวี. พิมพ์ในงานพระเมรุจุฬามณีสมาคมสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าบริพัตรสุขุมพันธุ์ กรมพระนครสวรรค์วรพินิต ณ ท้องสนามหลวง 10 เมษายน 2493.
- _____. (2506). พระราชหัตถเลขาเรื่องเสด็จประพาสแหลมมลายู. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2507). พระราชหัตถเลขาทรงสั่งราชการในรัชกาลที่ 5 และ 6 กับเรื่องประกอบ. พระนคร: พระจันทร์.
- _____. (2507). ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู 109 เล่ม 1. องค์การคำคุรุสภา.
- _____. (2507). ระยะทางเสด็จพระราชดำเนินประพาสทางบก ทางเรือ รอบแหลมมลายู 109 เล่ม 2. องค์การคำคุรุสภา.
- _____. (2508). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 2396 – 2453. พระนคร: กรมสรรพสามิต.
- _____. (2515). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5 นับในหนังสือเรื่องเที่ยวต่าง ๆ เป็นภาคที่ 6. นครหลวง: บัณฑิตการพิมพ์.
- _____. (2516ก). พระราชหัตถเลขาเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5. ธนบุรี: ประยูรวงศ์.

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2516ข). พระราชหัตถเลขาเมื่อคราวเสด็จประพาส
มณฑลราชบุรี พ.ศ. 2452 และเสด็จประพาสต้นในรัชกาลที่ 5 (จดหมายนายทรงอาณูภาพ)
2396 – 2453. ธนบุรี: ประยูรวงศ์.
- _____. (2518). จดหมายเหตุพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสแหลมมลายู
คราว ร.ศ. 107 และ 108. ใน พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นาย
สนิท สุมาวงศ์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส. หน้า 1 – 78. วันที่ 27 เมษายน พุทธศักราช
2519. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2520). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่ายเหนือในรัชกาลที่ 5. ใน พิมพ์เป็นที่ระลึก
ในงานพระราชทานเพลิงศพ หม่อมเจ้านิกร เทวัญ เทวกุล ณ วัดเทพศิรินทราวาส.
หน้า 1 – 53. วันที่ 15 มีนาคม พุทธศักราช 2520. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- _____. (2542). พระราชหัตถเลขาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาส
มณฑลราชบุรีในปีกา ร.ศ.128 พ.ศ.2542. ใน พิมพ์ในงานศพ อัน บุญนาค. หน้า
1 – 124. วันที่ 30 มกราคม พุทธศักราช 2474. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร.
- เจ้านายและข้าราชการกราบบังคมทูลความเห็นจัดการเปลี่ยนแปลงราชการแผ่นดิน ร.ศ. 103. เล่ม
5 พิมพ์ครั้งที่ 5 พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายชำนาญ ปิ่นทอง ณ วัดธาตุทอง
21 พฤษภาคม 2515.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา. (2504). พระราชพงศาวดารกรุง
รัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2519). เสด็จประพาสต้น. กรุงเทพฯ: แพร่วิทยา.
- _____. (2517). ความทรงจำ. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- _____. (2495). เทศาภิบาล. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา; และคนอื่น ๆ. (2504). อธิบายถึง
เที่ยวทะเลตะวันออก เที่ยวมณฑลเพชรบูรณ์ เที่ยวน้ำตกเจ้าอนัมก๊กที่เกาะกูด เที่ยว
ไทรโยค. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- พระราชพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ์, สมเด็จพระสมณเจ้ากรมพระ
ปรมาธิบดีชิโนรสและพงศาวดารเหนือ พระวิเชียรปรีชา (น้อย) เล่ม 1. (2504).
องค์การค้ำของคุรุสภา.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. (2547). ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวง. กรุงเทพฯ: ภูมิมอริ่ง.
- ราชกิจจานุเบกษา. “กฎเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยสำหรับการศุขาภิบาลตำบลท่าฉลอม เมือง
สมุทรสาคร” เล่ม 24 แผ่นที่ 19 ลงวันที่ 8 มีนาคม ร.ศ. 126.

ราชกิจจานุเบกษา. “การเสด็จพระราชดำเนินทรงปิดทองพระพุทธรูปรัตนนายกวัดพนัญเชิงกรุงเก่า”

เล่ม 19 แผ่นที่ 19 ลงวันที่ 20 สิงหาคม ร.ศ. 121.

_____. “การเปิดโรงเรียนที่เกาะสีชัง” เล่ม 11 แผ่นที่ 12 ลงวันที่ 1 มิถุนายน ร.ศ. 111.

_____. “การฉลองพระพุทธรูปที่เกาะสีชัง” เล่มที่ 9 แผ่นที่ 8 ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 111.

_____. “ข่าวพระราชดำเนินเกาะสีชัง” เล่ม 9 แผ่นที่ 3 ลงวันที่ 17 เมษายน ร.ศ. 111.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาศมณฑลกรุงเก่า” เล่มที่ 23 ลงวันที่ 11 พฤศจิกายน ร.ศ. 125.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาศมณฑลราชบุรีเสด็จกลับกรุงเทพฯ” เล่มที่ 22 แผ่นที่ 25 ลงวันที่ 17 กันยายน ร.ศ. 124.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาศมณฑลราชบุรี” เล่มที่ 22 แผ่นที่ 24 ลงวันที่ 10 กันยายน ร.ศ. 124.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินไปทรงบำเพ็ญพระราชกุศลรัชมงคลกรุงเก่า” เล่มที่ 24 แผ่นที่ 44 ลงวันที่ 2 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 126.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากประพาศทะเล” เล่มที่ 11 แผ่นที่ 1 ลงวันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 113.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาศทะเล” เล่มที่ 11 แผ่นที่ 3 ลงวันที่ 15 เมษายน ร.ศ. 113.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากเกาะสีชัง” เล่มที่ 11 แผ่นที่ 15 ลงวันที่ 8 กรกฎาคม ร.ศ. 113.

_____. “ข่าวเสด็จพระราชดำเนินประพาศมณฑลราชบุรีและเสด็จพระราชดำเนินกลับกรุงเทพฯ” เล่มที่ 12 แผ่นที่ 39 ลงวันที่ 29 ธันวาคม ร.ศ. 114.

_____. “ที่เกาะสีชัง” เล่ม 9 แผ่นที่ 4 ลงวันที่ 24 เมษายน ร.ศ. 111.

_____. “นักขัตฤกษ์นมัสการพระพุทธรูปที่เกาะสีชัง” เล่ม 9 แผ่นที่ 9 ลงวันที่ 29 พฤษภาคม ร.ศ. 111.

_____. “ประกาศพระราชทานที่อุปจารสีมา พระอารามใหม่ที่เกาะสีชัง” เล่ม 9 แผ่นที่ 6 ลงวันที่ 17 กรกฎาคม ร.ศ. 111.

_____. “พระราชทานที่วิสุงคามสีมาวัดอัมมวงศนิมิตร” เล่ม 9 แผ่นที่ 8 ลงวันที่ 22 พฤษภาคม ร.ศ. 111.

ราชกิจจานุเบกษา. “รายงานการสร้างสถานที่ที่เกาะสีชัง” เล่มที่ 9 แผ่นที่ 21 ลงวันที่ 21 สิงหาคม
ร.ศ. 111.

สำนักนายกรัฐมนตรี. *ประชุมจดหมายเหตุสมัยอยุธยา ภาค 1*.

เอกสารชั้นรอง

หนังสือ

กรมศิลปากร. (2502). *รวมเรื่องเพชรบุรี*. พระนคร: ไทยวัฒนาพานิช.

_____. (2507ก). *ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 5*. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า

_____. (2507ข). *ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 7*. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.

_____. (2507ค). *ประชุมพงศาวดารฉบับหอสมุดแห่งชาติ เล่ม 8*. กรุงเทพฯ: ก้าวหน้า.

_____. (2507ง). *พระราชพงศาวดารกรุงสยาม (จากต้นฉบับของบริติชมิวเซียม)*. กรุงเทพฯ:
ก้าวหน้า.

_____. (2510). *ระยะทางเสด็จประพาสมณฑลอยุธยา เมื่อปีชวด พ.ศ. 2421*. กรุงเทพฯ:
ก้าวหน้า.

_____. (2542). *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: คลังวิทยา.

กระทรวงมหาดไทย. (2449). *รายงานประชุมเทศาภิบาล*. กรุงเทพฯ: ส่วนท้องถิ่น.

_____. (2513). *ประมวลพระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย
เล่ม 1 ภาคที่ 1 และ 2*. กรุงเทพฯ: ส่วนท้องถิ่น.

_____. (2513). *พระราชหัตถเลขารัชกาลที่ 5 ที่เกี่ยวกับการกิจของกระทรวงมหาดไทย เล่ม 1*.
กรุงเทพฯ: ส่วนท้องถิ่น.

_____. *เทศาภิบาล เล่ม 3*. วันที่ 1 เมษายน ร.ศ. 126. กรุงเทพฯ: ส่วนท้องถิ่น.

เกื้อกูล ยืนยงอนันต์. (2520). *การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ
จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: เจริญวิทย์การพิมพ์.

คึกฤทธิ์ ปราโมช, ม.ร.ว. (2519). *สถาบันกษัตริย์*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.

จักกฤษณ์ นรนิติผดุงการ. (2506). *สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพกับ
กระทรวงมหาดไทย*. พระนคร: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ชาญวิทย์ เกษตรศิริ; และ กาญจน์ ละอองศรี. (2540). *ประเทศราชของสยามในรัชสมัย
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

- ชัย เรื่องศิลป์. (2527). *ประวัติศาสตร์ไทย ตอนที่ 1 ด้านสังคม*. กรุงเทพฯ: บ้านเรื่องศิลป์.
- _____. (2541). *ประวัติศาสตร์ไทย ตอนที่ 3 ด้านเศรษฐกิจ*. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- ชัยอนันต์ สมุทวณิช; และชัตติยา กรรณสูต. (2518). *เอกสารการเมืองการปกครองไทย พ.ศ. 2417 – 2477*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- ดวงดาว ยังสามารถ. (2537). *บัลลังก์พระปิยะ ; บทวิเคราะห์พระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์*. กรุงเทพฯ: โครงการจัดพิมพ์คบไฟ.
- ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา; และคนอื่น ๆ. (2504). *พระราชประวัติ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- _____. (2516). *พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา เล่ม 1*. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์คุรุสภา.
- เดช บุญนาค. (2532). *การปกครองระบบเทศาภิบาลของประเทศไทย พ.ศ. 2435 – 2458 : กระทรวงมหาดไทยสมัยสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- แถมสุข นุ่มนนท์. (2520ก). *ประวัติศาสตร์ไทย : งานวิจัย เรื่องพระปรีชาญาณของพระพุทธเจ้าหลวง*. กรุงเทพฯ: คณะอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2520ข). *ประวัติศาสตร์ไทย : งานวิจัย เรื่องการปฏิรูปสังคมหัวเมืองด้านการปกครอง*. กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ทิพากรวงศ์, เจ้าพระยา. (2503). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์รัชกาลที่ 1*. โรงพิมพ์คุรุสภา.
- ประยูรท์ สิทธิพันธ์. (2527). *หนังสือมหาราชกวีปิยมหาราชรำลึก จปร.จดหมายเหตุพระราชนิพนธ์ พระราชหัตถเลขา พระราชดำรัส พระราชโอวาท*. กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครการพิมพ์.
- พลาดิษฐ์ สิทธิธัญกิจ. (2547). *ตามรอยพระพุทธเจ้าหลวงประพาสต้น*. กรุงเทพฯ: ภูติมอริ่ง.
- ภารดี มหำพันธ์. (2527). *รัตนโกสินทร์ยุคปรับปรุงประเทศ (2394 – 2775)*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- มอฟเฟ็ต, แอ็บบ็อต โลว์. (2520). *แผ่นดินพระจอมเกล้า. แปลโดย นิจ ทองโสภิต*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย.
- รอง ศยามานนท์ หม่อมราชวงศ์ สุขุมชาติ สวัสดิกุล และหม่อมราชวงศ์แสงโสม เกษมศรี, (2515). *ประวัติศาสตร์ไทยสมัยกรุงศรีอยุธยาแผ่นดินสมเด็จพระรามาธิบดีที่ 1 ถึงแผ่นดินสมเด็จพระนเรศวรมหาราช*. จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

- ริกส์,เฟรด ดับบลิว. (2519). *การปรับตัวเข้าสู่ยุคใหม่ของสยามและพม่า*. แปลโดย
อมร ไสภณวิเศษฐีวงศ์ และเอกวิทย์ ณ ถลาง. โรงพิมพ์สมาคมสังคมศาสตร์.
วงษานุประพันธ์,เจ้าพระยา. (2484) ประวัติกระทรวงเกษตรธิการ. พิมพ์ครั้งที่ 2. พระนคร: โรง
พิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร. (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ นายพลเอกเจ้าพระยา
วงษานุประพัทธ์ (ม.ร.ว. สท้าน สุนทวงศ์) 29 มีนาคม 2484).
- วิจิตรวาทการ, หลวง. (2452). *การเมืองการปกครองของกรุงสยาม*. ฉบับโรงพิมพ์ไทย.
วุฒิชัย มูลศิลป์. (2516). *การปฏิรูปการศึกษาในรัชการที่ 5*. กรุงเทพฯ: สมาคมสังคมศาสตร์
แห่งประเทศไทย.
- วัยอัถ.เดวิด เค. (2516). “การปฏิรูปและวิกฤตการณ์วังหน้า” ถอดความโดย กาญจน์ สมเกียรติกุล
และ ยุพา ชุมจันทร์ ใน *จุลสารโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์* 3:19 – 22.
สมพงศ์ เกษมสิน. (2515). *การปกครองของไทย*. กรุงเทพฯ: ไทยวัฒนาพานิช.
- สุวิทย์ พักขาว. (2519). *ความสัมพันธ์ระหว่างไทยกับฝรั่งเศส ร.ศ. 112 – 126*. กรุงเทพฯ: กรม
ฝึกหัดครู.
- หอพระสมุดวชิรญาณ. (2468). *จดหมายเหตุระยะทางเสด็จประพาสในรัชกาลที่ 5 เสด็จประพาส
หัวเมือง ในแหลมมลายู 117-11-119 รวม 3 คราว*. พระนคร: โรง
พิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร.
- อคิน รพีพัฒน์, ม.ร.ว. (2521). *สังคมไทยสมัยรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2315 – 2416*. พระนคร: มูลนิธิ
โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

บทความและวารสาร

- จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, พระบาทสมเด็จพระ. (2547). พระราชหัตถเลขาคราวเสด็จมณฑลฝ่าย
เหนือ ร.ศ. 120 (พ.ศ. 2544). *รวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับพิเศษ*. 26:41 – 137.
_____. (2547). เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี ในปีระกา ร.ศ. 128 (พ.ศ. 2452). *รวมบทความ
ประวัติศาสตร์ ฉบับพิเศษ*. (26) : 183 - 214.
- ฉัตรารณณ์ จินดาเดช. (2546). การบริหารราชสำนักฝ่ายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว. *วารสารรวมบทความประวัติศาสตร์ ฉบับพิเศษ*. 26: 145 – 200.
- นริศรานุกัตติวงศ์, เจ้าฟ้ากรมขุน. (2516). จดหมายรายงานเสด็จไปดูกิจการต่าง ๆ ในแหลมมลายู
และประเทศพม่า เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุกัตติวงศ์ อธิบดีกรมโยธาธิการ กราบพูลสมเด็จพระ
เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุพันธุ์วงศ์วรเดช ผู้แทนผู้บัญชาการทั่วไป. *ศิลปากร*. (5): 32 –
60.

วิทยานิพนธ์และงานวิจัย

จิราภรณ์ สถาปประวรรณะ. (2516). วิฤตกาลสยาม ร.ศ. 112. ปรินญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทร วิโรฒ. อัดสำเนา.

ดวงดาว ยังสามารถ. (2534). พระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เรื่องบทบาทพระมหากษัตริย์ในสังคมไทย : ศึกษาจากพระราชหัตถเลขาส่วนพระองค์. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.

ดิเรก ชัยนาม. (2495). งานปฏิรูปในรัชกาลที่ 5. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์. ถ่ายเอกสาร.

ตราฐ สุวรรณานนท์. (2519). ปัญหาเศรษฐกิจและการเมืองของไทยภายหลังการทำสนธิสัญญาเบาว์ริง ปี พ.ศ. 2398 – 2453. ปรินญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อัดสำเนา.

ประไพ รักษา. (2522). ผลของการเสด็จประพาสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีผลต่อการปรับปรุงประเทศให้ทันสมัย (พ.ศ. 2411 – พ.ศ. 2453). ปรินญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

มนัส ัญญเกษตร. (2520). การปฏิรูปการปกครองมณฑลราชบุรีในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว (พ.ศ. 2437 – 2457). ปรินญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อัดสำเนา.

วิชัย เสวะมาตย์. (2509). การเลิกทาสในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

วุฒิชัย มูลศิลป์. (2512). นโยบายการจัดการศึกษาของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ปรินญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. ถ่ายเอกสาร.

ศรีนวล ศิริมิลินท์. (2519). การปรับปรุงเศรษฐกิจของไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พ.ศ. 2411 – 2453. วิทยานิพนธ์มหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัดสำเนา.

- สมสวาท ชวนชัยสิทธิ. (2515). การปฏิรูปภาชีอากรในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. ปรญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ.
- สุวรรณค์ สุวรรณโชติ. (2519). ประเทศไทยกับปัญหาเมืองจันบุรีและตราดที่ฝรั่งยึดครองระหว่างปี พ.ศ. 2436 – 2449. ปรญญานิพนธ์การศึกษามหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ. อัฒสำเนา.
- สุนทรี่ อาสะไวย์. (2493). การพัฒนาระบบการชลประทานในประเทศไทยตั้งแต่ พ.ศ. 2431 ถึง พ.ศ. 2493. วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต. (ประวัติศาสตร). กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. อัฒสำเนา.

เอกสารภาษาอังกฤษ

- Hall,D.G.E. (1968). *A History of South- East Asia*.London,Macmillan.
- Bowring, Sir John. (1969). *The Kingdom and people of Siam*. 2 vols., Kuala Lumpur, Oxford U Press.

ภาคผนวก

ภาคผนวก ก.

ลำดับเหตุการณ์สมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ระหว่าง พ.ศ. 2415 - 2452

ภาคผนวก ข.
รายการเสด็จประพาสหัวเมือง
ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ภาคผนวก ค.

กิจจานุเบกษา เล่ม 18 หน้า 414วันที่ 29 กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 120
ประกาศว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ

ภาคผนวก ก

ลำดับเหตุการณ์รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ระหว่าง พ.ศ. 2415 - 2452

พ.ศ. 2412 เริ่มสร้างวัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม

พ.ศ. 2415 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงแห่งแรกขึ้นในพระบรมมหาราชวัง คือ โรงเรียนพระตำหนักสวนกุหลาบ เริ่มปรับปรุงการทหารครั้งใหญ่ เริ่มใช้เลื้อราชประแตน

พ.ศ. 2416 เสด็จประพาสสิงคโปร์และชวาเป็นครั้งแรก ต้นปี ยกเลิกการไถ่ผมทรงมหาดไทย เสด็จประพาส อินเดีย ปลายปี พ.ศ. 2414 ต่อปี พ.ศ. 2415 (ปีออก)

พ.ศ. 2416 ทรงมีพระชนมายุครบ ๒๐ พรรษา ทรงผนวช โปรดเกล้าฯ ให้เลิกประเพณีหมอบคลาน เวลาเข้าเฝ้า ในวันบรมราชาภิเษกครั้งที่ 2 เมื่อ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2416 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์

พ.ศ. 2417 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งสภาที่ปรึกษาราชการแผ่นดิน หรือ รัฐมนตรีสภาและองคมนตรีสภา วันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2417 ปีจอ ออกพระราชบัญญัติพิทักษ์เกษียณอายุลูกทาส ลูกไท กำหนดโรงเรียนสตรีวังหลัง ใช้เงินอัฐกระดาศ แทนเหรียญทองแดง ตั้งพิพิธภัณฑสถาน

พ.ศ. 2418 สงครามปราบฮ่อ ครั้งแรก เริ่มการโทรเลขครั้งแรกระหว่างกรุงเทพ-สมุทรปราการ

พ.ศ. 2424 สมโภชพระนครครบ 100 ปี

พ.ศ. 2426 ตั้งกรมไปรษณีย์ เริ่มเปิดบริการไปรษณีย์ครั้งแรกในพระนคร ตั้งกรมโทรเลข สงครามปราบฮ่อ ครั้งที่ 2

พ.ศ. 2427 โปรดเกล้าฯ ให้ตั้งโรงเรียนสำหรับราษฎรทั่วไป ตามวัดต่างๆ เริ่มแห่งแรกที่วัด มหรรณพาราม

พ.ศ. 2429 โปรดเกล้าฯ ให้เลิกตำแหน่งพระมหาอุปราช กรมพระราชวังบวรสถานมงคล ทรง ประกาศตั้งตำแหน่งสยามมกุฎราชกุมาร ขึ้น และทรงสถาปนาเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เป็นสยาม มกุฎราชกุมารเป็นพระองค์แรก สงครามปราบฮ่อ ครั้งที่ 3 ไทยสมัครเข้าเป็นภาคีสหภาพไปรษณีย์สากล

พ.ศ. 2430 ตั้งกรมยุทธนาธิการทหาร (กระทรวงกลาโหม) ตั้งโรงเรียนนายร้อยทหารบก เมื่อ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2430 ตั้งกระทรวงธรรมการ สงครามปราบฮ่อ ครั้งที่ 4

พ.ศ. 2431 ทรงเริ่มการทดลองจัดการปกครองส่วนกลางแผนใหม่ เริ่มดำเนินการพิมพ์ พระไตรปิฎกเป็นครั้งแรก สำเร็จออกมา 39 เล่ม เมื่อปี พ.ศ. 2436 ใช้รัตนโกสินทร์ศก (ร.ศ.) เป็นศักราช ในราชการ ตั้งกรมพยาบาล เปิดโรงพยาบาลศิริราช ตราพระราชบัญญัติ เลิกวิธีพิจารณาโทษตามแบบ จารัตนครบาล เสียดินแดน แคว้นสิบสองจุไทยให้ฝรั่งเศส

พ.ศ. 2432 เริ่มใช้วันทางสุริยคติในราชการ

พ.ศ. 2434 ตั้งกระทรวงยุติธรรม ตั้งกรมรถไฟ และเริ่มก่อสร้างทางรถไฟสายกรุงเทพ- นครราชสีมา

พ.ศ. 2435 โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งกระทรวงธรรมการขึ้นเป็นทางการ เมื่อวันที่ 1 เมษายน พ.ศ. 2435 ตั้งศาลโปริสภา (ศาลแขวง) ส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาทหารในยุโรป รุ่นแรก

พ.ศ. 2436 ให้เอกชนเปิดเดินรถไฟสายปากน้ำ เมื่อ 11 เมษายน พ.ศ. 2436 ฉลอง พระไตรปิฎกฉบับพิมพ์ครั้งแรก ตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย ตั้งสภาอุณาโลมแดง (สภาอากาศไทย) เสีย ดินแดนฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส

พ.ศ. 2437 ทรงสถาปนาเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ เป็นสยามมกุฎราชกุมาร เริ่มจัดตั้งมณฑล เทศาภิบาล ตั้งโรงไฟฟ้า เริ่มกิจการรกราง ไฟฟ้าอย่างแท้จริงแม้จะได้เริ่มการใช้รกรางไฟฟ้าเมื่อ 1 กุมภาพันธ์ ค.ศ. 1893 (นับอย่างเก่าต้อง ร.ศ. 111 หรือ พ.ศ. 2435) โดยที่เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธได้เสด็จ พระราชดำเนินทอดพระเนตรเมื่อ 22 กุมภาพันธ์ ร.ศ. 111

พ.ศ. 2437 โปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงพิเศษไปจัดการศาลตามหัวเมือง จัดทำงบประมาณ แผ่นดินครั้งแรก ตั้งโรงเรียนฝึกหัดวิชาแพทย์ และผดุงครรภ์

พ.ศ. 2439 โปรดเกล้าฯ ให้ประกาศตั้งโรงเรียนราชวิทยาลัยขึ้นปรากฏรายละเอียดในราชกิจจานุเบกษา เล่ม 13 หน้า 269 ลงวันที่ 5 เมษายน 2439 (รศ.115) สมเด็จพระนางเจ้าเสาวภาผ่องศรี พระบรมราชินีนาถ เสด็จเปิดโรงเรียนในวันที่ 23 พฤษภาคม พ.ศ. 2440 (รศ.116)

พ.ศ. 2440 เสด็จประพาสยุโรปครั้งแรก ปีระกา ตราข้อบังคับลักษณะปกครองหัวเมือง ตั้งโรงเรียนสอนวิชากฎหมาย เริ่มการสอบชิงทุนเล่าเรียนหลวงไปเรียนในยุโรป ปีละ 2 ทุน

พ.ศ. 2441 ตั้งกรมเสนาธิการทหารบก รวมกรมไปรษณีย์และกรมโทรเลขเป็นกรมเดียวกัน กำหนดเหรียญ "สตางค์" รุ่นแรก โดยใช้ทองขาว (นิกเกิล ราคา 20 สตางค์, 10 สตางค์, 5 สตางค์ และ 2 1/2 สตางค์ แต่ไม่เป็นที่นิยมเพราะใช้ยาก

พ.ศ. 2442 เริ่มจัดตั้งกองทหารตามหัวเมือง เริ่มสร้างวัดเบญจมบพิตร ได้พระบรมสารีริกธาตุจากอินเดีย ทำสนธิสัญญากำหนดสิทธิจัดทะเบียนคนในบังคับอังกฤษ

พ.ศ. 2444 ตั้งโรงเรียนนายร้อยตำรวจที่นครราชสีมา เปิดการเดินรถไฟหลวง สายกรุงเทพ-นครราชสีมา เมื่อ 21 ธันวาคม พ.ศ. 2443 หล่อพระพุทธรูปราชจำลอง บริษัทสยามไฟฟ้า ได้รับสัมปทานจำหน่ายไฟฟ้า เริ่มจุดโคมไฟตามถนนหลวง เกิดกบฏเงี้ยวที่เมืองแพร่, ฝิ่นญที่อุบลราชธานี และ กบฏแขก 7 หัวเมืองที่ปัตตานี เพื่อต่อต้านการปกครองแบบเทศาภิบาล

พ.ศ. 2445 ตั้งกรมธนบัตร เริ่มใช้ธนบัตรครั้งแรก ตราพระราชบัญญัติธนบัตร ร.ศ. 121 ตั้งสามัคยาจารย์สมาคม ตั้งโสตศาลาปราบกบฏเงี้ยวที่เมืองแพร่, ปราบฝิ่นญอุบลราชธานี และ กบฏแขก 7 หัวเมืองปัตตานี สำเร็จ และได้มีการปลดเจ้าเมืองแพร่, เจ้าเมืองปัตตานี, หนองจิก, รามัน, สายบุรี, ยะลา, ระแงะ ออกจากตำแหน่ง พร้อมส่งไปจองจำเจ้าเมืองปัตตานีในหลุมที่พิษณุโลก ภายหลังได้ปล่อยตัวออกไปตามแรงกดดันของอังกฤษ

พ.ศ. 2446 เปิดการเดินรถไฟหลวงสายใต้ ระหว่างกรุงเทพ-เพชรบุรี เมื่อ 19 มิถุนายน พ.ศ. 2446

พ.ศ. 2447 เสียดินแดนทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงให้ฝรั่งเศส ตรงหัวเมืองจำปาศักดิ์ (ตรงข้ามเมืองปากเซ)และ หัวเมืองไชยบุรี-ปากลาย (ตรงข้ามหลวงพระบาง)

พ.ศ. 2448 เสด็จประพาสต้นครั้งแรก ทำอนุสัญญากำหนดสิทธิการจดทะเบียนคนในบังคับฝรั่งเศส

พ.ศ. 2448 ตราพระราชบัญญัติทาส รตนโกสินทร์ศก 124 ประกาศให้ลูกทาสเป็นไททั้งหมด ด้วยพระราชบัญญัติลักษณะทาส รตนโกสินทร์ศก 130 ตรงกับวันที่ 11 มกราคม พ.ศ. 2454 ให้เป็นวันที่ทาสหมดสิ้นจากราชอาณาจักรไทย ตั้งหอสมุดสำหรับพระนคร ตราพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารฉบับแรก ทำอนุสัญญากำหนดสิทธิการจดทะเบียนคนในบังคับเดนมาร์ก และอิตาลี ทดลองจัดสุขาภิบาลที่ตำบลท่าฉลอม จังหวัดสมุทรสาคร

พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสต้นครั้งหลัง เปิดโรงเรียนนายเรือ ที่พระราชวังเดิม เมื่อ 20 พฤศจิกายน พ.ศ. 2449 เสด็จมณฑลบูรพา (เสียมราชู พระตะบอง ศรีโสภณ) ให้ฝรั่งเศส เมื่อ 23 มีนาคม พ.ศ. 2449 เพื่อแลกกะจันทบุรีและด่านซ้ายคืนมา

พ.ศ. 2450 เสด็จประพาสยุโรปครั้งที่ 2 ปีมะแม เพื่อรักษาพระโรควัณโรคพิษการ จัดให้มีการประกวดพันธุ์ข้าวครั้งแรก เปิดการเดินรถไฟหลวง สายกรุงเทพ-ฉะเชิงเทรา เมื่อ 24 มกราคม พ.ศ. 2450 (นับอย่างใหม่ต้อง พ.ศ. 2451)

พ.ศ. 2451 จัดการสุขาภิบาลตามหัวเมืองทั่วไป ประกาศใช้กฎหมายลักษณะอาญา ร.ศ. 127 เลิกใช้เงินพดด้วง ตราพระราชบัญญัติทองคำ ร.ศ. 127 ใช้ทองคำเป็นมาตรฐานเงินตราแบบสากล โดยให้จ่ายเงินตราต่างประเทศที่ใช้มาตรฐานทองคำแทนการออกเหรียญ 10 บาททองคำตราครุฑ สร้างพระบรมรูปทรงม้า เนื่องในโอกาสเฉลิมฉลองรัชสมัย 40 ปี วันที่ 11 พฤศจิกายน พ.ศ. 2451 ตรงกับวันพระราชพิธีรัชมังคลาภิเษก จ้างช่างที่กรุงปารีส ประเทศฝรั่งเศส เป็นผู้ทำ หล่อด้วยโลหะชนิดทองบรอนซ์ นำมาติดกับทองบรอนซ์เหมือนกันหนาประมาณ 25 เซนติเมตร เป็นที่ม้ายืน โดยส่งเข้ามายังกรุงเทพฯ เมื่อ พ.ศ. 2451 ประดิษฐานบนแท่นหินอ่อน อันเป็นแท่นรอง สูงประมาณ 6 เมตร กว้าง 2 เมตรครึ่ง ยาว 5 เมตร

พ.ศ. 2452 เลิกใช้เงินเฟื้อง ชีก เลี้ยว อัฐ โสฬส เริ่มกิจการประปา

พ.ศ. 2453 มีการแสดงกลกิรรมและพาณิชยกรรม ครั้งแรก เสด็จสวรรคต เมื่อวันอาทิตย์ เดือน 11 แรม 5 ค่ำ ปีจอ ตรงกับวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2453 เมื่อเวลา 2 ยาม 45 นาที (0 นาฬิกา 45 นาที) ที่พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต ด้วยพระโรควัณโรคพิษการซึ่งแสดงอาการเมื่อ พ.ศ. 2447-2448 เมื่อพระชนมายุได้ 58 พรรษา รวมครองราชย์สมบัติ 42 ปี

ภาคผนวก ข

รายการเสด็จประพาสหัวเมือง ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2415 – 2452 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเริ่มการเสด็จประพาสประเทศเพื่อนบ้านและประเทศหัวเมืองในพระราชอาณาจักร มีดังนี้

1. เสด็จประพาสอินเดียและพม่า เมื่อวันที่ 18 ธันวาคม พ.ศ. 2415 เมื่อเสด็จกลับวันที่ 15 มีนาคม พ.ศ. 2416 นั้น พระองค์ทรงแวะหัวเมืองปักชำใต้ ได้แก่ เมืองภูเก็ต พังงา ไทรบุรี และสงขลา
2. เสด็จประพาสเมืองลพบุรี เมื่อ พ.ศ. 2415
3. เสด็จประพาสเมืองจันทบุรี เมื่อวันที่ 24 ธันวาคม พ.ศ. 2419 พระองค์ทรงแวะเกาะสีชัง แสมสาร น้ำตกพริ้ว อ่างศิลา และเสด็จกลับวันที่ 10 มกราคม พ.ศ. 2419 รวม 18 วัน
4. เสด็จประพาสเมืองกาญจนบุรี และไทรโยค ครั้งที่ 1 เมื่อวันที่ 17 มกราคม พ.ศ. 2420
5. เสด็จประพาสมณฑลอยุธยา โดยเสด็จทางชลมารค ประทับเรือพระที่นั่ง เมื่อวันที่ 26 ตุลาคม 2421 พระองค์ทรงแวะบางปะอิน ปราสาทนครหลวง อยุธยา ลพบุรี สิงห์บุรี และอ่างทอง เสด็จกลับวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2421 รวม 11 วัน
6. เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2425 พระองค์ทรงแวะสัตหีบ แหลมสารภี แหลมสิงห์ เมืองเก่า เกาะช้าง อ่าวสลักเพชร และเกาะหมาก รวม 32 วัน
7. เสด็จประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ 2 พระองค์เสด็จทอดพระเนตรปากน้ำเมืองแกลง ปากน้ำประแส โรงทหารหลังป้อม เมืองจันทบุรี และแหลมสิงห์ เมื่อ พ.ศ. 2426
8. เสด็จประพาสหัวเมืองชายฝั่งทะเลตะวันออก ครั้งที่ 3 เมื่อ พ.ศ. 2427
9. เสด็จประพาสไทรโยค ครั้งที่ 2 เมื่อวันที่ 6 มกราคม พ.ศ. 2431 พระองค์ทรงแวะพระแท่นดงรัง และกลับวันที่ 28 มกราคม พ.ศ. 2431 รวม 22 วัน
10. เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู ครั้งที่ 1 เมื่อวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2431 พระองค์ทรงแวะประทับแรมเกาะสีชัง 16 วัน ทรงแวะเมืองสงขลา กลันตัน ตรัง กางู เมืองนครศรีธรรมราช เสด็จกลับวันที่ 8 กันยายน พ.ศ. 2431

ต่อมาพระองค์ได้เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู ครั้งที่ 2 ในวันที่ 11 กรกฎาคม ถึงวันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2432 รวม 32 วัน และครั้งที่ 3 ในวันที่ 16 เมษายน ถึง 15 มิถุนายน พ.ศ. 2433 ในครั้งนี้พระองค์ทรงประพาสหัวเมืองชายทะเลตะวันตกด้วย

11. *เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือเป็นครั้งแรก* เมื่อวันที่ 2 ตุลาคม พ.ศ. 2444 พระองค์ทรงแวะบางปะอินกรุงเก่า เมืองอ่างทอง เมืองสิงห์บุรี เมืองชัยนาท เมืองอุทัยธานี เมืองนครสวรรค์ เมืองพิจิตร เมืองพิษณุโลก เมืองพิชัย เมืองอุตรดิตถ์ เสด็จกลับพระนครเมื่อวันที่ 5 พฤศจิกายน พ.ศ. 2444

12. *เสด็จประพาสเลียบหัวเมืองชายทะเลตะวันออก ครั้งที่ 4* พระองค์เสด็จประพาสสิงคโปร์ เพื่อส่งสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าชายบริพัตร ไปศึกษาต่อต่างประเทศ เมื่อวันที่ 20 กุมภาพันธ์ พ.ศ. 2444 ถึง 2 มีนาคม พ.ศ. 2444

13. *เสด็จประพาสหัวเมืองแหลมมลายู ครั้งที่ 4* ระหว่างวันที่ 12 – 21 มิถุนายน พ.ศ. 2444 รวม 10 วัน

14. *เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ* โดยทางรถไฟ เมื่อ พ.ศ. 2449

15. *เสด็จประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือเมืองนครสวรรค์ และประพาสต้นสำรวจลำแม่น้ำมะขามเฒ่า* เมื่อวันที่ 14 – 28 ตุลาคม พ.ศ. 2451 รวม 14 วัน

16. *เสด็จประพาสมณฑลปราจีน* เมื่อวันที่ 17 – 25 ธันวาคม พ.ศ. 2451

17. *เสด็จประพาสหัวเมืองฝั่งตะวันออก ครั้งที่ 5* วันที่ 21 พฤษภาคม ถึง 6 มิถุนายน พ.ศ. 2452

18. *เสด็จประพาสมณฑลราชบุรี* เมื่อวันที่ 31 สิงหาคม ถึง 17 กันยายน พ.ศ. 2452 รวม 18 วัน

เสด็จประพาสต้นครั้งแรก พ.ศ. 2447 มีดังนี้

วันที่ 14 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จจากบางปะอิน ล่องลงมาตามลำแม่น้ำเจ้าพระยา พระองค์ทรงเสด็จประทับที่วัดปรมัยยิกาวาส เสด็จประพาสสวน กระท้อนของนายบุตร ในแม่น้ำอ้อม เมืองนนทบุรี และเสด็จประทับแรมที่หน้าวัดเขมาภิรตาราม

วันที่ 15 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 เสด็จจากวัดเขมาภิรตารามล่องลงมาเข้าคลองบางกอกใหญ่และคลองภาษีเจริญ ประทับแรมที่หน้าวัดหนองแขม

วันที่ 16 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 เสด็จจากหน้าวัดหนองแขมเข้าคลองดำเนินสะดวก หยุดกระบวนประทับแรมที่หน้าวัดโชติทายการาม เสด็จเรือเล็กประพาสทุ่งที่น้ำท่วม

วันที่ 17 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จจากวัดโชติทายการามถึงเมืองราชบุรี และเสด็จรถไฟพิเศษไปประพาสเมืองเพชรบุรี โดยกำชับเจ้าพนักงานรถไฟมิให้บอกเจ้าเมืองเพชรบุรีรู้เรื่องการเสด็จ แต่เจ้าพระยาสุรพันธ์ทราบเหตุการณ์จนได้ พระองค์เสด็จกลับประทับแรมที่เมืองราชบุรี

วันที่ 18 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จทอดพระเนตรแห่บวชนาคบุตรพระแสน ท้องฟ้าที่วัดสัตนาท และเสด็จประพาสแม่น้ำอ้อมแล้วเสด็จกลับประทับแรมเมืองราชบุรี

วันที่ 19 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จประพาสทุ่งทางฝั่งตะวันออก

วันที่ 20 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จอาศัยรถไฟธรรมดาไปประพาสโพธาราม โดยประทับปะปนกับราษฎร ไม่มีใครรู้ว่าเป็นใครอยู่จน 2 ทุ่ม จึงเสด็จกลับโดยทางชลมารคมาประทับแรมที่เมืองราชบุรี

วันที่ 21 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประพาสตลาดราชบุรี เสด็จจากเมืองราชบุรีทางแม่น้ำอ้อมทรงแวะซื้อเสบียงอาหารที่ปากคลองวัดประดู่เสด็จทอดพระเนตรละครชาตรีบ้านหมอสี เสด็จแวะทำครัวที่บ้านนายอำเภอสืบและเสด็จประทับแรมเมืองสมุทรสาคร

วันที่ 22 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จทอดพระเนตรวัดพวงมาลัย ตลาดคลองอัมพวา วัดดาวดึงส์ บ้านก้านันจน แล้วเสด็จกลับมาประทับแรมเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ 23 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมืองสมุทรสงคราม

วันที่ 24 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับเรือฉลอมไปทอดพระเนตรลุ่ม ที่ปากอ่าวแม่กลอง เสด็จเลยไปถึงปากน้ำเมืองเพชรบุรี เสด็จเรือกลไฟไปประทับแรมที่จวนเจ้าพระยาสุรพันธ์

วันที่ 25 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จประพาสทางเหนือโดยทางชลมารค

วันที่ 26 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จประทับบางทะเลและประทับแรมที่นั่น

วันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จบางทะเลทางทะเลมาเข้าบ้านแหลม
กลับมาประทับแรมเมืองเพชรบุรี

วันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จประพาสพระนครคีรี

วันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จประพาสวัดต่าง ๆ ในจังหวัดเพชรบุรีแล้ว
เสด็จไปประทับแรมที่บ้านแหลม

วันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระองค์ประทับเรือเปิดทะเลออกจากปากน้ำเข้ามาทาง
บ้านแหลม เสด็จมาถึงแม่น้ำท่าจีน แวะซื้อเสบียงที่บ้านท่าฉลอมและพักทำครัวอาหารเย็นที่วัด
โกรกกราก

วันที่ 31 กรกฎาคม พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จจากบ้านแหลม
โดยทางทะเลถึงเมืองสมุทรสาครจากเมืองสมุทรสาครไปประทับแรมที่จวนรายเมืองนครชัยศรี

วันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จโดยรถไฟพิเศษไปประพาสพระปฐมเจดีย์
เสด็จประพาสวัดพระประโทนโดยทางชลมารค ประทับเสวยเย็นที่บ้านพระยาเวียงไฉน แล้วเสด็จมา
ประทับแรมที่จวนราย

วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2447 เสด็จประพาสคลองภาษี เสด็จประทับแรมที่บ้านสองพี่น้อง

วันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จประพาสคลอง 3 พี่น้อง เสด็จประทับแรมที่
วัดบางบัวทอง

วันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จจากวัดบางบัวทองถึงเมืองสุพรรณบุรี เสด็จ
ประพาสทางเหนือที่วัดแค

วันที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จทอดพระเนตรที่ว่าการเมือง วัดมหาธาตุ
หลักเมือง วัดป่าเลไลยก์ เสด็จกลับมาประทับแรมที่บางปลาหมอ

วันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2447 พระองค์เสด็จจากบางปลาหมอถึงบ้านผักไห่ เสด็จประพาส
ทางเหนือแล้วเสด็จประทับแรมที่บ้านผักไห่

วันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2447 พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเสด็จจากบ้านผักไห่ไป
ทางคลองบางโพงผาง คลองบางหลวงอ้ายเอียง เสด็จแวะทำครัวที่บ้านนายช้าง - อำแดงพลับ เสด็จ
ถึงบางปะอินและเสด็จรถไฟพิเศษกลับกรุงเทพฯ

เสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2 พ.ศ. 2449 มีดังนี้

วันที่ 27 กรกฎาคม พ.ศ. 2449 พระองค์เสด็จทางเรือจากกรุงเทพฯ

วันที่ 28 กรกฎาคม พ.ศ. 2449 ทรงถ่ายรูปที่วัดเขมาภิรตาราม นนทบุรีแล้วเสด็จต่อไป
ประทับแรมบ้านดงตาล

วันที่ 29 กรกฎาคม พ.ศ. 2449 ทรงถ่ายรูปและเสด็จต่อไปประทับแรมที่เกาะลอย

วันที่ 30 กรกฎาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสทางวังจันทร์ แล้วเสด็จต่อไปประทับแรม
ที่ศาลาลอย

วันที่ 31 กรกฎาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสท่าเจ้าสนุกแล้วไปประทับแรมที่บ้านเสา
ไห้

วันที่ 1 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสเมืองสระบุรีแล้วเสด็จมาประทับแรมท่าเรือ

วันที่ 2 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จพระพุทธรูปแล้วกลับมาประทับแรมท่าเรือ

วันที่ 3 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จลงมารับสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนลพบุรีราเมศวร์ และ
ประชุมเสนาบดีแล้วเสด็จกลับบางปะอิน

วันที่ 4 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จเรือจากบางปะอินประทับแรมสีสุก

วันที่ 5 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จเสวยที่บ้านหมื่นปฏิพัทธภูวนารถ เรื่องพระนอนวัดป่า
โมกข์พูดได้ สำเนาลิขิตของพระครูวัดป่าโมกข์เรื่องพระนอนพูดได้ ตำรายาที่พระนอนบอก

วันที่ 6 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสเมืองอ่างทองแล้วเสด็จไปประทับแรมวัดเกศ
ไชโย

วันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จต่อไปประพาสวัดชลอนเทพาวาสแล้วไปประทับแรม
ที่เมืองสิงห์

วันที่ 8 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จต่อไปประพาสอำเภออินทร์แล้วไปประทับแรม
อำเภอสรรพยา

วันที่ 9 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จถึงเมืองชัยนาทประพาสวัดและโรงทหาร แล้วเสด็จ
ไปประทับแรมที่ธรรมามูล

วันที่ 10 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จถึงเมืองมโนรมย์และประพาสสะแกกรัง เมือง
อุทัยธานี

วันที่ 11 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จไปประพาสวัดพระปรารักษ์เหลืองแล้วไปประทับแรม
อำเภอพยุหะคีรี

วันที่ 12 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จไปประพาสวัดเกาะ แล้วไปประทับแรมนครสวรรค์

วันที่ 13 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสตลาดปากน้ำโพและโรงทหาร

วันที่ 14 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสตลาดทางน้ำ

วันที่ 15 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จจากนครสวรรค์ประพาสบ้านนายพัน แล้วไปประทับแรมตำบลยางเอน

วันที่ 16 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จต่อไปถึงบ้านเก้าเลี้ยวรับเชิญพวกจีน แล้วเสด็จไปประทับแรมบ้านหัวดง

วันที่ 17 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จต่อไปถึงบ้านตำบลลูกวางและประพาสบ้านกำนันไย แล้วไปประทับแรมบ้านแดน

วันที่ 18 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสเขานอ (เขาหน่อ) แล้วเสด็จไปประทับแรมเมืองชาณุ

วันที่ 19 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จทอดพระเนตรคนผมแดง แล้วเสด็จไปประทับแรมตำบลบางเขม

วันที่ 20 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จต่อไปประทับแรมตำบลวังนางรำ

วันที่ 21 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จต่อไปประทับแรมตำบลท่าซี้เหล็ก

วันที่ 22 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จแวะวัดวังพระธาตุ แล้วไปประทับแรมกำแพงเพชร

วันที่ 23 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสเมืองกำแพงเพชรเมืองเก่าและถ้ำยรูปคน

วันที่ 24 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสตอนเหนือเมืองกำแพงเพชรเก่า พระบรมราชาธิบายเรื่อง เมืองกำแพงเพชรเก่า

วันที่ 25 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสคลองสวนหมากและวัดพระธาตุ นายชิดมหาดเล็ก ทูลเกล้าฯ ถวายหนังสือเรื่องตำนานพระธาตุ ลำเนาตำนานที่จารึกในลานเงิน

วันที่ 26 สิงหาคม พ.ศ. 2449 ทรงถ้ำยรูปคนตระกูลพระยากำแพงเพชรเก่า และเสด็จประพาสวัดคูยางแล้วเสด็จล่องจากกำแพงเพชร

วันที่ 27 สิงหาคม พ.ศ. 2449 ประทับแรมบ้านแดน

วันที่ 28 สิงหาคม พ.ศ. 2449 เสด็จประพาสวัดเขาดินและประทับแรม

วันที่ 29 สิงหาคม พ.ศ. 2449 ชาวบ้านวัดเขาดินเฝ้าแล้วเสด็จถึงปากน้ำโพ พระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย เรื่องอ้ายวิมพลทหารฆ่านายสิบตาย

รายพระนามเพื่อนเที่ยวในการเสด็จประพาสต้น

รายพระนามเพื่อนเที่ยวในการเสด็จประพาสต้น มีดังนี้

สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงนครานุรักษ์
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นมหิศรราชหฤทัย (พระองค์เจ้าไชยันต์มงคล)
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสมมตอมรินทร์
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมขุนสรรพสาตรศุภกิจ
 พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม
 สมเด็จพระปิตุจฉาเจ้า สุทนต์มหาราชินี พระอัครเทวี
 สมเด็จพระวิมาดาเธอ กรมพระสุทธาสินีนาฏ
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระนครสวรรค์วรพินิต
 พระเจ้าลูกยาเธอเจ้าฟ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
 สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนลพบุรีราเมศวร์
 พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าจุฑาไชยเฉลิมลาภ กรมหลวงสิงหวิกรมเกรียงไกร
 พระเจ้าลูกยาเธอ กรมหมื่นนราชนพวิดิเรกฤทธิ์
 พระเจ้าลูกยาเธอ พระองค์เจ้าอรุณวงศ์รัชสมโภช
 พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
 พระยาสุรวงศ์วิวัฒนศักดิ์ (โต บุนนาค)
 พระยาโบราณราชธานินทร์
 จมื่นเสมอใจราช (อ้น นรพัลลภ)

นอกจากนี้ยังมีคนอื่น ๆ เช่นเจ้านาย มหาตเล็กเด็กชา ติดตามเป็นบางครั้งคราว ได้แก่

หม่อมเจ้าไศลทอง ทองใหญ่
 หม่อมเจ้าเจริญใจ จิตรพงศ์
 หม่อมเจ้ารัชฎาภิเศก โสณกุล
 นายคั่น (เงาะ) มหาตเล็ก

พระนามและรายชื่อที่ได้ใช้อำพรางไว้ในจดหมายนายทรงอาณุภาพ มีดังนี้

1. นายอัษฎางค์ คือ สมเด็จพระเจ้าอัษฎางค์เดชาวุธ กรมหลวงนครราชสีมา
2. นายทรงอาณุภาพ คือ สมเด็จพระเจ้าดำรงราชานุภาพ

3. นายวงศ์ตะวัน คือ เจ้าพระยาสุรวงศ์วัฒนศักดิ์ (โต บุญนาค)
4. หลวงรัตนาวุธ คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ 6
5. ท่านมหาสม คือ กรมพระสมมตอมรพันธุ์
6. เจ้านายที่ไปตาม -คือ สมเด็จพระปิตุญาเจ้าสุขุมลามารศรี พระอัครราชเทวี กับสมเด็จพระ

2 พระองค์ ฟ้ากรมหลวงศรีรัตนโกสินทร์

7. ขุนสรวรรคินิต คือ สมเด็จพระเจ้าฟ้ามงกุฎพระนครสรวรรคิวนิต
8. นายมานพ คือ พระยาบุรุษรัตนราชพัลลภ
9. หมื่นสรวพกิจ คือ กรมหลวงสรวพสาตรศุภกิจ

กระบวนเรือเสด็จประพาสต้น

กระบวนเรือเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 1 เมื่อ พ.ศ. 2447 มีดังนี้

เรือยอชैया เป็นเรือ 6 แจว พระยาศรีสุริยราชสังฆราชถวายพระเจ้าน้องยาเธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ สำหรับใช้ตรวจราชการ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ได้ใช้เรือนี้เดินทางล่วงหน้ากระบวนไปก่อนเพื่อจัดเตรียมการเดินทางและที่ประทับแรม ตลอดจนที่ทำอาหาร

เรือลบบแห่งรัตน เป็นเรือพระที่นั่งยนต์? ที่บริษัทบอเนียวถวายใช้เป็นเรือที่ประทับ เดิมชื่อเรือขึ้นใจ ต่อมาเปลี่ยนชื่อเป็นเรือรบแห่งรัตน

เรือพระที่นั่ง เป็นเรือมาดประทุน ขนาด 4 แจว

เรือเล็ก

เรือต้น ใช้เป็นเรือพระที่นั่งรอง ทรงชื่อเรือมาดประทุน 4 แจว และพระราชทานตั้งชื่อ

เรือเครื่องมหาดเล็ก หรือเรือตาอัน

กระบวนเรือเสด็จประพาสต้นครั้งที่ 2 เมื่อ พ.ศ. 2449 มีดังนี้

เรือสุวรรณวิจิตร เป็นเรือแม่ปะ ใช้เป็นเรือพระที่นั่ง ทรงพระราชทานตั้งชื่อที่จังหวัดนครสวรรค์

เรือประพาส เป็นเรือชะล่า มีแก่งเรือ

เรือเหลื่อง หรือเรือประทุนเหลื่อง (ภายหลังใช้เป็นเรือลำรูป) สำหรับพระเจ้าลูกยาเธอประทับ

เรือแก่งของสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงดำรงราชานุภาพ

เรือแก่งของพระยาสุจริตรักษา เจ้าเมืองตาก

เรือแก่งของพระยาวิเชียรปราการ เจ้าเมืองกำแพงเพชร

ภาคผนวก ค

กิจจานุเบกษา เล่ม 18 หน้า 414 วันที่ 29 กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 120

ประกาศ ว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนิน ประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือ เพื่อจะได้ทรงนมัสการพระพุทธชินราช แลทรงหล่อพระพุทธชินราชจำลอง ที่เมืองพระพิศณุโลก แลจะได้ทอดพระเนตรภูมิประเทศแลตรวจราชการ ประกอบพระราชดำริที่จะทรงทำนุบำรุงบ้านเมือง ให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไปนั้น กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพมหานคร ในวันที่ 29 กันยายน รัตนโกสินทร์ศก 120 ประมาณเวลากว่าที่จะเสด็จกลับคืนกรุงเทพมหานครราวสัก 40 ราตรี การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ย่อมจะนานวันอยู่ แต่ในตำบลที่ต่าง ๆ ตามหัวเมืองที่จะประทับนั้นได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการ จัดการให้มีโทรเลขติดต่อกันกับกรุงเทพมหานครแล้ว แลถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นการสำคัญอันเป็นพระราชกิจ ฤๅต้องเป็นพระราชธุระอยู่นั้น ก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณา แลจับพระราชทานกระแสพระบรมราชโองการได้ตลอดเวลาไม่ช้านัก

แต่กระนั้นแล้ว ยังมีพระบรมราชประสงค์อีกว่า จะไม่ให้ราชการแผ่นดิน ซึ่งเคยทรงเป็นพระราชธุระอยู่เป็นนิจนั้นต้องค้างคั่งสำเร็จช้าเวลาไป เพราะเหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ได้เลย แลทรงพระราชดำริเห็นว่า การเสด็จพระราชดำเนินคราวนี้ ถึงเป็นการที่เสด็จประพาสตามหัวเมืองในพระราชอาณาเขตรก็ดี บางทีจะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้าง บางอย่างที่ต้องทูลฉลองเพื่อได้มีพระราชดำรัสสั่งเป็นสิทธิขาดไปโดยฉับพลัน แลการอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระกรุณาให้เนิ่นช้าไปไม่ทันท่วงทีของการที่จำเป็นจะกระทำให้สำเร็จแล้วไปได้ดังนี้

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานอำนาจในราชกิจที่จะรักษาพระนครในระหว่างเวลาเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองฝ่ายเหนือครั้งนี้ไว้แก่พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ ฯ แลให้ทรงเป็นประธานในที่ประชุมทั้ง 2 อย่างดังที่ได้กล่าวต่อไป แลให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงสิทธิขาดทั่วไป พร้อมด้วยที่ประชุมทั้ง 2 อย่างคือ อย่างหนึ่งที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนคร ณ กรุงเทพฯ ฯ นั้น มีที่ปรึกษา 2 คือ

1. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์วรพินิต
2. พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

อย่าง 2 ที่ประชุมเสนาบดีนั้น มีเสนาบดีผู้ที่อยู่รักษาพระนครรวมทั้งผู้เป็น ประธานด้วยเป็น 5 กับปลัดทูลฉลองผู้แทนเสนาบดีที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน 5 รวม 10 คือ

1. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรปการ เสนาบดีว่าการต่างประเทศ และเป็นประธานในที่ประชุม
2. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล
3. พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์ เสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ
4. เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ
5. เจ้าพระยาเทเวศรวงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ
6. หม่อมเจ้าปิยภักดี ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ
7. พระยาศรีสหเทพ ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย
8. พระยาบำเรอภักดี ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงวัง
9. พระยานรินทรราชเสนี ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงกลาโหม
10. พระจักรปาณี ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

แต่ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์เป็นสกลาณูการสำหรับที่ประชุมทั้ง 2 อย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเป็นนิจทุกวันไป ตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใด เช่นกล่าวมาข้างต้นนี้เกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้รีบกราบบังคมทูลไปโดยทางโทรเลข

แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นการรื้อนเร็วก็ดี ถ้าเป็นกิจไม่สำคัญพอที่จะถึงต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาก็ดี เมื่อการนั้นเป็นกิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย โดยไม่เคยต้องปรึกษาเสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมกับที่ประชุม ผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพฯ คาดการเทียบเคียงกับพระราชนิยม แลแบบอย่างที่เคยแลควรแก่เหตุนั้นบังคับบัญชาไปให้สำเร็จแล้ว จึงกราบบังคมทูลพระกรุณาออกไปภายหลัง

เมื่อการนั้นเป็นกิจที่เคยโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีประชุมปรึกษากัน ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมเสนาบดีบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ สุดแต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่างทั้งปวงนั้น สำเร็จทั่วไปให้ทันการทันเวลาอันควร อย่าให้ค้างคั่งขวางขัดอยู่เสียเวลาไปโดยใช่เหตุ

แลข้าราชการทุกตำแหน่งพึงบังคับบัญชาให้เข้าใจแน่นอนตามพระราชกำหนดกฎหมาย แลกระทำตามทุกสิ่งทุกประการเทียว

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพฯ ณวันที่ 24 เดือนกันยายน รัตนโกสินทร์ศก 120 เป็นวันที่ 12005 ฤกษ์ที่ 34 ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ร่าง ประกาศ
ว่าด้วยการเสด็จพระราชดำเนิน
ประพาสหัวเมืองชายทะเลปักษ์ใต้

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า การที่จะเสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองชายทะเลปักษ์ใต้ เพื่อจะได้ทอดพระเนตรภูมิประเทศแลตรวจราชการ ประกอบพระราชกิจที่จะทรงทำนุบำรุงบ้านเมืองให้เจริญยิ่งขึ้นสืบไปนั้น กำหนดจะได้เสด็จพระราชดำเนินจากกรุงเทพมหานคร ณวันที่ มิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก 124 ประมาณเวลากว่าที่จะเสด็จกลับคืนกรุงเทพมหานครราวสี่ ราตรี การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ ย่อมจะนานวันอยู่ แต่ในตำบลที่ต่าง ๆ ตามหัวเมืองที่จะประทับนั้น ได้โปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานกระทรวงโยธาธิการจัดการให้มีโทรเลขติดต่อกันกับกรุงเทพมหานครแล้ว แลถ้ามีเหตุการณ์อันใดอันหนึ่งซึ่งเป็นการสำคัญอันเป็นพระราชกิจ ฤๅต้องเป็นพระราชธุระอยู่นั้นก็อาจจะกราบบังคมทูลพระกรุณา แลรับพระราชทานกระแสพระบรมราชโองการได้ตลอดเวลาไม่ช้านัก

แต่กระนั้นแล้ว ยังมีพระบรมราชประสงค์อีกว่า จะไม่ให้ราชการแผ่นดินซึ่งเคยทรงเป็นพระราชธุระอยู่เป็นนิจนั้น ต้องค้างคั่งสำเร็จช้าเวลาไป เพราะเหตุที่ไม่ได้ประทับอยู่ในกรุงเทพมหานครนี้ ได้เลย แลทรงพระราชดำริเห็นว่า การเสด็จพระราชดำเนินครั้งนี้ถึงเป็นการที่เสด็จประพาสตามหัวเมืองในพระราชอาณาเขตรก็ดี บาทีจะมีราชการแผ่นดินอยู่บ้างบางอย่างที่ต้องทูลฉลอง เพื่อได้มีพระราชดำรัสสั่งเป็นสิทธิขาดไปโดยฉับพลัน แลการอันนั้นไม่พอที่จะต้องมีโทรเลขไปกราบบังคมทูลพระกรุณาให้เนิ่นช้าไปไม่ทันท่วงทีของการที่จำเป็นจะกระทำให้สำเร็จแล้วไปได้ดังนี้

จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานอำนาจในราชกิจที่จะรักษาพระนคร ในระหว่างเวลาที่เสด็จพระราชดำเนินประพาสหัวเมืองปักษ์ใต้ครั้งนี้ไว้แก่สมเด็จพระบรมโอรสาธิราชมกุฎราชกุมาร แลให้ทรงเป็นประธานในที่ประชุมทั้ง ๒ อย่างดังจะได้กล่าวต่อไป แลให้ทรงบังคับบัญชาการทั้งปวงสิทธิขาดทั่วไปพร้อมด้วยที่ประชุมทั้ง ๒ อย่าง คือ

อย่าง 1 ที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครในกรุงเทพฯ นั้น มีที่ปรึกษา 4 คือ

1. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ์ กรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช
2. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์
3. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรปการ
4. พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัดติวงศ์

อย่าง 2 ที่ประชุมเสนาบดีนั้น มีเสนาบดีผู้ที่อยู่รักษาพระนคร 7 กับปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีที่ตามเสด็จพระราชดำเนิน 5 รวม 10 คือ

1. สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมพระภาณุพันธุวงศ์วรเดช เสนาบดีกระทรวงกลาโหม

2. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงนครสวรรค์ เสนาบดีกระทรวงนครบาล

3. พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทเวศร์วัชรปรีชา เสนาบดีว่าการต่างประเทศ

4. พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าขุนนิลธรรมาธิบดี เสนาบดีกระทรวงวัง

5. เจ้าพระยาวิสุทธิวิเทศ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ

6. เจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วิวัฒน์ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ

7. พระยาสุริยานุวัตร ผู้แทนเสนาบดีกระทรวงโยธาธิการ

8. หม่อมเจ้าปิยภักดี ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงพระคลังมหาสมบัติ

9. พระยาศรีสุนทรเทพ ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย

10. พระจักรปาณี ปลัดทูลฉลองแทนเสนาบดีกระทรวงยุติธรรม

แต่ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร เจ้ากรมพระอาลักษณ์เป็นสภาเลขานุการสำหรับที่ประชุมทั้ง 2 อย่างนี้ด้วย แล้วให้ประชุมกันในพระบรมมหาราชวังเป็นกิจทุกวันไป ตามเวลาที่สมควรจะกำหนดไว้

ถ้ามีการอันใด เช่นกล่าวมาข้างต้นนี้เกิดขึ้น ซึ่งควรจะกราบบังคมทูลพระกรุณาก่อน ก็ให้รับกราบบังคมทูลไปโดยทางโทรเลข

แต่ถ้าการอันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นการร้อนเรื่อก็ดี ถ้าเป็นกิจไม่สำคัญพอที่จะถึงต้องกราบบังคมทูลพระกรุณาก็ดี เมื่อการนั้นเป็นกิจซึ่งเคยพระราชทานพระบรมราชวินิจฉัย โดยไม่เคยต้องปรึกษาเสนาบดีแล้ว ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมผู้สำเร็จราชการอยู่รักษาพระนครกรุงเทพฯ คาดการเทียบเคียงกับพระราชนิยม แล—แบบอย่างที่เคยแลควรแก่เหตุนั้นบังคับบัญชาไปให้สำเร็จแล้วจึงกราบบังคมทูลพระกรุณาออกไปภายหลัง

เมื่อการนั้นเป็นกิจที่เคยโปรดเกล้าฯ ให้เสนาบดีประชุมปรึกษากัน ก็ให้พร้อมกับที่ประชุมเสนาบดีบังคับบัญชาไปให้ตลอดทุกประการ สุดแต่ให้การที่ควรจะให้สำเร็จทุกอย่างทั้งปวงนั้นสำเร็จทั่วไปให้ทันการทันเวลาอันควร อย่าให้ค้างคั่งขวางขัดอยู่เสียเวลาไปโดยใช่เหตุ

แลข้าราชการทุกตำแหน่งพึงบังคับบัญชาให้เข้าใจแน่นอนตามพระราชกำหนดกฎหมาย แลกระทำตามทุกสิ่งทุกประการเทียว

ประกาศมาแต่พระที่นั่ง—จักรกรีมหาปราสาท ในพระบรมมหาราชวังกรุงเทพฯ ณ วันที่ เดือนมิถุนายน รัตนโกสินทร์ศก 124 เป็นวันที่ 38 ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ประวัติย่อผู้วิจัย

ประวัติย่อผู้วิจัย

ชื่อ ชื่อสกุล	นางสาว ณัฐวรรณ พุ่มดียิ่ง
วันเดือนปีเกิด	10 พฤศจิกายน 2517
สถานที่เกิด	อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม
สถานที่อยู่ปัจจุบัน	4 หมู่ 5 ตำบลแหลมบัว อำเภอนครชัยศรี จังหวัดนครปฐม 73120
ตำแหน่งหน้าที่การงานในปัจจุบัน	พนักงานอาจารย์มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม
สถานที่ทำงานปัจจุบัน	โรงเรียนสาธิตมหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม 85 หมู่ 3 ตำบลนครปฐม อำเภอเมือง จังหวัดนครปฐม 73000
ประวัติการศึกษา	
พ.ศ. 2529	จบประถมศึกษาปีที่ 6 จากโรงเรียนวัดโคกเขมา
พ.ศ. 2533	จบมัธยมศึกษาตอนต้น จากโรงเรียนแหลมบัววิทยา
พ.ศ. 2536	จบมัธยมศึกษาตอนปลาย จากโรงเรียนภัทรญาณวิทยา
พ.ศ. 2540	จบครุศาสตรบัณฑิต (ค.บ.) สาขาสังคมศึกษา จากสถาบันราชภัฏนครปฐม
พ.ศ. 2546	จบรัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต (รปม.) สาขารัฐประศาสนศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยสยาม
พ.ศ. 2550	จบศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ศศ.ม.) สาขาประวัติศาสตร์ จากมหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ ประสานมิตร